

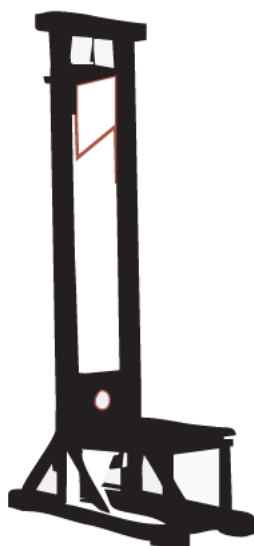
СИНТЕЗИС

Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност

УДК 3+001

ISSN 1821-2743

Револуција

Година III, број 1

2011.

Центар за хуманистичке науке „Синтезис”

СИНТЕЗИС

Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност

Година III, број 1

Београд 2011.

Издавач:

Центар за хуманистичке науке „Синтезис“
Булевар уметности 37/31, 11070 Београд
Телефон: 011/2135-833
<http://www.sintezis.org>

За издавача:

Марко Симендић

Уредништво:

Марко Симендић (главни и одговорни уредник), Душан Марковић,
Милан Попадић

Контакт:

urednistvo@sintezis.org

Редакција:

Марко Жиловић, Витомир Јовановић, Невена Манојловић,
Бојана Радовановић

Саветодавни одбор:

Сима Аврамовић, Љубодраг Димић, Гордана Јовановић, Јован Теокаревић

Дизајн корица:

Милан Попадић

Техничка обрада, лектура и коректура:

Агенција „Ларус“, Хиландарска 24, 11000 Београд

Штампа:

„Графостил д.о.о.“, Каницова бб, 34000 Крагујевац

Тираж:

300

Доступност:

Часопис Синтезис индексиран је у електронској бази података С.Е.Е.О.Л.
Чланци се у електронском облику могу преузети и са веб-сајта:
www.sintezis.org

Ставови аутора изнети у радовима не изражавају нужно ставове
уредништва часописа, нити Центра за хуманистичке науке „Синтезис“

Садржај Contents

Уводна реч	VII
Editorial	

Тема броја: Револуција Main Section: Revolution

Слободан Томић <i>Да ли је глобализација довела до конвергенције економских система?</i>	1-32
Slobodan Tomić <i>Has globalisation led to a convergence of economic systems?</i>	
Elena Chadova-Devlen <i>In name only? The effect of color revolutions on press freedom in Georgia and Kyrgyzstan</i>	33-52
Елена Чадова Девлен <i>Само по имену? Утицај обојених револуција на слободу штампе у Грузији и Киргизији</i>	
Марко Коњовић <i>Напредак или назадовање: Кант и право на (р)еволуцију.....</i>	53-76
Marko Konjović <i>Progress or Regress: Kant and the right to (r)evolution</i>	
Милена Улчар <i>Филозофија природе као револуција у мишљењу и стварању њемачких романтичара.....</i>	77-92
Milena Ulčar <i>The philosophy of nature as a revolution in thought and creating of German romantics</i>	
Марина Илић, Никола Јовић <i>Научне револуције: Попер, Кун, Лакатош и наука о међународним односима.....</i>	93-114
Marina Ilić, Nikola Jović <i>Scientific revolutions: Popper, Kuhn, Lakatos and the discipline of international relations</i>	

Чланци**Articles**

Вања Миљковић

*Божихне посланице Српске православне цркве као жанр**јавне комуникације* 117-146

Vanja Miljković

*Christmas epistles of Serbian Orthodox Church**as genre of public communication*

Јаков Ђорђевић

*Зашто XII век није створио макабристичке теме?**(Од imago Dei до одраза трулежи)* 147-164

Jakov Đorđević

*Where was macabre in 12th century?**(From imago Dei to the image of cadaver)*

Delia Magherescu

*Transnational criminality in Europe and the danger**of its movement from East to West.* 165-194

Делија Магереску

*Транснационални криминалитет у Европи и**опасности од његовог преношења са Истока на Запад*

Исидора Станковић

Гробља као простори сећања 195-208

Isidora Stanković

Cemeteries as places of memory

Милена Гњатовић

*Баштињење, сликовито памћење**или конструисање идентитета?* 209-220

Milena Gnjatović

*Patrimony, pictorial memory or identity construction?***Sintezis Art**

Марија Шевић 223-232

Marija Šević

Прикази
Reviews

Stevan Gajić
*Will Kymlicka, Multicultural Odysseys – Navigating the
New international Politics of Diversity, Oxford University Press,
Oxford 2007, 320 p* 235-240

Daniel C. Dillard
*Elaine Tyler May, Homeward Bound: American Families
in the Cold War Era, Basic Books, New York 2008, 302 p* 241-244

Биографије аутора
Biographies of the Authors..... 247-254

Уводна реч

Револуције су упоришне тачке нашег разумевања прошлости. Хобсбаумов „дуги деветнаести век” отпочео је Француском револуцијом. Почетак двадесетог века донео је велику Октобарску револуцију која ће обликовати идеолошку мапу Европе све до пада Берлинског зида. Са друге стране, тек започети двадесет и први век обележио је читав низ револуција. Прво смо били сведоцима низа „обојених револуција”, а ове смо године могли да пратимо читав талас политичких преврата у арапским земљама. Низови политичких промена нису само одјек несталности времена у којима живимо. Можда је најважнији увид који нам нуде ови догађаји онај који се тиче начина на који их доживљавамо. Као што нам се често дешавало да пожуримо и назовемо један догађај револуцијом, подједнако смо брзо знали да почнемо да испитујемо и преиспитујемо његову револуционарну природу. Зато, вероватно више од несталности прилика, период у коме се налазимо одликује несталност значења. Уместо да га омеђује у историографском смислу, револуција је у семантичком смислу обележила сам почетак двадесет и првог века. Тако ни сама револуција није остала имуна на револуцију значења.

Наш задатак није револуционаран, нити би то икако могао бити. Највеће достигнуће коме бисмо могли да се надамо је захватање једног малог дела сазнајног богатства које носе идеје о револуцији и револуцијама. Трећи број *Синтезиса* зато нуди низ оваквих настојања, научних искорака младих аутора. Овде треба бити пажљив. Као ни код револуција, младост не бисмо смели да везујемо за незобилност. Напротив, баш као у револуцијама, претходница било чему новом су страст и енергија. Такође, налик револуцији, исход младог научног стваралаштва је увек неизванестан. Зато ће се тек временом показати да ли су идеје о револуцији биле истовремено и револуционарне идеје.

Ствари не стоје ништа другачије ни са младим научним часописима и у том смислу *Синтезис* дели сва искушења и све ризике са својим ауторима. На сличан ће начин, надамо се, делити и њихове успехе и афирмацију у пољу научног стваралаштва. За сада, то је више еволутивни процес него револуционарни преокрет. Али иако циљеви нису нужно револуционарни, исходи таквима свакако могу постати.

У име уредништва *Синтезиса*,
Марко Симендић

ТЕМА БРОЈА:
РЕВОЛУЦИЈА

Да ли је глобализација довела до конвергенције економских система?

Апстракт: Чланак пропитује да ли је интензивирана глобализација, након „пада“ кејнзијанизма крајем 70-их година, довела до конвергенције економских система међу развијеним демократијама (ОЕСД). Кроз анализу следећих домена: приватизације, регулације, државе благостања, пореза, улоге државе у координацији економских процеса, као и монетарних институција, аутор показује да није дошло до конвергенције. Закључак је да домаће институционалне варијабле и даље играју улогу у конституисању економских система, барем када су у питању земље ОЕСД.

Кључне речи: конвергенција, економски системи, глобализација, неолибералне реформе

Увод

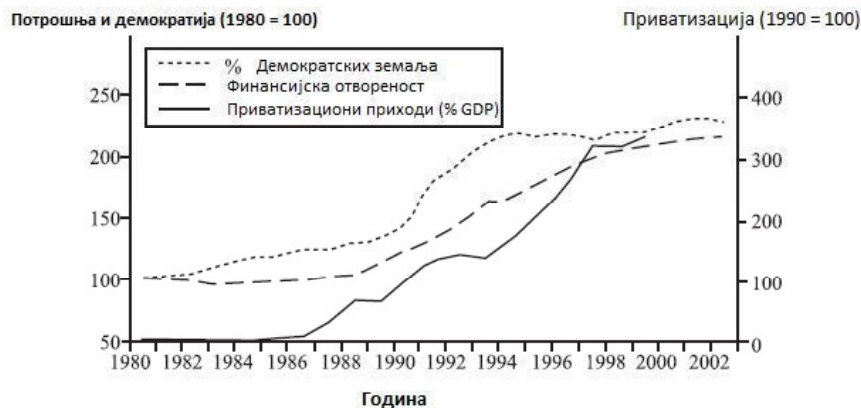
Након напуштања кејнзијанског концепта крајем 70-их година XX века, преовлађујуће је мишљење да је наступила неолиберална револуција, са новим економским и политичким принципима. Паралелно са новинама у међународној сфери, мења се и концепт управљања у домаћем контексту. Са једне стране, јачају међународни актери који фаворизују мобилност капитала и неометане прекограничне трансакције. Са друге, интензивира се заговарање да се држава повуче као економски актер и тако тржиште препусти предузетницима.

Опште је место у стручној и широј јавности да оба ова феномена доводе до конвергенције политичких и економских процеса у свету. То значи да без обзира на домаће политичке факторе (у даљем тексту: домаће детерминанте) државе све више личе једна на другу у смислу принципа које заступају. Према овом погледу није битно да ли је у питању председнички или парламентарни систем, која је идеологија партија на власти, да ли је велики или мали број „вето играча“ у влади, која је демографска структура становништва – какви год да су они, очекује се да структуру институција у економској сфери одређују међународни фак-

тори, пре свега повећана мобилност капитала. Ово је последица, једним делом, неминовности прикључења међународним интеграционим процесима, а другим чињенице да се као једина одржива алтернатива минулом кејнзијанском моделу сада тежи спровођењу либералног концепта. Поред шире јавности, ови постулати академски су формулисани кроз теорије глобализације или конвергенције.²² Међутим, да ли су се оваква очекивања заиста и реализовала у пракси? Два су питања на која желим да одговорим у овом раду: прво, да ли је дошло до конвергенције економских система у развијеном свету, и друго – да ли је улога државе опала са наступањем неолиберализма.

Постоје бројне дефиниције неолиберализма, а овде се он одређује кроз следеће елементе. Први се тиче међународног плана: то је дубља интеграција и већи проток новца, пре свега страних директних инвестиција. Други елемент је приватизација дојучерашњих монополистичких државних предузећа. Даље, имамо смањивање „државе благостања“, и, коначно, умањене порезе. Другим речима, ради се о уклањању владиних препрека економским процесима, са циљем продубљивања „маркетизације“.

Очекивања о конвергенцији базирана су на следећим трендовима:

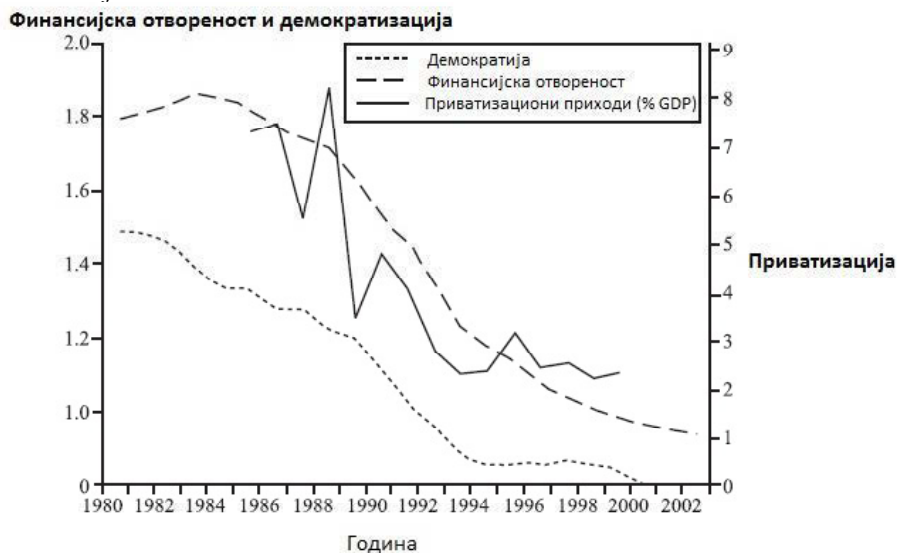

Графикон 1: Политичка и економска либерализација у свету²³

²² Stephen Gill and David Law, *The Global Political Economy* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988); Cristoph Knill, *Cross-national policy convergence: causes, concepts and empirical finding* (London: Routledge, 2006); Richard McKenzie and Dwight Lee, *Quicksilver Capital: How the Rapid Movement of Wealth Has Changed the World* (New York: Free Press, 1991); Robert Ross and Kent Trachte, *Global Capitalism: The New Leviathan* (Albany: State University of New York Press, 1990).

²³ Beth A. Simmons, Frank Dobbin and Geoffrey Garrett, „Introduction: The International Diffusion of Liberalism,“ *International Organization* 60-4 (2006): 783.

Сајмонс, Добин и Герет сачинили су и индекс варијације између економија:

Графикон 2: Варијација у либерализацији широм света
(стандардна девијација/модус²⁴)

Из горњих графикана две ствари се могу закључити. Прво, неолиберални талас је заиста добио замаха почетком 80-их. Као што Графикон 1 илуструје, тада су започети процеси: а) даље демократизације у свету; б) интензивирања приватизација; и ц) наглог финансијског отварања држава. Други графикон илуструје динамику која води ка конвергенцији у смислу дубоке „маркетизације“ (јачања тржишта). Након почетног импулса, када је свега неколико земаља „повукло“ ове процесе, следи нагли скок у прихватању ових трендова, да би се на крају успоставио нови еквилибријум заснован на либералним принципима.

Међутим, да ли ови трендови аутоматски доводе и до успостављања универзалних институционалних решења која прате неолибералне принципе? Да бих одговорио на ово питање, у преосталом делу рада разматрам следеће домене економске политике: приватизацију и пратећи феномен регулације; порезе и државу благостања; координацију економских политика; монетарну политику. Они чине кључне аспекте економских политика, па су релевантни за проверу хипотезе о конвергенцији.

Пре него што пређем на анализу појединачних области, појаснио бих шта подразумевам под конвергенцијом у једном економском домену. Ово је пре свега питање нивоа анализе. Размотримо следеће илустрације. Први пример: постоје две регулаторне агенције у две државе, засноване на истом моделу – рецимо да обе агенције имају значајне моћи у одлучи-

²⁴ Ibid., 784.

вању о минимуму квалитета производа на тржишту или условима уласка нових предузетника. Међутим, упркос истом структурном решењу, тј. дизајну, оне у конкретним случајевима посежу за различитим потезима: једна је врло рестриктивна, а друга ипак не жели да користи своје рестриктивне механизме. Да ли је ово случај конвергенције две земље? Јесте. Иако су појединачни поступци различити, тј. воде у различите одлуке, структурна решења су иста, па зато кажемо да је дошло до конвергенције дизајна економских институција. Другим речима, под конвергенцијом се подразумева постојање системских решења истог или сличног дизајна, без обзира како ће конкретни актери у будућим приликама реаговати у оквиру датог дизајна. Системско решење значи однос између актера укључених у дате процесе: у економским политикама то су влада, предузетници, запослени и грађани.

Други пример може бити монетарна политика. Замислимо случај да у две државе имамо две независне централне банке, али да на последњу финансијску кризу оне реагују различито: једна продаје стране девизне резерве како би одбранила валуту, а друга „пушта“ валуту и фокусира се пре свега на анти-инфлаторне мере. Овде такође имамо конвергенцију, без обзира на различите индивидуалне потезе. Са друге стране, замислимо случај где у једној држави монетарну политику води централна банка која је директно подређена влади, а у другој то чини независна централна банка. И рецимо да у истој ситуацији у обе државе дође до повлачења истих потеза. Питање: да ли овде имамо конвергенцију? Не, јер без обзира на сличне/исте појединачне потезе, овде се ради о два различита дизајна институција које управљају монетарном политиком – у првом случају то чини влада, док у другом независна централна банка има механизме и јурисдикцију.²⁵

Дизајн

		Исти	Различит
Конкретна политика/ одлука	Иста	КОНВЕРГЕНЦИЈА	нема конвергенције
	Различита	КОНВЕРГЕНЦИЈА	нема конвергенције

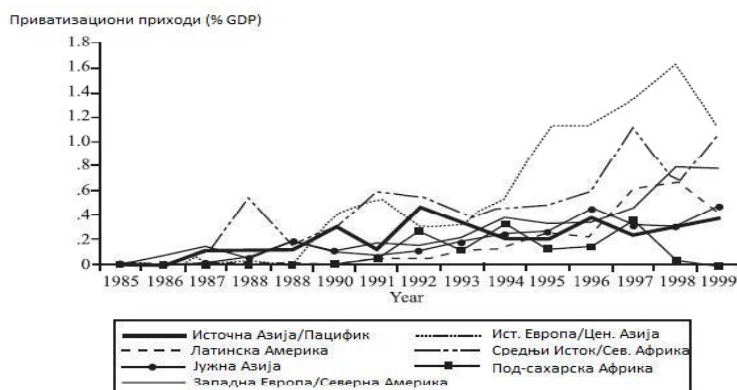
Табела 1: Када долази до конвергенције? У случају поклапања дизајна, без обзира на садржај конкретних потеза. Међутим, под конвергенцијом се не подразумевају исти конкретни потези, уколико су дизајни различити.

²⁵ У реалности питање дизајна није само питање моћи и механизма, већ и принципа и вредности који су уграђени у акте који дефинишу рад институције.

Дакле, овај рад се бави питањем конвергенције структуре економских институција, а не појединачних политика.²⁶ Уз ово, дао бих још једну напомену у вези са анализама у наредним поглављима: пошто се рад позива на бројне изворе података и студије, немогуће је да узорак (како временски, тако и географски) за сваки домен буде исти. Тако, на пример, у једном домену можемо имати анализу 10 OECD земаља, а на другом 15 њих; слично, поједини индикатори се могу односити на период 1965-1995. године, док други сет може да важи за 1980-2007. Међутим, и поред ове разноликости узорака, који су неминовни у раду овог типа, то не утиче на валидност закључака, који су врло јасни и недвосмислени.

Приватизација и регулација

Све развијене земље (OECD) кренуле су путем приватизације предузећа која су током кејнзијанске ере била у власништву државе. Такође, и неразвијене земље, које су ушле у транзицију након одласка недемократских режима, као један од главних циљева имале су приватизацију државне својине. Следећи графикон илуструје овај процес:

Графикон 3: Регионална варијација по питању приватизације²⁷

Изузимајући регион под-сахарске Африке, може се рећи да је приватизација постала универзални тренд у свету од средине 80-их година. Поставља се питање: да ли су за ступање у приватизацију кључни екстерни фактори, или су домаће детерминанте играле улогу? Користећи регре-

²⁶ Наравно да сâм дизајн ограничава које конкретне политике или потези могу да се спроведу, али то не значи нужно да у случају два различита дизајна не може доћи до истих исхода.

²⁷ Simmons, Dobbin and Garrett, „Introduction: The International Diffusion of Liberalism“, 785.

сију засновану на обједињеним временским серијама (pooled time-series regression) Шнајдер, Финк и Тенбукен²⁸ показују да ефекти партијске идеологије, броја вето играча²⁹ и корпоративних група нису статистички значајни као варијабле које утичу на приватизацију инфраструктурних сектора (телекомуникације, авиокомпаније, електрична енергија)³⁰. За разлику од ових домаћих детерминанти, либерализација тржишта капитала је статистички значајна и представља кључну независну варијаблу која доводи до приватизације. Погледајмо следећу табелу:

Варијабла	TSO7000	ESO7000	ASO7000
LAG	0.97*** (0.02)	0.99*** (0.01)	0.97*** (0.03)
VPS	0.05 (0.32)	0.35* (0.21)	0.50 (0.35)
POLCON	2.2 (6.2)	1.02 (2.97)	-6.55 (4.59)
GOVRIGHT	-0.009 (0.01)	-0.007 (0.01)	-0.01 (0.01)
OPENTS	-0.69** (0.27)	-0.38** (0.15)	-0.66** (0.33)
TRADE	0.01 (0.02)	-0.01 (0.02)	0.01 (0.01)
FORDIGDP	-0.43 (0.43)	0.19 (0.34)	-0.38 (0.45)
R ²	0.93	0.97	0.92
N	429	429	429

Напомена: Зависне варијабле (TSO7000, ESO7000, ASO7000) представљају годишњи удео државног власништва у (претходно) монополизованом сектору; стандардне грешке су у заградама. * $p < .1$. ** $p < .05$. *** $p < .01$

Табела 2: Коефицијенти регресије са обједињеним подацима (Зависне варијабле: TSO7000 = телекомуникације, ESO7000=сектор електричне енергије, ASO7000=Авио сектор. Независне варијабле: VPS=број вето играча; POLCON: политичка органичења; GOVRIGHT: да ли је влада десничарска или не (бинарна); OPENTS=отвореност за слободан проток капитала; TRADE=спољна трговина; FORDIGDP=стране директне инвестиције)³¹

²⁸ Volker Schneider, Simon Fink and Marc Tenbücken, "Buying Out the State," *Comparative Political Studies* 38-6 (2005): 704-727.

²⁹ George Tsebelis, *Veto players: how political institutions work* (New York: Russell Sage Foundation, 2002).

³⁰ Предмет студије је 26 OECD земаља.

³¹ Schneider, Fink and Tenbücken, "Buying Out the State", 718.

Резултати квантитативне регресије воде до следећих закључака. Прво, утицај партијске идеологије на приватизацију не постоји. Варијабла GOVRIGHT, која означава да ли је власт левичарско оријентисана или не, није статистички значајна, а уз то и коефицијент је миноран (-0.009). Такође, ни veto играчи (VPS) нису релевантна варијабла. Она је једино статистички значајна у случају сектора електричне енергије, али то је недовољно да би се објаснио генерални тренд приватизације. Коначно, ни трећа варијабла из групе домаћих детерминанти – политичке препреке (POLCON) – није значајна. Отуда домаће детерминанте не могу објаснити разлике у приватизацијама широм 26 земаља које аутори обрађују.

На другој страни, отвореност економије за токове капитала (OPENTS) јесте статистички значајна, што потврђује теорију глобализације. Међутим, друге две варијабле које се односе на екстерне факторе нису статистички значајне: отвореност економије када је у питању чиста трговина (TRADE) и прилив страних директних инвестиција (FORDIGDP). Отвореност економије за токове капитала је варијабла која се операционализовала путем анализе свих закона који се тичу овог домена: тако су креирани индикатори за препреке токовима капитала.³² Предзнак у регресији код ове варијабле је негативан зато што је зависна варијабла дефинисана као степен државног власништва; дакле, са порастом отворености економије за токове капитала за једну јединицу, удео државног власништва у сектору телекомуникаја опада за 0.69 јединица, у области електричне енергије за 0.33, док у авиоиндустрији опада за 0.66 јединица (*ceteris paribus*).

Овим је потврђена теорија глобализације, чиме се негира утицај домаћих детерминанти. Међутим, регресије са обједињеним подацима (*pooled data*) може навести на погрешне закључке ако се не уради и додатна анализа временских серија. Када се таква техника примени на испитивање утицаја партијске идеологије на приватизацију датих сектора, добијају се резултати који одступају од горњих закључака о ирелевантности свих домаћих детерминанти:

³² Dennis P. Quinn and Clara Inclan, „The Origins of Financial Openness: A Study of Current and Capital Account Liberalization,” *American Journal of Political Science* 41-3 (1997): 771-813.

ГОДИНА	Телекомуникације GOVRIGHT R2	Електрична енергија GOVRIGHT R2	Авио-сектор GOVRIGHT R2
1981	-.025 (.164) .00	- 0.58 (.228) .00	-.002 (.191) .00
1982	-.174 (.155) .00	-.217 (.211) .04	-0.68 (.181) .00
1983	-.062 (.166) .01	-.518** (.203) .23	-.250 (.187) .07
1984	-.323* (.177) .13	-.622** (.222) .27	-.370* (.198) .14
1985	-.493*** (.134) .39	-.467** (.211) .18	-.283 (.183) .10
1986	-.456*** (.136) .34	-.414* (.212) .15	-.302 (.184) .11
1987	-.422** (.148) .27	-.375 (.226) .11	-.446*** (.195) .19
1988	-.376** (.139) .25	-.216 (.213) .04	-.432** (.173) .22
1989	-.366** (.137) .25	-.181 (.211) .03	-.419** (.178) .20
1990	-.330** (.144) .20	-.144 (.213) .02	-.368* (.185) .15
1991	-.388** (.161) .21	-.149 (.201) .02	-.246 (.182) .08
1992	-.372** (.166) .19	-.100 (.205) .01	-.229 (.180) .07
1993	-.306 (.225) .08	.229 (.256) .04	-.067 (.226) .00

Табела 3: Утицај идеолошке оријентације власти на приватизацију три инфраструктурна сектора (анализа временских серија³³)

Обратимо пажњу на период од средине до краја 80-их. Утицај партијске идеологије је у овом периоду значајан, да би након њега постао ирелевантан. На шта указују ови налази? На то да је за први талас приватизације кључна варијабла била идеолошка оријентација партија на власти: десничарске владе су се определиле за приватизацију, а левичарске су остале доследне својим постулатима и задржале висок ниво државног власништва. У овом периоду, дакле, партије значе (*parties matter*). Међутим, након овог првог таласа и левичарске странке мењају праксу задржавања статуса кво и прикључују се тренду приватизације. Другим речима, растући притисци глобализације умањили су простор за маневар домаћих влада до те мере да је партијска идеологија престала да игра битну улогу у 90-им. Са повећаном отвореношћу привреда дошло је до конвергенција ка приватизованим инфраструктурним секторима.

Паралелно са процесом приватизације, уводи се и нови вид управљања – регулација. Према Мајонеу,³⁴ та промена се може описати

³³ Schneider, Fink and Tenbücken, "Buying Out the State", 719.

³⁴ Giandomenico Majone, „From the Positive to the regulatory State: Causes and Consequences of Changes in the Mode of Governance“, *Journal of Public Policy* 17-2 (1997): 39-68.

изразом: „Од позитивне до регулаторне државе“. Наиме, држава више није власник, али добија нову функцију: да креира правила која одређују начин пословања у либерализованим тржиштима. Примера ради, ко и под којим условима може да уђе на тржиште, какве стандарде производи морају испуњавати, која су ограничења у пословању, који су механизми праћења и увођења иновација и томе сл. Нова улога, као регулатора, захтева далеко мање ресурса, а истовремено омогућава да држава задржи моћ. Држава сада креира регулаторни оквир којим се оснивају независна регулаторна тела и уређује њихов рад.

Природно, поставља се питање: да ли се регулација одвија по истом или сличном моделу широм света? Мења ли она структурни однос између државе и тржишних актера на исти начин у свим земљама, као што је то случај са приватизацијом? То се, овај пут, ипак није десило. Да бих објаснио зашто, реферишем на две студије које показују како се регулација одвија по различитим моделима: рад Муриљове³⁵ о приватизацији и регулацији три сектора у три латиноамеричке земље, као и Фогелову анализу регулације пет стратешких грана у пет развијених земаља (САД, Британија, Италија, Немачка и Јапан).

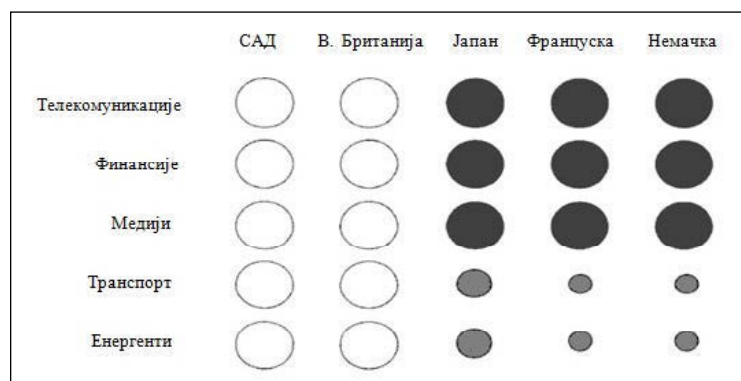
На примеру три латиноамеричке земље – Чилеа, Аргентине и Мексика, Муриљо показује да, упркос конвергенцији по питању одлука да се приступи приватизацији и даљој либерализацији, пратећа пракса бележи значајне разлике. Оне се тичу два аспекта: услова продавања компанија и избора институција. Први, услови приватизације, односе се на краткорочне добитнике; други, избор институција, релевантнији је за нашу тему јер он одређује дугорочно функционисање привреде и односе међу актерима. Укратко, Муриљо је показала да и један и други аспект зависе од политичког контекста и преференци домаћих државника, што указује да теорију о конвергенцији, која тврди да међународни притисци надјачавају домаће институције и чине их нерелевантним у неолибералном друштву, треба узети са резервом.

Што се тиче институционалног дизајна регулаторних тела, он је мерен према следећим критеријумима: а) ниво економског „национализма“ (има ли или нема ограничења прилива инвестиција након приватизације датог сектора); б) избор регулатора (да ли су успостављене секторске агенције, или постоји одсуство регулаторних тела уз директан надзор државе). Док се Чиле определио за институционални дизајн са ниским нивоом економског национализма и одсуством регулаторних агенција, Мексико се одлучио за супротан избор – економски национализам, плус интервенционизам кроз регулацију. Аргентина је „на пола пута“: умерени економски национализам и висок интервенционизам. Узрок овим разли-

³⁵ Maria Victoria Murillo, “Political Bias in Policy Convergence: Privatization Choices in Latin America,” *World Politics* 54-4 (2002): 462-493.

кама су, како Муриљо показује, идеолошке разлике међу владама. Дакле, упркос неминовности да се спроведе приватизација у свим земљама, домаће детерминанте (првенствено идеолошка оријентација партија на власти, али донекле и социоекономска структура) су ипак утицале да се имплементациона решења разликују, што води у различите путање развоја на средњи и дужи рок.

Фогел³⁶ такође показује да процеси након приватизације могу да крену у различитим смеровима. Кроз своју студију пет развијених земаља (САД, Велика Британија, Немачка, Француска и Јапан), Фогел открива два различита обрасца регулације: САД и Британија су се одлучиле за „пролибералну“ варијанту, где се отварају нове могућности за тржишта, док су остале три земље кренуле путем „стратешког ојачавања“ државе (strategic reinforcement), где регулатор задржава битну улогу тако што оставља далеко мање простора за спонтане тржишне процесе, а демонстрира велику арбитрарност приликом одређивања правила пословања. Такође, постоји варијација и у секторима: телекомуникације, медији и финансије прошли су кроз већу либерализацију, док су транспорт и енергетски сектор остали под контролом државе. Као „шампион“ модела „стратешког појачавања“ фигурира Јапан, чија министарства су путем различитих мера задржала велику моћ у поменутиим тржиштима.

Графикон 4: Модели регулације у пет земаља, по секторима (бели кругови = модел „прокомпаративног раздвајања државе и тржишта“; тамни кругови = модел „стратешког ојачавања“ државе; сиви кругови = мешовити модели). Величина кругова означава структурални обим промене након спроведене приватизације.³⁷

Ови резултати доказују да развијене земље не реагују слично на исте спољне притиске, што оповргава тезу конвергенције. Упркос процесу приватизације у који су сви ступили, регулациони путеви се значајно разликују

³⁶ Steven Vogel, *Freer Markets, More Rules* (Ithaca: Cornell University Press, 1996).

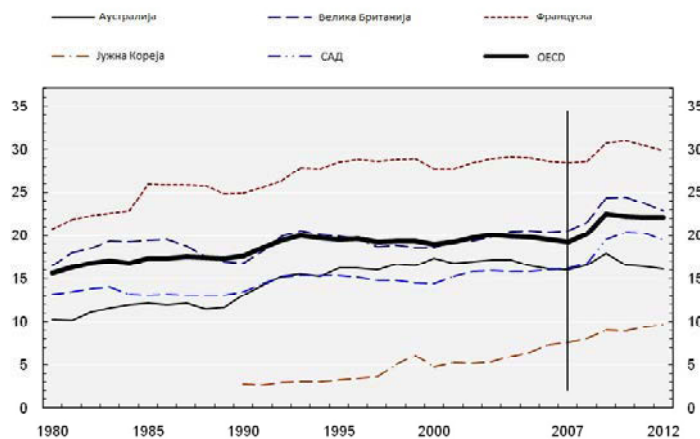
³⁷ Ibid., 259.

међу државама. То, даље, суштински утиче на стварање различитих економских модела. Другим речима, домаће политичке детерминанте су задржале значај, па тезу да снажни „налет“ неолиберализма чини домаће детерминанте готово нерелевантним – треба одбацити у случају регулације.

Држава благостања и порези

Још једно очекивање „конвергенциониста“ је да ће доћи до опадања пореза и државе благостања. Пад пореза је последица тежње влада да привуку стране инвеститоре у условима повећане мобилности капитала на међународном тржишту, што води у међусобну „трку ка дну“ (race to the bottom). Крајњи резултат је да сви који се такмиче за инвестиције свODE порезе на врло низак ниво, због тежње да их учине атрактивнијим за инвеститоре. Такође, и смањење државе благостања би требало да је у корелацији са падом пореза, јер се социјална давања финансирају управо из тих прихода, па би, сходно овој логици, социјална давања требало да се смање како напредују либералне реформе.

Што се тиче државе благостања, погледајмо како се кретао однос укупних социјалних давања и бруто националног производа (GDP) следећих пет земаља – Аустралије, Британије, Француске, Јужне Кореје и САД, од 1980. до 2007. Следећи графикон илуструје и просечну вредност овог односа у OECD земљама (збирно).

Графикон 5: Социјални издаци у пет OECD земаља (Аустралија, Јужна Кореја, Велика Британија, САД, Француска), плус просек за читав OECD. За период 1980-2007 дати су емпиријски подаци, док су за 2008-2012 дате пројекције које су рађене у тренутку објављивања публикације³⁸

³⁸ http://www.oecd.org/document/9/0,3746,en_2649_34637_38141385_1_1_1_1,00.html

Горњи графикон не наговештава да је неолиберални талас довео до смањења државе благостања. Слично се може закључити и из табеле која приказује проценат укупних социјалних давања у 15 развијених земаља, од 1960. до 1995.

Укупни издаци	11.6	21.6	.48 (4.1)	24.4	.25 (1.2)
<i>Одржавање прихода</i> Директна плаћања	8.7	16.9	.39 (4.5)	18.4	.18 (1.1)
Социјална плата	25.0	40.0	.71 (2.8)	44.0	.36 (.9)
Здравствена потрошња	2.8	5.8	.14 (5.0)	6.3	.04 (.7)
Здр. потрошња као % укупних социјалних издатака	64.5	76.8	.58 (1.1)	75.5	-.12 (-.1)
Социјална давања која не потпадају под здравство	---	1.3	---	1.6	.02 (.2)
Издаци за активне раднике	---	---	---	1.0	---

Табела 4: Структура и промена у држави благостања (1960-1965). Подаци се односе на 15 развијених земаља (Аустралија, Аустрија, Белгија, Канада, Данска, Финска, Француска, Немачка, Италија, Јапан, Холандија, Норвешка, Шведска, Велика Британија, САД). Промена (трећа и пета колона) представља просечну годишњу промену модуса у социјалним давањима (у питању је апсолутан износ), док је у загради наведен проценат промене на годишњем нивоу.³⁹

Овде видимо да пре почетка неолибералне револуције, током 1950-их и 1960-их, владе повећавају социјална давања. Чак и државе које се сматрају „заосталим“ (*laggards*) у сегменту државе благостања, примера ради САД, Канада и Јапан, такође уводе поједине врсте социјалних давања. Између 1960-их и почетка 80-их просечан раст социјалних издатака на годишњем нивоу износио је 0.48% GDP-а (трећа колона у табели), а сам пораст државе благостања износи чак 10% (од 11.6% GDP-а 1960. године, до 21.6% GDP-а 1980. године). Нас занима следеће: шта се

³⁹ Duane Swank, *Global Capital, Political Institutions and Policy Change in Developed Welfare State* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 69.

потом десило, након што се глобализација интензивирала и неолиберализам почео да доминира?

Од краја 1970-их долази до успоравања раста државе благостања. Са једне стране, уводе се границе и јача контрола за социјална давања. Са друге, поједине категорије давања се смањују, на пример социјално и здравствено осигурање, а за неке врсте давања се уводе тржишни механизми, чиме се држава повлачи као релевантни актер. Међутим, закључак да је неолиберална парадигма донела повлачење социјалне државе био би преурањен. Неопходно је погледати и саму структуру социјалних давања, тј. шта се дешава са појединим програмима.

Паралелно уз зауставање раста државе благостања, „кресање“ појединих издатака, као и уз приватизацију неких програма, шири се „каталог“ социјалних давања. Тако се уводе нове врсте компензација: надокнаде за незапосленост, која почиње да расте, затим компензација за индустријско реструктуирање, онда давања за рад и породицу, као и за нове „рањиве“ категорије становништва (нпр. за старе грађане, крхког здравља), укључујући и превремене пензије. Дакле, уз неолибералне реформе постојећих програма државе благостања, долази и до увођења нових категорија давања. Посматрајући укупан ефекат ова два паралелна и истовремено супротна тренда, можемо закључити следеће. Прво, држава благостања је током 80-их достигла „границе раста“ и друго, и поред значајног „успоровања“ тог раста, она није „демонтирана“ неолибералним реформама, већ је остала на снази – у материјалном смислу; 80-те су донеле врло благо повећање укупних трошкова државе благостања (последња колона у табели).

Из горњег видимо да нема доказа за тврдњу о опадању државе благостања. Међутим, поставља се питање: да ли постоје појединачни програми у оквиру државе благостања чија структура се мења од 80-их година. Даље, каква је систематска веза између екстерних и домаћих детерминаната и саме државе благостања? Свонк прикупља већи број детерминанти које су често навођене у литератури као релевантни фактори јавних политика и путем регресивне анализе открива каузалну везу између датих детерминанти и државе благостања.

Прво, за домаће институционалне детерминанте узима:(а) снагу друштвеног корпоративизма (сачињен на основу јачине синдиката и модела преговарања о платама.⁴⁰

(б) инклузивност изборног система (мерен као ниво репрезентативности грађана у институцијама).

⁴⁰ Ibid., 76.

(ц) дисперзија власти (индикатори који сачињавају индекс су: презинденцијализам / парламентаризам; бикамерализам; употреба референдума).

(д) децентрализација власти.

Друго, за варијабле које осликавају политички контекст узете су: обим спољне трговине; ниво економског развоја земље; проценат грађана преко 65 година; ниво незапослености; инфлација; ниво економског раста; историјат левичарских и десничарских партија на власти у прошлости.

Треће, социјална давања су подељена на следеће категорије: (1) кеш трансфери (надокнаде за старе, инвалиде, болесне, незапослене итд...); (2) социјална плата (разлика између кеш трансфера и просечног прихода радника); (3) здравствени систем (процент давања за здравствене услуге, као проценат GDP-а); (4) удео здравствених давања (процент државних издвајања за здравље у односу на укупна издавања за здравље).

Коначно, екстерни фактори (процеси) рашчлањени су на следеће (под овим бројевима дати су у табели испод, у колонама I-V): (I) мобилност капитала (збир прилива и одлива новца из земље); (II) директне инвестиције; (III) обим позајмљивања државе на тржиштима капитала; (IV) либерализација тржишта капитала; (V) покривена разлика у камати (инострана тржишта минус домаће).

Резултати регресионе анализе су следећи:

	I	II	III	IV	V
<i>Светски капитал</i>					
Либерализација капитала	.5790* (.1892)	-	-	-	-
Укупни токови капитала	-	.0086 (.0071)	-	-	-
Директне инвестиције	-	-	.0208 (.1174)	-	-
Тржишта капитала	-	-	-	.1404 (.0803)	-
Разлике у каматним стопама	-	-	-	-	-.0549 (.0771)

<i>Националне политичке институције</i>					
Друштвени корпоративизам	.8820* (.3614)	.7500* (.3600)	.7453* (.3691)	.7046* (.3659)	1.8288* (.4991)
Инклузивне изборне институције	1.3001* (.3151)	1.3093 * (.3198)	1.2962* (.3100)	1.3665* (.3189)	1.9513* (.4197)
Дисперзија ауторитета	-4.8053* (.7393)	-4.3309* (.7723)	-4.4579* (.7726)	-4.1294* (.7678)	-2.7371* (.8672)
<i>Генерални модел</i>					
Старост	.8075* (.1143)	.8990* (.1220)	.8828* (.1229)	.8602* (.1229)	1.0153* (.1338)
Незапосленост	.3794* (.0585)	.3806* (.0540)	.3886* (.0537)	.3886* (.0528)	.4176* (.0555)
Инфлација	.0404* (.0212)	.0383* (.0213)	.0379* (.0215)	.0408* (.0216)	.0592* (.0348)
Раст	-.1284* (.0219)	-.1277* (.0217)	-.1291* (.0218)	-.1279* (.0223)	-.0906* (.0363)
Богатство	.8060* (.0969)	.8136* (.1029)	.8356* (.1023)	.7919* (.1012)	.6228* (.1312)
Левичарска влада	-.0018 (.0078)	-.0064 (.0084)	-.0048 (.0082)	-.0038 (.0079)	.0012 (.0082)
Хришћанско-демократска влада	.0066 (.0132)	.0045 (.0142)	.0059 (.0141)	.0062 (.0137)	-.0040 (.0166)
Трговина	0.253* (.0130)	0.254* (.0131)	0.256* (.0132)	0.256* (.0131)	0.291* (.0161)
<i>Трка ка дну?</i>					
Претходни допринос благостања	.8130* (.0401)	.8602* (.0324)	.8677* (.0322)	.8340* (.0334)	.7062* (.0643)
Светски капитал (фактор изједначавања)	.2545 (.2054)	-.0063 (.0178)	.0146 (.1552)	-.3394 (.1198)	-.2191 (.3045)
Претходни допринос благостања (светски фактор капитала)	.0128 (.0119)	.0005 (.00006)	.0042 (.0064)	.0141* (.0051)	.0048 (.0125)

<i>Конвергенција гломазних држава благостања ка просечној вредности (модусу)</i>					
Раскорак у доприносу благостања (допринос благостања минус допринос просека)	1.0151* (.1242)	1.0349* (.0523)	.9828* (.0500)	1.0045* (.0500)	.9948* (.0843)
Светски фактор капитала (једначина)	.2604* (.1278)	.0057 (.0069)	-.0787 (.0866)	-.1167* (.0598)	.0335 (.0719)
Раскорак*фактор светског капитала	.0081 (.0376)	.0007 (.0015)	.0338* (.0163)	.0193* (.0098)	-.0104 (.0150)
Пресек	-6.4900	-5.8940	-6.0090	-5.4900	-5.3190
Стандардна грешка процене	.9120	.9080	.9090	.9190	.8990
просечна вредност зависне варијабле	19.6570	19.6570	19.6570	19.6570	22.4910
R ²	.8610	.7920	.7910	.8150	.9140

Табела 5: Светски капитал, националне институције и држава благостања у периоду 1965-1941.

Као што се види из горње табеле, нема доказа за тврдњу да је повећана мобилност капитала систематски повезана са повлачењем државе благостања, уштедама, или неолибералним реформама у овом домену. Такође, ови налази не поткрепљују ни тврдњу да глобализација представља кључну препреку за повећање социјалних давања. Дакле, нити су мобилност међународног капитала, нити отвореност за трговину систематски повезани са променама у држави благостања. Напротив, интензивирање либерализације доводи чак и до ефекта „компензације“⁴² – глобализација, наиме, доноси нове ризике и држава настоји да надо-

⁴¹ Ibid., 87-88

⁴² Geoffrey Garrett, „Global Markets and National Politics: Collision Course or Virtuous Circle?“, *International Organization* 52- 4 (1998): 787–824; Dani Rodrik „Understanding Economic Policy Reform“, *Journal of Economic Literature*, 34-1 (1996).

кнади трошкове које ти ризици праве. Тако, рецимо, повећање индекса либерализације на тржиштима капитала за 1.5 јединица индексног ско-ра (пример: са 2.5 на 4.0) доводи до благог увећања државе благостања за 1%. Да сумирамо, неолиберална парадигма не доводи до повлачења државе благостања.

Да ли домаће политичке институције представљају релевантне детерминанте за државу благостања? Судаћи према резултатима квантитативне регресије – да. Прво, видимо да јачи друштвени корпоративизам (у табели: SOCIAL CORPORATISM) узрокује већу државу благостања. Друго, земље са инклузивним политичким институцијама су у позитивној корелацији са величином државе благостања. То значи да што је већи индекс инклузивности (већа репрезентативност различитих социјалних група у институцијама), то су већа социјална давања. Треће, дисперзија власти је у негативној корелацији са државом благостања: парламентарни системи су у овом смислу „јефттинији“ од председничких – другим речима, што већа дисперзија власти, то су мања социјална давања. Ова корелација је у тој мери јака да разлика у само једној јединици индекса дисперзије власти у просеку узрокује за 7% GDP-а већа социјална давања (толика је разлика између САД и Данске – један индексни поен).

Што је најбитније, утицај ових домаћих детерминанти није опао након 1979. године, о чему сведочи колона V у горњој табели, где сви најбројани институционални фактори задржавају статистички значајну корелацију у односу на социјална давања. Дакле, неолиберална револуција није учинила домаће детерминанте нерелевантним. Напротив, разлике у институцијама између држава остварују *чак и већи утицај* на структуру државе благостања у периоду након 1979. него што је био случај пре тога.

Када је у питању политички контекст, сви следећи фактори су у позитивној корелацији са социјалним давањима: ниво старости, незапосленост, инфлација, ниво богатства. Ниво економског развоја је у негативној корелацији (што развијенија земља, то мањи проценат GDP-а иде на социјална давања). Да сумирам, уз домаће институције, и политички контекст представља релевантну детерминанту за државу благостања, док међународни пристисци нису фактор од значаја.

Пређимо на порезе. Свонк је такође испитао утицај екстерних фактора на пореска кретања. Питање је, дакле, да ли процеси које доноси неолиберална револуција утичу на смањење пореза. Свонк мери утицај ових, међународних (екстерних), фактора, као и утицај домаћих детерминанти на порезе, које рашчлањује на следеће врсте: (1) порез на капитал; (2) порез на рад; (3) порез на потрошњу; и наравно (4) укупну пореску стопу. Резултати квантитативне регресије су следећи:

	Порез на капитал	Порез на рад	Порез на потрошњу	Укупни порези (% GDP)
Светски капитал				
Укупни токови капитала	-.0121 (.0135)	-.0069 (.0046)	-.0021 (.0024)	-.0054 (.0034)
Директне инвестиције	.0833 (.2259)	-.0696 (.0859)	-.0345 (.0534)	-.1084* (.0536)
Тржишта капитала	.0315 (.1974)	-.0084 (.0573)	-.0054 (.0442)	-.0071 (.0418)
Либерализација капитала	.8301* (.4892)	-.1192 (.1465)	.0459 (.1361)	.0281 (.1285)
Разлика у порасту стопе	-.4666 (.3511)	-.0381 (.1007)	.0405 (.0795)	-.0413 (.0679)
Генерални модел				
Стопа пореза (t-1)	.7924* (.0498)	.8464* (.0370)	.8416* (.0362)	.8610* (.0270)
Давања Владе	.2448* (.0788)	.1124* (.0345)	-.0117 (.0221)	.0957* (.0211)
Трговинска отвореност (t-1)	.0032 (.0312)	.0138 (.0087)	.0149* (.0050)	.0088* (.0036)
Левичарска влада	.0239* (.0136)	.0028 (.0045)	-.0035 (.0031)	.0056* (.0030)
Хришћанско- демократска влада	-.0038 (.0180)	.0127* (.0076)	.0073 (.0063)	.0027 (.0048)
Инфлација (t-1)	.0878 (.0650)	.0210 (.0216)	-.0181 (.0154)	.0077 (.0172)
Раст (t-1)	.6935* (.1539)	.0541 (.0391)	-.0221 (.0288)	.1384* (.0279)
Инвестиције (t-1)	.0363 (.0372)	-	-	-
Профити (t-1)	-.0787* (.0389)	-	-	-

Незапосленост (t-1)	-	-.0498 (.0320)	.0184 (.0271)	-.0656* (.0258)
Пресек	-2.2207	.2406	1.0546	.6613
Стандардна грешка процене	3.4854	1.2345	.9371	1.1511
Просечна вредност зависне варијабле	37.8070	35.5300	16.5270	37.2710
R ²	.9157	.9857	.9881	.9789

Табела 6: Светски капитал и опорезовање – 1967/71-1993²²

Закључци су недвосмислени: нема систематских утицаја екстерних фактора на ниво пореза. Свих пет варијабли које указују на поједине процесе, који могу донети међународни притисак да се порези смање, статистички су безначајне, плус имају изузетно ниске вредности коефицијената. Што се тиче утицаја међународних фактора на евентуално пребацивање пореских терета на радну снагу или потрошаче, он је непостојећи.

Један од изузетака је утицај либерализације капитала на опорезивање капитала – четврта колона, трећи ред, где се види да је либерализација капитала статистички значјна независна варијабла. Међутим, супротно теорији глобализације, корелација је позитивна: што већа либерализација капитала – то већа пореска стопа, а не мања! Други изузетак је утицај директних инвестиција на укупну пореску стопу – корелација је статистички значјна и негативна, али уз врло мали коефицијент, што значи забележен је постојећи, али врло слаб утицај директних инвестиција на снижавање пореских стопа (*ceteris paribus*).

Да сумирамо, ни порези нису у статистичкој корелацији са интензивираним међународним процесима који наступају од почетка 80-их година. Два закључка проистичу из горњих анализа: прво, екстерне детерминанте не преузимају примат над тим како функционишу држава благостања и порески системи; и друго, домаће детерминанте, пре свега институционални фактори, али и структура датог контекста – задржали су битну улогу у ова два домена. То не значи да екстерни фактори не доводе до промене појединих домаћих институција (види, на пример, како глобализација утиче на промену друштвеног корпоративизма²³), али са сигурношћу можемо тврдити да не утиче на преобликовање већег броја домаћих детерминан-

²² Swank, *Global Capital, Political Institutions and Policy Change*, 254.

²³ *Ibid.*, 257-273

та, а поготову није релевантна за структуру пореског система и државе благостања.

***Мноштво капитализама:
значај институционалних компаративних предности***

Чувена дебата у политичкој економији о мноштву капитализама (*varieties of capitalism*) истиче значај дуго грађених институција у креирању економских политика. У духу историјског институционализма, Хол и Шошкице²⁴ тврде да се различити институционални контексти не могу олако изменити и тиме свести на сличне политике. Да би ово илустровали, износе поделу на либерално-тржишне економије (LME²⁵) и координисане-тржишне економије (CME²⁶). Главни представник прве групе је Британија, а друге – Немачка. Иако су обе капиталистичке и либерално-демократске земље, оно што их разликује су правила уређења односа међу актерима у привреди (влада, предузетници, радници). Они се могу сагледати кроз четири аспекта: а) начин школовања и регрутовања запослених; б) транспарентност пословних детаља; ц) степен заштите од отпуштања; д) финансирање инвестиција.

За LME важи следеће: трошкове школовања сnose сами (будући) радници; сви детаљи у вези са улаганњима, приходима, ризицима и сл. су јавни и подложни евалуацији на отвореној берзи; отпуштања су честа, радна места нису заштићена, а самим тим је и велика проходност на тржишту (услед честих промена радних места); инвестициони капитал стиже од комерцијалних банака и инвестиционих фондова, на основу процене исплативости и ризика. За разлику од LME, CME карактеришу: а) улога државе и послодаваца у обуци кадрова – они сnose трошкове и врше регрутацију, а заузврат добијају радну снагу на дужи рок, која се временом даље етаблира у компанији; б) пословни детаљи представљају тајну и нису јавно доступни, дакле компаније износе само штуре, основне информације; ц) постоји значајна заштита од отпуштања, почев од ограничења наметнутих послодавцу, до заштитних механизма радника и подстицаја да не мења радно место; д) држава координира инвестиције са пословним банкама, кроз давање гаранција. Другим речима, у CME држава координира активности са индустријским секторима, као и синдикатима, по питању сва четири поменута аспекта.

²⁴ Peter A. Hall and David W. Soskice, *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage* (Oxford and New York: Oxford University Press, 2001).

²⁵ *Liberal market economies*

²⁶ *Coordinated market economies*

Касније, Ханке, Роудс и Тачер²⁷ уводе два нова типа капиталистичких модела – „компензационе државе“ и етатистички модел, а однос између актера у економији своди на матрицу који се састоји из две димензије: (1) близина државе и предузетника; (2) густина организованости интересних група.

КАКО СУ ИНТЕРЕСИ ОРГНИЗОВАНИ Фрагментирани Организовани	ОДНОС ДРЖАВА-ЕКОНОМИЈА	
	Блиски	На „сигурној“ дистанци
	<u>Етатистичка</u> Француска пре 1990	<u>Либералне тржишне економије:</u> • Велика Британија • Балтичке земље
<u>Компензаторска држава:</u> Италија, Шпанија, и неке земље које припадају етатистичком моделу (ЕМЕ)	<u>Координисане тржишне економије:</u> • Немачка • Словенија	

Графикон 6: *Модели капитализма - односи на релацији држава-економија, организовање интереса и модели координације*²⁸

Зашто су ова разматрања релевантна за анализу неолибералних реформи и детерминанти јавних политика? Зато што указују на тзв. компаративне институционалне предности, које се у свакој од земаља временом самообнављају (*self-reinforcing*). Узрок томе је што компаративне институционалне предности привлаче оне актере који могу да их материјализују, док су играчи који би да играју по другачијим правилима на губитку у таквој средини, па, логично, одлазе у различити тип капиталистичке земље. Примера ради, сектори којима је кључна стабилност и континуитет, где се репутација и производ теже и дугорочније граде, кључна је могућност да „вежу“ стручњаке за своју компанију. То се може постићи улагањем у усавршавање кадра, а да држава законима

²⁷ *Coordinated market economies*

²⁸ Robert Hancké, Martin Rhodes and Mark Thatcher, *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy* (Oxford and New York: Oxford University Press, 2007), 25.

отежа честу промену радних места. У таквим случајевима, дакле, много су погодније СМЕ, због теснијих односа егзекутиве и пословне заједнице. Отуда и чињеница да технолошка или ауто-индустрија, којима су потребне управо поменуте институционалне предности, плодно тле налазе у Немачкој. За разлику од њих, финансијски сектор или, рецимо, фармацевтска индустрија, гравитирају ка ЛМЕ. Разлог је једноставан: за пословни успех није неопходно задржати исти тим запослених на окупу, нити постоји императив константне производње са постепеним (инкременталним) напретком, већ напротив – и ређи проналасци доводе до огромних иновација и профита.

Подсетимо, теорија конвергенције држи да спољни притисци надјачавају домаћи институционални контекст. Међутим, као што Хол и Шошкице показују, компаративне институционалне предности воде у дугорочне и одрживе моделе капитализама, који упркос глобализацији, настављају да постоје. До 2000-их они нису конвергирали ка сличном моделу, већ су задржали суштинске разлике по питању улоге државе као координатора у економским политикама. Тек последњих пет до десет година долази до динамичнијег развоја и напуштања неког од принципа у четири поменута домена. Међутим, чињеница да правни оквир у једном од домена почиње да одступа од „ушанченог“ обрасца који се одржао више од две деценије након почетка неолибералне револуције, још не значи да се институционални контекст у целини изменио до те мере да се улога владе као координатора значајно трансформисала. То имплицира да капиталистички економски системи и даље функционишу по другачијим постулатима, дакле није дошло до конвергенције.

Да сумирам, неолиберална револуција није успела да учини домаће детерминанте мање релевантним када је у питању улога државе у координацији економских политика. И даље опстају различити капиталистички модели који су базирани на претходно „ушанченој“ традицији компаративних институционалних предности: у ЦМЕ – држава, синдикати и послодавци тесно координишу потезе, док ЛМЕ приоритет дају спонтаним и некоординисаним тржишним процесима, уз правни оквир који оставља далеко већи простор послодавцима када су у питању инвестиције и третирање запослених.

***Нови талас монетраних институција:
независне централне банке***

Да ли је неолиберална револуција донела институционалну промену у монтерној политици, и да ли су државе кренуле сличним путем у овом домену? Након напуштања кејнзијанизма монетарна политика пре-

узима примат: уместо фокусираности на незапосленост, приоритет постаје брига о инфлацији и стабилности валуте. Тако монетарна политика доспева на врх политичких агенди. Ипак, за суштинску промену није довољно заменити приоритете, већ увести и нова институционална решења која би их и реализовала. Зато се популаризује идеја да се влади одузму надлежности у монетарној политици, јер се она показала као недовољно компетентна и вољна да контролише инфлаторне притиске. И сама пракса из 70-их година показује да је то довело до великих проблема у многим развијеним земљама (пре свега због неконтролисане инфлације). Да би се ограничио утицај владе на монетарну политику тзв. „епистемолошке заједнице“²⁹ почињу да заговарају оснивање независних централних банака као модела без којих се не може осигурати даљи развој. Две су велике предности оваквих институција: прво, оне нису подложне злоупотреби зарад политичке добити, јер немају интерес да пред изборе жртвују добру монетарну политику због поена које би донела експанзивна фискална потрошња; друго, њима управљању стручњаци, а не политичари, тако да експертиза коју они улажу гарантује боље капацитете у остваривању циљева монетарне политике.

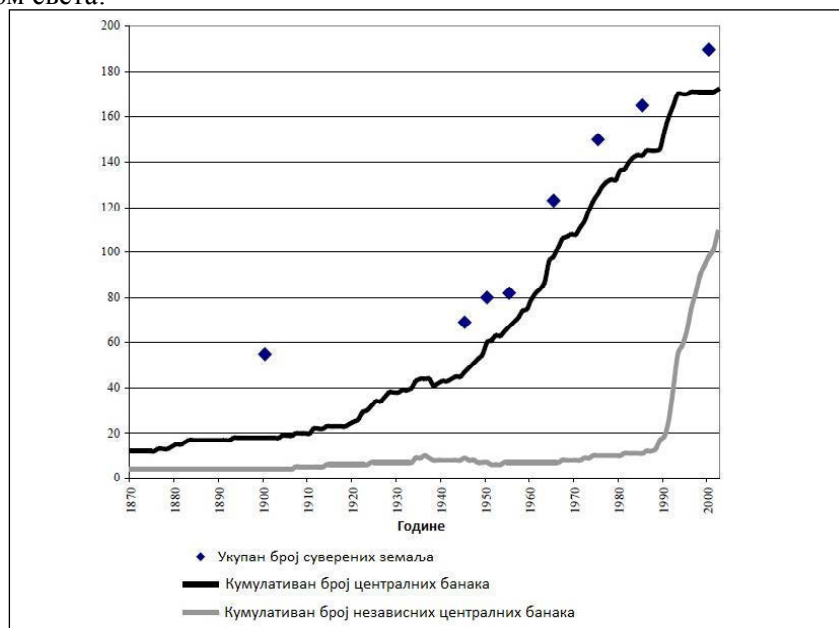
Независност институција као феномен захтева дубљу дискусију. Међутим, пошто то није централна тема овог рада - нећу улазити у такве детаље. Довољно је рећи да минимум независности централних банака подразумева њихову самосталност у односу на владу, плус могућност коришћења бројних механизма и инструмената како би се креирала и спроводила монетарна политика.³⁰ Подразумева се да влада не може позвати управу централне банке на одговорност.

Нова неолиберална парадигма у први план истиче политику „здравог новца“ (*sound money*). Релевантне међународне организације (Међународни монетарни фонд, Светска банка, Светска трговинска организација и томе сл.), „*mainstream*“ економисти, као и инвеститори који добијају све већи значај са интензивирањем глобализације, као прву претпоставку здравог међународног економског система наводе неопходност да државе инфлацију непрестано држе „под будним оком“ и истовремено одржавају стабилност валуте. Ово је кључно да би се уопште и пласирале инвестиције у земље којима недостаје капитал за развојне

²⁹ Утицајни кругови стручњака који се залажу за успостављање одређених вредности и принципа.

³⁰ Видети, на пример: John B. Goodman „The Politics of Central Bank Independence,“ *Comparative Politics* 23-3 (1991): 329-49; Robert Elgie, „Democratic Accountability and Central Bank Independence: Historical, Contemporary, National and European Perspectives,“ *West European Politics* 21-3 (1998): 53-76. Alan S. Blinder, „Central Bank Credibility - Why do we care? How do we built it?,“ *American Economic Review* 90 (1999).

пројекте. Тако институције које би спроводиле политику „здрог новца“ заправо служе као гарант да неће доћи до наглих промена монетарних параметара узрокованих немаром извршне власти. И док постоје различита мишљења о томе да ли независне централне банке заиста и постижу боље резултате у повереним надлежностима него у случају када их не би било,³¹ следеће се не може оспорити: оне постају неизоставни елемент како развијених, тако и транзиционих друштава. Погледајмо графикон који илуструје динамику оснивања независних централних банака широм света:

Графикон 7: Независне државе и централне банке (1870-2002)³²

У првој деценији након напуштања кејнзианизма свега неколико држава је увело независне централне банке. Међутим, 90-те године доносе нагли пораст у броју ових институција, пре свега у транзиционим земљама које су након отпочињања демократизације тражиле асистенцију међународних институција, које су као један од главних услова за пружање даље помоћи захтевале увођење независних централних банака. То

³¹ Погледати: Kathleen R. McNamara, *The Currency of Ideas: Monetary Policy in the EU* (Ithaca: Cornell University Press, 1998); Sylvia Maxfield, *Gatekeepers of Growth: The International Political Economy of Central Banking in Developing Countries* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997).

³² Martin Marcussen, "Central banks on the move," *Journal of European Public Policy* 12-5 (2005): 904.

је било неопходно и да би се инвеститорима сигнализирао да постоји тзв. „кредибилно обавезивање“ (*credible commitment*). Ово значи да монетарна политика неће зависити од воље тренутне владе и близине избора, већ су креирани механизми који ће дугорочно доносити монетарну стабилност, независно од самих политичких актера и популистичких калкулација.³³

За тему овог рада значајна је чињеница да је дошло до експанзије независних централних банака које чине битан елемент у неолибералном окружењу. Од нешто мање од 20 оваквих институција у читавом свету, непосредно пред пад Берлинског зида, број независних централних банака је скочио на преко 100 десетак година касније (погледајте графикон). Упркос реалности да институционални дизајн ових банака није идентичан, све оне функционишу по истим или врло сличним принципима у свакој од земаља. Зато се може закључити да је дошло до конвергенције у овом домену. Другим речима, неолиберална револуција је довела до структурне промене када је у питању институционални дизајн у сфери монетарне политике, независно од домаћих политичких детерминанти. Није пресудно да ли је на снази унитарни или федерални систем, председнички или парламентарни, да ли су избори већински, мешовити, или пропорционални; која су идеолошка стремљења партија на власти; каква је демографска структура становништва. Дакле, међународни процеси су овде надјачали домаће детерминанте и они су ти који утичу на креирање нове врсте институционалне форме – независних централних банака. У поређењу са претходним анализираним доменима – регулацијом, пореском и социјалном политиком, као и процесима координације у економским политикама, у сфери монетарне политике ипак долази до конвергенције.

Закључак

Циљ овог рада био је да размотри да ли је неолиберална револуција довела до процеса конвергенције у јавним, пре свега економским политикама широм света. Дебата о исходима интензивираних глобализације своди се на следеће: да ли међународни процеси надјачавају домаће политичке детерминанте, или домаће детерминанте ипак и даље играју улогу у јавним политикама. Ова дилема, иначе, тиче се једног од главних интересовања политичке економије као науке: како институције утичу на креирање економских система и политика. Једна школа мишљења тврди да домаће детерминанте губе на значају јер је неизбежно прихватити универзална решења, а то даље земље чини све сличнијим. Тако, рецимо,

³³ Sylvia Maxfield, *Gatekeepers of Growth: The International Political Economy of Central Banking in Developing Countries* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997).

није пресудна идеологија актера на власти, какве су институције у којима они делују, или каква је демографска структура становништва; какви год да су они – држава ће следити неолиберални концепт и то коначно води ковергенцији великог броја земаља ка сличном моделу. Други приступ, пак, истиче следеће: упркос јаким силама које нису подложне контроли од стране националних актера, домаће детерминанте ипак и даље кључно утичу на јавне и економске политике. Која од ове две школе може да поткрепи своје аргументе емпиријским подацима?

Тежећи за одговором на постављено питање, овај рад је анализирао следеће домене: а) приватизацију; б) регулацију; ц) пореску политику; д) државу благостања; е) модел координације економских политика; ф) монетарну политику. Одговор на питање да ли је дошло до конвергенције у сваком од ових домена сажет је у следећој табели:

Домен	Одлике	Да ли је било конвергенције?
<u>Приватизација</u>	Либерализација базирана на продаји монополистичких државних предузећа	ДА
<u>Регулација</u>	Утврђивање правила за нова либерализована тржишта, од којих се многа третирају као стратешки битна.	НЕ
<u>Порези</u>	Смањење пореза ради привлачења страних инвестиција	НЕ
Држава благостања	Мања социјална давања	НЕ
Координација економских политика	Улога државе у економским процесима: да ли делује као партнер са једне стране предузетницима и запосленима путем координације, која је утемељена у правном оквиру	НЕ

Монетарна политика	Да ли су у постављени нови принципи и институције задужене за монетарну политику - пре свега независне централне банке	ДА

Табела 7: Сажети приказ домена анализираних у раду.

Као што видимо, једина два домена где је дошло до конвергенције јесу приватизација и монетарна политика. У том смислу, земље конвергирају ка методу отворене тржишне привреде. За симбол монетарне политике узете су институције које су овлашћене да их спроводе: независне централне банке. И овде је дошло до конвергенције – модел независне централне банке као институционалног решења усвојен је у великом броју земаља, чиме се читав низ механизма пребацује из владе на друго место одлучивања.

Међутим, у осталим доменима долази до значајне варијације. Прво, као што је показано у другом одељку, регулација се одвија по различитим моделима. Регулаторне институције су основане на другачијим принципима у различитим земљама, што доводи до другачијих структурних односа у привреди, пре свега између главних актера – владе, предузетника и запослених. Друго, неолиберална револуција није довела до општег смањења пореских стопа, као што предвиђају „глобалисти“. Упркос очекивањима да ће се одиграти „трка ка дну“, пракса је ипак показала да се нису све државе одлучиле да на тај начин реагују на промењене међународне околности (увећану мобилност капитала). Исто важи и за социјална давања: нема емпијских доказа о повлачењу државе благостања, иако је на неким местима дошло до значајног реструктурирања у овим политикама. Ипак, као што Свонк показује,³⁴ у овом домену су кључне домаће детерминанте: идеологија актера, демографска структура, па и макро-институционални дизајн – сви они битно утичу на врсту и висину социјалних давања. Четврто, одржале су се и разлике у координацији економских политика међу државама. Иако припадају капиталистичком свету, и даље постоје различите групе земаља када је у питању „близина“ државе и начин регрутовања и реализовања интереса. Временом се поједини структурни елементи у оквиру ових група мењају, али и даље остају јасна разграничења међу овим „моделима капитализма“.

Имајући све ово у виду, јасно је да неолиберална револуција и процеси које је она генерисала нису довели до конвергенције економских домена. Отуда и теза о глобализацији као најснажнијој детерминанти јав-

³⁴ Swank, *Global Capital, Political Institutions and Policy Change*.

них политика у савременом свету није одржива. Екстерне детерминанте могу довести до структурних промена у појединим сегментима, али домаћи фактори су и даље релевантни, па и кључни, у креирању јавних политика. Овај закључак тиче се и нормативних разматрања о природи демократије у савременом свету: тврдње о урушеном легитимитету институција које више нису довољно моћне да спроведу вољу грађана који делегирају власт својим представницима треба узети са резервом. У појединим сегментима држава нема више ту моћ и улогу, међутим – у већини других домена и даље је кључан чинилац.

На крају, неопходно је дати једну битну напомену у вези са узорком земаља. Анализе у раду већином се односе на развијене, земље из OECD, па су и закључци ограничени на ову групу држава. Није искључено да слабија, транзициона друштва, немају довољно јаке институције које би биле у стању да ублаже, „посредују“ и трансформишу спољне притиске, па отуда може доћи до јаче конвергенције у овим случајевима. Другим речима, неопходно је засебно размотрити интеракцију домаћих детерминанти и међународних процеса у транзиционим државама и пропитати да ли постоје систематске разлике у односу на развијене земље.

Литература:

- Blinder, Alan S. „Central Bank Credibility – Why do we care? How do we built it?.“ *American Economic Review* 90 (1999).
- Elgie, Robert. „Democratic Accountability and Central Bank Independence: Historical, Contemporary, National and European Perspectives.“ *West European Politics* 21-3 (1998): 53-76
- Garrett, Geoffrey. „Global Markets and National Politics: Collision Course or Virtuous Circle?.“, *International Organization* 52-4 (1998): 787–824.
- Gill, Stephen and David Law. *The Global Political Economy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988
- Goodman, John B. „The Politics of Central Bank Independence.“ “ *Comparative Politics* 23-3: (1991): 329-49.
- Hall, Peter A. and David W. Soskice, eds. *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2001.
- Hancké, Robert, Martin Rhodes and Mark Thatcher. *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2007
- Knill, Cristoph. *Cross-national policy convergence: causes, concepts and empirical finding*. London: Routledge, 2006.
- Majone, Giandomenico. „From the Positive to the regulatory State: Causes and Consequences of Changes in the Mode of Governance.“ *Journal of Public Policy* 17-2 (1997): 39-68.
- Marcussen, Martin. “Central banks on the move.” *Journal of European Public Policy* 12-5 (2005): 903-923.
- Maxfield, Sylvia. *Gatekeepers of Growth: The International Political Economy of Central Banking in Developing Countries*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.
- McKenzie, Richard and Dwight Lee. *Quicksilver Capital: How the Rapid Movement of Wealth Has Changed the World*. New York: Free Press, 1991.
- McNamara, Kathleen R. *The Currency of Ideas: Monetary Policy in the EU*. Ithaca: Cornell University Press, 1998.

- Murillo, Maria Victoria. "Political Bias in Policy Convergence: Privatization Choices in Latin America." *World Politics* 54-4 (2002): 462-493.
- OECD baza podataka o socijalnim davanjima: http://www.oecd.org/document/9/0,3746,en_2649_34637_38141385_1_1_1_1,00.html
- Quinn, Dennis P. and Carla Inclan. „The Origins of Financial Openness: A Study of Current and Capital Account Liberalization.“ *American Journal of Political Science* 41-3 (1997): 771-813.
- Rodrik, Dani. „Understanding Economic Policy Reform.“ *Journal of Economic Literature* 34-1 (1996): 9-41.
- Ross, Robert J. S. and Kent C. Trachte. *Global Capitalism: The New Leviathan*. Albany: State University of New York Press, 1990.
- Schneider, Volker, Simon Fink and Marc Tenbücken. "Buying Out the State." *Comparative Political Studies* 38-6 (2005): 704-727.
- Simmons, Beth A., Frank Dobbin and Geoffrey Garrett. „Introduction: The International Diffusion of Liberalism.“ *International Organization* 60-4 (2006): 781-810.
- Swank, Duane. *Global Capital, Political Institutions and Policy Change in Developed Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Tsebelis, George. *Veto players: how political institutions work*. New York: Russell Sage Foundation [u.a.], 2002.
- Vogel, Steven. *Freer Markets, More Rules*. Ithaca: Cornell University Press, 1996.

*Summary***Slobodan Tomić****Has globalisation led to a convergence
of economic systems?**

Key words: *convergence, economic policies, globalisation, neoliberal reforms*

The article seeks to explore whether the neoliberal wave, which took-off in the aftermath of the breakdown of keynesianism, has brought about a convergence in economic policies across the OECD world. Drawing from an analysis of the following domains: privatization, regulation, welfare state, taxes, state's role in coordination of economic activities, and monetary institutions, the author argues that, while witnessing a proliferation of privatization and central banks as a new form of institution, in all the other domains we cannot observe a universal trend. As there have been set up or persisted diverse institutional forms, the conclusion is that the last wave of globalisation has not led to a convergence of economic systems in the OECD world.

In name only? The effect of color revolutions on press freedom in Georgia and Kyrgyzstan

Abstract: *Regime change through popular uprising may be seen as a triumph of democracy in the short run, but does it always lead to political and social transformation? This study examined press freedom as a democracy indicator in Georgia and Kyrgyzstan six months before and after the “color revolutions” in these countries. A content analysis of 614 political news articles revealed that limited changes occurred in Kyrgyzstan’s press freedom, while no statistically significant changes were observed in Georgia. The findings were then compared with external press freedom ratings for both countries. The results suggest that “color revolutions” have not led to immediate structural changes and may be “revolutions” in name only.*

Key words: *color revolutions, democracy, press freedom, content analysis*

The concepts of democracy and press freedom often go hand in hand. Thomas Jefferson famously wrote: “...were it left to me to decide whether we should have a government without newspapers, or newspapers without a government, I should not hesitate a moment to prefer the latter.”¹ More recently, Hudock argued: “Access to information is essential to the health of democracy. First, it ensures that citizens make responsible, informed choices rather than acting out of ignorance or misinformation. Second, information serves as a “checking function” by ensuring that elected representatives uphold their oaths of office and carry out the wishes of those who elected them.”²

¹ “Thomas Jefferson to Edward Carrington, 16 January 1787,” in *The papers of Thomas Jefferson*, ed. Julian P. Boyd et al. (Princeton: Princeton Univ. Press, 1950), 11: 48-49, http://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/amendI_speechs8.html.

² Ann Hudock, *The Role of Media in Democracy: A Strategic Approach*, Technical Publication Series (Washington, DC: USAID/Office of Democracy and Governance, 1999), p. 1, http://www.usaid.gov/our_work/democracy_and_governance/publications/pdfs/pnace630.pdf (accessed September 22, 2011).

The so-called “color revolutions” – popular uprisings that led to non-violent toppling of *ancien régime*, particularly in former Soviet countries – present a unique opportunity to study political and social changes that occur when the masses take control from a non-democratic government. As was seen from Serbia in 2000 to, more recently, the Arab Spring of 2011, the likes of the “color revolutions” often lead to euphoria in the short run and may be seen as a triumph of democracy. A look at the Western news coverage immediately following the “revolutions” in Georgia and Kyrgyzstan testifies to this. The *Washington Times*³ called these events “a wave of democratic uprisings” and stated that “the people of Kyrgyzstan have won their freedom.” Even with reservations after the looting that followed the Kyrgyz “revolution,” the *Telegraph*⁴ called it “a famous victory.” Earlier in 2004, the *New York Times*⁵ published Mikhail Saakashvili’s op-ed titled “Georgia’s progress: Fulfilling the promise of the Rose Revolution.” Increasingly more scholars, however, voice pessimism about the actual changes that ensue.⁶

This study examined the characteristics of political news before and after Georgia’s Rose Revolution in 2003 and Kyrgyzstan’s Tulip Revolution in 2005 to understand whether the resulting change of the government affected press freedom, which is one indicator of the democratization level in these two countries. In the 614 political news articles identified for the content analysis, the following aspects of press freedom, as they relate to a democratic society, have been examined: plurality of voices, government transparency, and accountability (e.g., coverage of state-level corruption). The overarching research question guiding this study was: Were there more manifestations of press freedom in political news coverage in Georgia and Kyrgyzstan after the “color revolutions” than before those revolutions? In other words, could one argue that undergoing a “color revolution” enhanced democracy in Georgia or Kyrgyzstan, or both?

³ “Kyrgyzstan’s Tulip Revolution,” *Washington Times*, March 26, 2005, <http://www.washingtontimes.com/news/2005/mar/26/20050326-103550-7473r/>.

⁴ Richard Spencer, “After a Famous Victory Protesters Put the Tulip Revolution on Hold,” *Telegraph*, March 26, 2005, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kyrgyzstan/1486506/After-a-famous-victory-protesters-put-the-Tulip-Revolution-on-hold.html>.

⁵ Mikhail Saakashvili, “Georgia’s Progress: Fulfilling the Promise of the Rose Revolution,” *New York Times*, November 27, 2004, <http://www.nytimes.com/2004/11/27/opinion/27iht-edsaakash.html>.

⁶ See, for example, Susan Stewart, S. “Democracy Promotion Before and After the ‘Colour revolutions,’” *Democratization* 16, no. 4 (2009): 645-60; Ivan Krastev, “Democracy’s ‘Doubles,’” *Journal of Democracy* 17, no. 2 (2006): 52-62, Charles H. Fairbanks, Jr., “Revolution Reconsidered,” *Journal of Democracy* 18, no. 1 (2007): 42-57.

Democracy and its manifestations, including press freedom, are relatively new phenomena in post-Soviet countries and are still evolving in many regions. The dramatic change following the Soviet Union's collapse left many of the former USSR states with the need to build democratic institutions and civil society from scratch.⁷ Experience has shown that shedding old Soviet and communist standards is difficult, especially for politicians and ruling parties. In examining a similar transformation in the Balkans, Lani and Cupi⁸ noted that Balkan political elites cling to the notion that staying in power requires controlling information; such elites often find a high degree of criticism of their leadership unacceptable. Similarly in terms of press freedom, Price and Krug⁹ pointed out that "very few post-Soviet or transition societies have decided to abolish the pre-existing centralized broadcast institutions."

The early media laws in many of the former Soviet countries either combined the idea of *glasnost* with traditional state control (i.e., journalists enjoyed more freedom reporting some issues and incidents than others) or sought to depoliticize the media (e.g., by discouraging political content via a variety of repression tools)¹⁰. Furthermore, these laws were often vague and, in practice, allowed the government to dictate the nature and amount of news coverage. This effective lack of free press has consistently been one of the forefront criticisms of the degree of democratization in many former Soviet countries.¹¹ As a result, the plurality of voices, a necessary condition for well-functioning Western media, is often an alien concept in post-Soviet press, and coverage of state-level corruption is one of the most dangerous activities a journalist in many former USSR countries can engage in. This study sought to understand whether the indicators of press freedom have

⁷ G. Shabbir Cheema, *Building Democratic Institutions: Governance Reform in Developing Countries* (Bloomfield, CT: Kumarian Press, 2005).

⁸ Remzi Lani and Frrok Cupi, "The Difficult Road to the Independent Media: Is the Post-Communist Transition Over?" *Journal of Southeast European & Black Sea Studies* 2, no. 1 (2002): 75-89.

⁹ Monroe E. Price and Peter Krug, "The Enabling Environment for Free and Independent Media: Contribution to Transparent and Accountable Governance," Occasional Papers Series (Washington, DC: USAID/Office of Democracy and Governance, 2002), p. 8, http://global.asc.upenn.edu/docs/ENABLING_ENV.pdf (accessed September 22, 2011).

¹⁰ See, for example, Andrew K. Milton, "News Media Reform in Eastern Europe: A Cross-National Comparison," in *Post-Communism and the Media in Eastern Europe*, ed. Patrick H. O'Neil (London: Frank Cass, 1997), 7-23; Andrei Richter, "Post-Soviet Perspective on Censorship and Freedom of the Media: An Overview," *The International Communication Gazette* 70, no. 5 (2008): 307-24.

¹¹ See, for example, Freedom House, *Freedom in the world* (New York: Freedom House, 2003).

improved in the aftermath of the popular uprisings of 2003 in Georgia and 2005 in Kyrgyzstan.

The Rose Revolution in Georgia

Georgia declared independence from the Soviet Union in 1991 and elected Zviad Gamsakhurdia as its first president. Soon after, a coup to oust Gamsakhurdia propelled the nation into a civil war, which ended in 1995 with the election of Eduard Shevardnadze. In November 2003, fraudulent parliamentary elections led to the peaceful Rose Revolution spearheaded by the leader of the oppositional National Party, Mikhail Saakashvili, who became Georgia's president in 2004. The media, together with NGOs and student movements, proved to play a vital role in informing and galvanizing the public.¹²

Before the Rose Revolution, Georgia was considered one of the leaders in free media in the former Soviet Union. It created comprehensive laws on freedom of information, removed libel laws from its penal code, and required government officials to prove malicious intent when accusing a journalist of libel under the civil law.¹³ U.S.-based think tank Freedom House noted these aspects of Georgia's press freedom by declaring the country "partly free,"¹⁴ whereas most former Soviet countries were described as "not free."

Despite these positive developments, many Georgian journalists lacked professionalism, and the industry displayed an undeveloped business side.¹⁵ Koplataдзе cited a 2003 study by the Center of Democratic Innovations, which examined Georgian newspapers and found that 38 percent of news stories had problems with sources and accuracy checks, 50 percent mixed fact with opinion, and 20 percent had headlines that did not match content.

Apparently, these problems did not end with the Rose Revolution. Anable¹⁶ reported that Georgian journalists felt they worked in a less free environment; 76 appealed to international organizations with the following statement: "We, journalists working in Georgia, declare that the government tries to intervene in and control our activities; to ban information that is not wanted for them...; prevent us from collecting information and spreading it

¹² David Anable, "The Role of Georgia's Media – and Western Aid – in the Rose Revolution," *Press/Politics* 11, no. 3 (2006): 7-43.

¹³ Ibid.

¹⁴ Freedom House, *Freedom in the world* (New York: Freedom House, 2002, 2003).

¹⁵ Baadur Koplataдзе, "Media Coverage of the 2003 Parliamentary Election in the Republic of Georgia" (master's thesis, Louisiana State University, 2004), etd.lsu.edu/docs/available/etd-11082004-135255/unrestricted/Koplataдзе_thesis.pdf.

¹⁶ Anable, "The Role of Georgia's Media."

further; to carry out punitive measures against the media outlets that contain news, analytical shows or talk-show broadcasts that government dislikes.”¹⁷

Furthermore, journalists were reported to practice self-censorship and lack journalistic courage due to the new administration’s strong hold on the media and the hope of the public that the new government would succeed. Koplatadze¹⁸ observed that press freedom decreases when media outlets work in tandem with the government and argued that Georgia again may soon have to defend their freedom from the government once again. One question the present study asked is whether these concerns and fears found evidence in the manner of the news coverage in Georgia following the Rose Revolution of 2003.

The Tulip Revolution in Kyrgyzstan

Having gained independence from the Soviet Union in 1991, Kyrgyzstan quickly became known as the “island of democracy in Central Asia.”¹⁹ The country’s first president, Askar Akayev, carried out a number of reforms, helping the emerging state achieve macroeconomic stability²⁰ and allowing civil society to grow and become active. According to IWPR,²¹ by the mid-1990s, more than 2,000 NGOs were registered in Kyrgyzstan. However, Akayev’s reputation as that of a reformist came into question when he changed the country’s constitution in 1996 to broaden presidential powers. Nepotism and corruption became Kyrgyzstan’s everyday realities; the most vocal opposition figures and journalists faced imprisonment and several newspapers were closed.²² In 2001, popular presidential challenger Felix Kulov was sentenced to 10 years in prison on charges of corruption.

¹⁷ “Appeal of Georgian Media Club,” *HumanRights.ge*, July 11, 2005, <http://212.58.116.70:8080/cached.jsp?idx=0&id=1346794>

¹⁸ Koplatadze, “Media Coverage of the 2003 Election.”

¹⁹ David Mikosz, “The Kyrgyz Revolution: Civil Society Only Works When It Is Real,” UNISCI Discussion Papers (Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2005), <http://www.ucm.es/info/unisci/Mikosz.pdf>

²⁰ Michael Camdessus, “International Monetary Fund: Challenges Facing the Transition Economies of Central Asia” (conference address at the Challenges to Economies in Transition, Bishkek, Kyrgyzstan, May 27, 1998), <http://www.imf.org/external/np/speeches/1998/052798.HTM>.

²¹ Institute for War & Peace Reporting, “NGO Sector under Scrutiny,” *IWPR.net*, December 4, 2006, <http://iwpr.net/report-news/ngo-sector-under-scrutiny> (accessed November 12, 2011).

²² BBC, “Country Profile: Kyrgyzstan,” *BBC Country Profiles*, 2007, http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/country_profiles/1296485.stm.

Two rounds of fraudulent²³ parliamentary elections in February-March 2005 were seen as a scene-setter for rigging the presidential election, planned for November that year. It was widely believed that Akayev, who had already stayed in office for 14 years, would try to modify the constitution again to seek another presidential term. This resulted in popular protests throughout the country and widespread demands for Akayev's resignation. On March 24, 2005, an angry crowd took over the Kyrgyz White House, and Akayev fled abroad. Opposition leader and former prime minister Kurmanbek Bakiyev became acting president. Felix Kulov was released from prison and cleared of all charges. On July 10, 2005, Bakiyev won the presidential election by a landslide and Felix Kulov was appointed prime minister. International observers said the poll showed "clear progress" in democratic standards,²⁴ even though the creation of Bakiyev-Kulov tandem effectively precluded any competition in that election.

Before the March revolution, the media in Kyrgyzstan experienced various forms of state control. In the lead-up to the parliamentary elections, broadcast media provided biased coverage of the candidates.²⁵ After the March revolution, initial gains for press freedom started diminishing. President Bakiyev never fulfilled his promise to let the main state-run broadcaster become publicly funded.²⁶ Several media outlets became targets of forcible takeover attempts, and the new prosecutor general, Kambaraly Kongantiyev, accused independent media of "destabilizing the situation in the country."²⁷ The present study examined whether the signs of Kyrgyzstan's rapid backsliding were reflected in the news coverage within the first six months since the "revolution."

²³ The public was largely enraged by the disqualification of several prominent candidates on often dubious grounds. For a more detailed discussion, see Scott Radnitz, "What Really Happened in Kyrgyzstan?" *Journal of Democracy* 17, no. 2 (2006): 132-46.

²⁴ BBC "Country Profile: Kyrgyzstan."

²⁵ Freedom House, *Freedom in the world* (New York: Freedom House, 2006).

²⁶ EurasiaNet, "Kyrgyzstan: Revolution Revisited. Timeline," *EurasiaNet.org*, 2006, <http://www.eurasianet.org/kyrgyzstan/timeline/index.html> (accessed December 12, 2011).

²⁷ Freedom House, 2006.

Political Democracy and Press Freedom

Press freedom is considered one of the markers of democracy²⁸ and a part of a “package deal” that comes with democratization.²⁹ While the relationship between political democracy and press freedom has been amply discussed in the literature, measuring these two concepts empirically often represents a challenge for researchers.³⁰

Bollen³¹ argued that political democracy can be defined as the “extent to which the political power of the elites is minimized and that of nonelites is maximized.” Political power refers to the ability to control the national governing system. Leaders of political parties, members of various branches of the government, local governments, and businesses, among others, constitute the elites. Furthermore, political democracy has two dimensions: political rights (e.g., fairness of elections, the extent of government accountability) and political liberties (e.g., freedom of expression, freedom of association, freedom of the press). While ratings of press freedom may be an appropriate measure of political liberties, Bollen pointed out that this measure is a subjective one and its validity could be challenged.³² For example, ratings such as those of Freedom House have to rely not on objective measures but on secondary sources of information (e.g., surveys). This can skew the findings in that respondents from more open societies may be more likely to report press freedom violations than those from restrictive societies. Furthermore, researchers’ processing of information may be affected by subjectivity and bias. One could argue, therefore, that in analyzing press freedom of a country, one should not rely solely on ratings but should also combine those data with empirical research.

Just as press freedom is one in a set of indicators of democratization level, several dimensions need to be taken into consideration when measuring

²⁸ See, for example, Freedom House, 2003; Walter Lippmann, *Liberty and the News* (New York: Harcourt, Brace, and Howe, 1920).

²⁹ Colleen Connolly-Ahern and Guy J. Golan, “Press Freedom and Religion: Measuring the Association between Press Freedom and Religious Composition,” *Journal of Media and Religion* 6, no. 1 (2007): 64.

³⁰ Christina Holtz-Bacha, “What Is ‘Good’ Press Freedom? The Difficulty of Measuring Freedom of the Press Worldwide” (paper presented at the annual conference of the International Association for Media and Communication Research, Porto Alegre, Brazil, 2004), http://www.kowi.wiso.uni-erlangen.de/publikationen/docs/good_press_freedom.pdf.

³¹ Kenneth A. Bollen, “Political Democracy: Conceptual and Measurement Traps,” *Studies in Comparative International Development* 25, no. 1 (1990): 9.

³² *Ibid.*, 11.

freedom of the press itself.³³ Kent³⁴ examined variables related to government control of the press as measures of overall press freedom. These included libel laws, subsidies, advertising, and licensing. Other studies also focused on government-based variables, including government ownership, economic pressure by government, political censorship, and restrictions on criticism of government as predictors of overall press freedom.³⁵

Most of these studies, however, examined press freedom in the United States. The difficulty of applying the same notion of press freedom across different countries has been noted.³⁶ Discrepancies often arise even when comparing press freedom in the Western world. The Anglo-Saxon model, for example, advocates for no or minimal state regulation of the media. The Scandinavian countries, on the other hand, tend to receive government subsidies to preserve diversity and prevent monopolies. Yet, as Holtz-Bacha³⁷ pointed out, the Scandinavian countries frequently top international press freedom ratings.

Research Questions and Hypotheses

One way to understand the transition that Georgia and Kyrgyzstan may have experienced as a result of undergoing a “color revolution” is to analyze a specific marker of democratization: the level of press freedom in these two countries. Because the “color revolutions” were widely seen as democratic breakthroughs in the former Soviet Union, it could be expected that more manifestations of press freedom in political news coverage existed in Georgia and Kyrgyzstan after those “revolutions” than before them. This study sought empirical evidence, if any, for this premise. As a broader implication, greater press freedom could point to a higher level of democratization, and this paper sought to understand whether this indicator was present in Georgia or Kyrgyzstan, or both, following the “color revolutions” in these two countries.

To deal with the subjectivity and validity issues described above (cf. Bollen),³⁸ I conducted a content analysis of political news stories to determine

³³ Ralph L. Lowenstein, “Press Freedom as a Barometer of Political Democracy,” in *International and Intercultural Communication*, ed. Heinz-Dietrich Fischer and John C. Merrill (New York: Hastings House, 1970).

³⁴ Kurt E. Kent, “Freedom of the Press: An Empirical Analysis of One Aspect of the Concept,” *Gazette* 18 (1972): 65-75.

³⁵ Connolly-Ahern and Golan, “Press Freedom and Religion.”

³⁶ Holtz-Bacha, “What Is ‘Good’ Press Freedom?”

³⁷ Ibid.

³⁸ Bollen, “Political Democracy.”

whether there were more manifestations of free press after a “revolution” in these nations than before the “revolution.” The findings were then compared with Freedom House’s ratings that Georgia and Kyrgyzstan received before and after the Rose and Tulip revolutions, respectively.

To evaluate press freedom, this study used the measurements of government accountability, government transparency, plurality of voices, and the journalists’ ability to provide critical coverage. Government accountability, government transparency, and plurality of voices were measured by tallying the number of government officials cited, the number of government documents accessible to journalists, and the number of opposition figures voicing their opinions through the media. The journalists’ ability to provide critical coverage was defined in terms of the number of news stories about state-level corruption. The rationale for using these measurements is as follows.

Under authoritarian rule, governments will be more restrictive of information as a way to control the press. As a result, journalists will have limited access to government officials (e.g., press secretaries, spokespersons) and will include fewer different government sources. As governments transition through a democratic revolution, they will become more open to the concept of accountability, and journalists will have greater access to a diversity of officials. Regarding the connection between the type of a regime and journalists’ access to government officials, this paper suggests that:

H1. *After the revolution, the number of government officials sourced in news articles will increase relative to the number before the revolution.* Governments will be more restrictive of information as a way to control the press under authoritarian rule. As a result, journalists will have limited access to government documents and will include fewer document sources. As governments transition through a democratic revolution, they will become more open and transparent, and journalists will have greater access to documents. Hence, this paper suggests that:

H2. *After the revolution, the number of government documents sourced in news articles will increase relative to the number before the revolution.* Authoritarian governments will restrict journalists’ access to opposition groups through intimidation of the groups or tighter control over what news outlets can publish. As governments transition through a democratic revolution, more opposition voices will be given platform to state their views. For this reason, this paper suggests that:

H3. *After the revolution, the number of opposition groups and individuals opposed to the government sourced will increase relative to the number before the revolution.* Authoritarian governments will restrict

journalists' information about government corruption and will limit such news stories. As governments transition through a democratic revolution, news stories about corruption will appear more frequently. Thus, this paper suggests that:

H4. *After the revolution, the number of news articles about corruption will increase relative to the number before the revolution.*

Method

Four coders, two English speakers and two Russian speakers, conducted manual coding of the articles. One Georgian publication, *Civil Georgia Online*, was selected for this study based on online archive availability and its publication in English. A second coder coded about 25 percent of the articles; the Holsti coefficient for intercoder reliability was 91 percent.³⁹ Two Kyrgyz publications, *MSN* and *Vecherniy Bishkek*, were selected because at the time of the Tulip Revolution, they had the largest circulation in the country. *Vecherniy Bishkek* was a state-run newspaper in 2005, whereas *MSN* was a privately owned oppositional publication. Both were published in print and online, and their primary language was Russian. A second coder coded about 25 percent of the articles; the Holsti coefficient for intercoder reliability was 89 percent.

One year's worth of political news articles from Georgia and Kyrgyzstan – six months before and after the “color revolutions” – was coded for the above-stated press freedom indicators. All political news articles (based on section, headline, and lead paragraph) were deemed as qualifying for coding, with the following tallied for quantitative analysis: (a) names/titles of government officials and opposition leaders who appeared as sources in a news story, (b) references to official documents used as sources of information, and (c) reports of state-level corruption. A total of 614 news stories were analyzed for this study. The findings were derived using an independent samples t-test because the articles were separated into two groups – before the revolution and after the revolution – for comparison. Acceptable p value was taken as equal to or lower than 0.05.

³⁹ Statistical information for Georgia was taken from a study by Elena Chadova, Dwayne Mamo, and Morgan Cook, “News in Post-Soviet Emerging Democracies: A Content Analysis of Political News Stories in Georgia and Kyrgyzstan Before and After Their Revolutions” (unpublished manuscript, University of Missouri, 2007).

Findings

Content Analysis

The sample did not provide statistically significant results concerning H1, which stated that after the revolution, the number of government officials sourced in news articles would increase in comparison to the number before the revolution. There was no significant difference ($t = -1.258, p = .209$) in the number of officials sourced before the revolution ($M = .67$) than after the revolution ($M = .71$) for news sources for both countries combined. There was no significant difference ($t = -1.629, p = .104$) in the number of officials sourced before the revolution ($M = .62$) than after the revolution ($M = .71$) for news sources in Georgia only. Likewise, there was no significant difference ($t = -.326, p = .744$) in the number of officials sourced before the revolution ($M = .71$) than after the revolution ($M = .72$) for news sources in Kyrgyzstan.

Regarding H2, which supposed that after the revolution, the number of government documents sourced in news articles would increase in comparison to the number before the revolution, only Kyrgyz newspapers saw an increase in sourcing government documents. There was no significant difference ($t = -1.494, p = .136$) in the number of documents sourced before the revolution ($M = .08$) than after the revolution ($M = .12$) for news sources for both countries combined. There was no significant difference ($t = -.320, p = .750$) in the number of documents sourced before the revolution ($M = .02$) than after the revolution ($M = .03$) for Georgia only. However, there was a significant difference ($t = -2.248, p = .025$) in the number of documents sourced before the revolution ($M = .13$) than after the revolution ($M = .23$) for Kyrgyzstan.

Mixed results were found for H3, which stated that after the revolution, the number of opposition groups and individuals opposed to the government sourced would increase in comparison to the number before the revolution. Interestingly, there was a significant difference ($t = 2.585, p = .010$) in the number of opposition groups or individuals sourced before the revolution ($M = .35$) than after the revolution ($M = .25$) for news sources for both countries combined, with more opposition sources appearing in news stories *before* than after the “color revolutions.” This suggests an inverse relationship to the hypothesized one. It should be noted, however, that this overall result is mainly affected by the case of Georgia. More opposition groups or individuals were sourced in the Georgian publication before the revolution ($M = .40$) than after the revolution ($M = .20; t = .3958, p = .000$). There was no significant difference ($t = -.233, p = .816$) in the number of opposition groups or individuals sourced before the revolution ($M = .30$) than after the revolution ($M = .32$) for news sources in Kyrgyzstan.

The findings did not support H4, which proposed that after the revolution, the number of news articles about corruption would increase relative

to the number before the revolution. There was no significant difference ($t = -.902, p = .368$) in the number of news stories about corruption before the revolution ($M = .21$) than after the revolution ($M = .24$) for local news sources for both countries combined. There was no significant difference ($t = -.018, p = .986$) in the number of news stories about corruption before the revolution ($M = .23$) than after the revolution ($M = .23$) for news sources in Georgia. There was also no significant difference ($t = -1.236, p = .218$) in the number of news stories about corruption before the revolution ($M = .20$) than after the revolution ($M = .26$) for news sources in Kyrgyzstan.

Freedom House Ratings

The findings based on the content analysis were compared with Freedom House reports to see whether the two methods of evaluating press freedom corroborate each other. *The Freedom of the Press 2003* report for Georgia, covering 2002-2003, gave this country a total score of 54 (0 indicating the greatest freedom of the press and 100 indicating the most restrictions on press freedom). Considered “partly free,” Georgia was assigned 18 (30 being the worst score) for legal environment, 21 for political influences (40 being the worst score), and 15 (30 being the worst score) for economic pressures. *The Freedom of the Press 2004* report, covering 2003-2004, including the Rose Revolution, also gave this country a total score of 54. Georgia was assigned 16 (a slight improvement) for legal environment, 23 for political influences (a downward trend), and 15 (no change) for economic pressures. *The Freedom of the Press 2005* report, covering 2004-2005, gave Georgia a total score of 56 (marking a slight deterioration in press freedom). Georgia was assigned 16 (a slight improvement) for legal environment, 26 (a slight deterioration) for political influences, and 16 (a slight deterioration) for economic pressures.

The Freedom of the Press 2005 report for Kyrgyzstan, covering 2004-2005, gave this country a total score of 71. Described as “not free,” Kyrgyzstan was assigned 23 (30 being the worst score) for legal environment, 27 (40 being the worst score) for political influences, and 21 (30 being the worst score) for economic pressures. *The Freedom of the Press 2006* report, covering 2005-2006, including the Tulip Revolution, gave this country a total score of 64 (marking some improvement in press freedom). Kyrgyzstan was assigned 22 (a slight improvement) for legal environment, 22 (a slight improvement) for political influences, and 20 (a slight improvement) for economic pressures. *The Freedom of the Press 2007* report, covering 2006-2007, gave Kyrgyzstan a total score of 67 (marking a slight deterioration in press freedom from the previous year). Kyrgyzstan was assigned 22 (no change) for legal environment, 25 (a slight deterioration) for political influences, and 20 (no change) for economic pressures.

Discussion and Conclusion

The lack of support for most of this paper's hypotheses and the relatively stable ratings of Georgia and Kyrgyzstan by Freedom House suggest little progress in press freedom indicators of these two countries in the aftermath of the "color revolutions."

Interestingly, one statistically significant relationship found (the number of opposition groups or individuals sourced) did not support and instead showed an inverse relationship with hypothesis 3: Combined findings for both countries revealed that more opposition sources appeared in the media before than after the revolution. One possible explanation for this relationship for Georgia is that in the six months before the revolution, the opposition was vocal in an effort to rally public support. Unlike Kyrgyzstan in the respective period, Georgia enjoyed partial press freedom, which provided the opposition with the opportunity to voice their opinions. In the six months after the revolution, the opposition was in power and a new vocal opposition had not yet had time to form. In Kyrgyzstan, however, slightly more opposition figures were sourced after the revolution than before the revolution. A slight improvement in press freedom could be cited as a possible reason. Another explanation could be that Kyrgyzstan's Tulip Revolution did not produce a single candidate to become the country's new president but identified a handful of regional and party leaders who frequently disagreed with each other. They may have resorted to media in their struggle for the top post, and some were dissatisfied with their new positions, which may explain the post-revolution diversity of voices slightly increasing.

Although the results concerning document sourcing did not support hypothesis 2 for both countries combined, they supported this hypothesis for the individual case of Kyrgyzstan. A greater number of government documents were sourced in Kyrgyzstan after the revolution. This result may indicate some improvement in the press freedom in this country. It may also suggest that the quality of journalism and the accountability of journalists improved after the revolution: Before the Tulip Revolution, it was rather common for newspapers to publish governmental press releases as news sources without attribution. The change, therefore, might have been not due to a greater availability of government documents but due to appropriate attribution and the visibility of those documents within articles.

Notably, the diversity of government officials cited in news publications (hypothesis 1) as well as the number of news stories on state-level corruption (hypothesis 4) remained roughly the same before and after the Rose and Tulip revolutions. These results may suggest that press freedom overall was not significantly affected by the "color revolutions" and that governments remained difficult for the media to access. Lack of support for hypothesis 4 may be the

most telling indicator of stagnation in the freedom of the press in Georgia and Kyrgyzstan. In a cross-cultural study by Brunetti and Weder,⁴⁰ greater press freedom was significantly associated with and showed the causal direction to lower corruption. The inability of local newspapers to report cases of corruption in countries widely known for nepotism and disrespect for the rule of law may further perpetuate the vicious circle of the lack of press freedom—higher corruption—greater authoritarianism.

The findings from the content analysis were supported by the remarkably limited changes in press freedom ratings for both countries by Freedom House. Georgia's freedom of the press indicators did not change immediately after the Rose Revolution and even slightly deteriorated the following year. Kyrgyzstan gained in terms of press freedom ratings immediately after the Tulip Revolution but subsequently slipped back to a level only slightly better than before the revolution.

The non-uniform findings for the two countries for hypotheses 2 and 3 show that it may be difficult to generalize post-Soviet nations as to the way their media and governments work. In this study, Kyrgyzstan and Georgia showed some dissimilarities in their development of press freedom, even though they had similar popular uprisings that happened at approximately the same time. Because democratic societies could have different profiles of the political system, civil society, and the media, no specific matrix of press development can be considered essential as a part of the project of democratization.⁴¹ Development of free and independent media can itself take many forms, and freedom and independence can have many gradations.⁴² It is important to remember this when dealing with complex regions such as the former Soviet Union.

There were several limitations that affected this study. Lack of a Georgian speaker in the pilot project limited the choice of Georgian publications to those published in English or Russian. The Russian language is not used as widely in Georgia as it is used in Kyrgyzstan with few news sources published in Russian; hence, an English-language publication was chosen for analysis. Related to this is the issue of the sample size. A larger sample could have yielded stronger or clearer results. This limitation was addressed by the comparison of the findings to the press freedom ratings of Freedom House.

⁴⁰ Aymo Brunetti and Beatrice Weder, "A Free Press Is Bad News for Corruption," *Journal of Public Economics* 87 (2003): 1801-24.

⁴¹ Adrian Karatnycky, "Nations in Transit: Emerging Dynamics of Change" (New York: Freedom House, 2001), <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/NISPAcee/UNPAN008081.pdf>.

⁴² Price and Krug, "The Enabling Environment," 3.

The findings and the ratings did not contradict each other; therefore, a larger sample size was not sought.

Based on the findings and limitations of this study, future research should take into account differences between individual post-Soviet countries whenever generalizations are to be made. While the USSR may have been seen as one centralized block of land in the past, each of the former Soviet republics has been and is a complex microcosm of its own. Future studies may focus on specific changes, or lack thereof, in media laws, access to documents and human sources, and restrictions on reporting state-level corruption in post-Soviet countries today. Inclusion of another post-Soviet country to undergo a “color revolution,” Ukraine, could provide a more complete picture of the revolution wave and its effects on political democracy. What is clear, however, is that the “color revolutions” in Georgia and Kyrgyzstan did not improve these countries’ press freedom, which may raise doubts regarding the democratic nature of the regimes that emerged in these two countries.⁴³ This, in turn, may imply that the “color revolutions” did not bring about a genuine regime change and were “revolutions” in name only.

⁴³ I would like to thank two anonymous reviewers for helping me to clarify this point.

Bibliography:

- Anable, David. "The Role of Georgia's Media – and Western Aid – in the Rose Revolution." *Press/Politics* 11, no. 3 (2006): 7-43.
- BBC. "Country Profile: Kyrgyzstan." *BBC Country Profiles*, 2007. http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/country_profiles/1296485.stm.
- Bollen, Kenneth A. "Political Democracy: Conceptual and Measurement Traps." *Studies in Comparative International Development* 25, no. 1 (1990): 7-24.
- Brunetti, Aymo, and Beatrice Weder. "A Free Press Is Bad News for Corruption." *Journal of Public Economics* 87 (2003): 1801-24.
- Camdessus, Michael. "International Monetary Fund: Challenges Facing the Transition Economies of Central Asia." *Conference address at the Challenges to Economies in Transition*, Bishkek, Kyrgyzstan, 1998, <http://www.imf.org/external/np/speeches/1998/052798.HTM>.
- Chadova, Elena, Dwayne Mamo and Morgan Cook. "News in Post-Soviet Emerging Democracies: A Content Analysis of Political News Stories in Georgia and Kyrgyzstan Before and After Their Revolutions." Unpublished manuscript, University of Missouri, 2007.
- Cheema, G. Shabbir. *Building Democratic Institutions: Governance Reform in Developing Countries*. Bloomfield, CT: Kumarian Press, 2005.
- Connolly-Ahern, Colleen and Guy J. Golan. "Press Freedom and Religion: Measuring the Association between Press Freedom and Religious Composition." *Journal of Media and Religion* 6, no. 1 (2007): 63-76.
- EurasiaNet. "Kyrgyzstan: Revolution Revisited." Timeline. EurasiaNet.org, 2006. <http://www.eurasianet.org/kyrgyzstan/timeline/index.html>.
- Fairbanks, Charles H., Jr. "Revolution Reconsidered." *Journal of Democracy* 18, no. 1 (2007): 42-57
- Freedom House. *Freedom in the World*. New York: Freedom House, 2002-2006.

- Holtz-Bacha, Christina. "What Is 'Good' Press Freedom? The Difficulty of Measuring Freedom of the Press Worldwide." Paper presented at the annual conference of the International Association for Media and Communication Research (IAMCR), Porto Alegre, Brazil, 2004. http://www.kowi.wiso.uni-erlangen.de/publikationen/docs/good_press_freedom.pdf.
- Hudock, Ann. "The Role of Media in Democracy: A Strategic Approach." *Technical Publication Series*. Washington, DC: USAID/Office of Democracy and Governance, 1999. http://www.usaid.gov/our_work/democracy_and_governance/publications/pdfs/pnace630.pdf.
- HumanRights.ge. "Appeal of Georgian Media Club." HumanRights.ge, July 11, 2005. <http://212.58.116.70:8080/cached.jsp?idx=0&id=1346794>.
- Institute for War & Peace Reporting. "NGO Sector under Scrutiny." IWPR.net, December 4, 2006. <http://iwpr.net/report-news/ngo-sector-under-scrutiny>.
- Jefferson, Thomas. "Thomas Jefferson to Edward Carrington, 16 January 1787." In *The papers of Thomas Jefferson*, ed. Julian P. Boyd et al., 11: 48-49. Princeton: Princeton University Press, 1950. http://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/amendI_speechs8.html.
- Karatnycky, Adrian. "Nations in Transit: Emerging Dynamics of Change." New York: Freedom House, 2001. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/NISPAcee/UNPAN008081.pdf>.
- Kent, Kurt E. "Freedom of the Press: An Empirical Analysis of One Aspect of the Concept." *Gazette* 18 (1972): 65-75.
- Koplatadze, Baadur. "Media Coverage of the 2003 Parliamentary Election in the Republic of Georgia." Master's thesis, Louisiana State University, 2004, etd.lsu.edu/docs/available/etd-11082004-135255/unrestricted/Koplatadze_thesis.pdf.
- Krastev, Ivan. "Democracy's 'Doubles'." *Journal of Democracy* 17, no. 2 (2006): 52-62.
- Lani, Remzi, and Frrok Cupi. "The Difficult Road to the Independent Media: Is the Post-Communist Transition Over?" *Journal of Southeast European & Black Sea Studies* 2, no. 1 (2002): 75-89.

- Lippmann, Walter. *Liberty and the news*. New York: Harcourt, Brace, and Howe, 1920.
- Lowenstein, Ralph L. "Press Freedom as a Barometer of Political Democracy." in *International and Intercultural Communication*, ed. Heinz-Dietrich Fischer and John C. Merrill. New York: Hastings House, 1970.
- Mikosz, David. "The Kyrgyz Revolution: Civil Society Only Works When It Is Real." *UNISCI Discussion Papers*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2005. <http://www.ucm.es/info/unisci/Mikosz.pdf>.
- Milton, Andrew K. "News Media Reform in Eastern Europe: A Cross-National Comparison." in *Post-Communism and the Media in Eastern Europe*, ed. Patrick H. O'Neil, 7-23. London: Frank Cass, 1997.
- Price, Monroe E., and Peter Krug. "The Enabling Environment for Free and Independent Media: Contribution to Transparent and Accountable Governance." *Occasional Papers Series*. Washington, DC: USAID/Office of Democracy and Governance, 2002. http://global.asc.upenn.edu/docs/ENABLING_ENV.pdf.
- Radnitz, Scott. "What Really Happened in Kyrgyzstan?" *Journal of Democracy* 17, no. 2 (2006): 132-46.
- Richter, Andrei. "Post-Soviet Perspective on Censorship and Freedom of the Media: An Overview." *The International Communication Gazette* 70, no. 5 (2008): 307-24.
- Saakashvili, Mikhail. "Georgia's Progress: Fulfilling the Promise of the Rose Revolution." *New York Times*, November 27, 2004. <http://www.nytimes.com/2004/11/27/opinion/27iht-edsaakash.html>.
- Spencer, Richard. "After a Famous Victory Protesters Put the Tulip Revolution on Hold." *Telegraph*, March 26, 2005. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kyrgyzstan/1486506/After-a-famous-victory-protesters-put-the-Tulip-Revolution-on-hold.html>.
- Stewart, Susan. "Democracy Promotion Before and After the 'Colour Revolutions'." *Democratization* 16, no. 4 (2009): 645-60.
- Washington Times. "Kyrgyzstan's Tulip Revolution." *Washington Times*, March 26, 2005. <http://www.washingtontimes.com/news/2005/mar/26/20050326-103550-7473r/>.

Резиме

Елена Чадова Девлен

**Само по имену? Утицај обојених револуција
на слободу штампе у Грузији и Киргизији**

Кључне речи: *обојене револуције, демократија, слобода
штампе, анализа садржаја*

Промена режима путем народног устанка може се краткорочно сматрати победом демократије, али да ли она увек води политичком и друштвеном преображају? Ово истраживање испитује слободу штампе као показатељ демократије у Грузији и Киргизији шест месеци пре и после „обојених револуција” у овим државама. Анализа садржаја 614 новинских политичких чланака открива да се догодила само ограничена промена у погледу слободе штампе у Киргизији, док није било статистички значајних промена те врсте у Грузији. Налази су упоређени са спољним рејтинзима слободе штампе за обе државе. Резултати указују на то да „обојене револуције” нису довеле до непосредних и тренутних структуралних промена у друштву, те да се могу сматрати револуцијама само по имену.

Напредак или назадовање: Кант и право на (р)еволуцију

Апстракт: У овом раду, аутор се бави Кантовим размишљањем о природи револуције, као и о оправданости револуционарних радњи. На основу Кантове приповести о историји људске цивилизације, као и на основу Кантових списа о филозофији права и филозофији политике, аутор излаже најпре Кантове аргументе о апсолутној забрани револуције, делећи их на правне и на моралне аргументе. Аутор, такође, објашњава начин на који Кант замишља да је могућ отпор неправедној власти, те с тим у вези, анализира појам реформе у Кантовој правно-политичкој филозофији. Циљ рада је, међутим, да се помири Кантова забрана револуције са свесрдним ентузијазмом који Кант изражава према Француској револуцији. У ту сврху, аутор показује да је у Кантовим размишљањима револуција имплицитно оправдана уколико она води из природног стања у стање грађанског друштва. Аутор сматра да се и пререволуционарна Француска може посматрати као стање природе, те би таква интерпретација довела Кантову забрану револуције у склад са његовим подржавањем револуционарних тежњи у Француској осамнаестог века.

Кључне речи: Кант, револуција, побуна, оправданост, право, морал, Француска револуција.

Увод

Кантова размишљања о оправданости револуције крајње су парадоксална. Кант, са једне стране, осуђује сваки покушај револуције као противуставан и неморалан. Са друге, у својим размишљањима о Француској револуцији Кант пише да се „оваква појава у људској историји више не заборавља, пошто је она открила обдареност и способност људ-

ске врсте за боље...⁴¹ Посматрачи Француске револуције, између осталих и сам Кант, ентузијастично прилазе разматрању овог епохалног догађаја, који у њима буди „саосећање које, дакле, не може имати никакав други узрок осим моралне обдарености људског рода.“⁴² Кенигзбершки мислилац полагао је велике наде у постреволуционарну Француску републику, очекујући да ће Француска одиграти кључну улогу у остварењу светског мира, будући да су републике „природно склоне миру.“⁴³ Како је могуће, међутим, да један мислилац који одлучно одбацује било какву могућност револуције, посматра догађај какав је Француска револуција са таквим ентузијазмом? Односно, ако је револуција увек неоправдана, како је њено величање могуће?

У овом раду настојаћу да помирим Кантове наизглед опречне ставове о могућности револуције. Најпре, анализираћу Кантову приповест о историји људског рода, како бих установио на који начин и због којих разлога се појединци удружују у државу. Такође, Кантови списи о филозофији историје, као и списи о филозофији права и политике, послужиће да одговорим на питање које обавезе и права појединци (сада као грађани одређене државе) имају према својој држави. Након што будем изложио Кантово виђење развоја људског рода, размотрићу његове аргументе против права на револуцију. Кантове аргументе о овом проблему поделићу у две димензије: на правне аргументе против права на револуцију и на моралне аргументе против права на револуцију. Треће, показаћу да, иако одлучно одбацује и правну и моралну могућност револуције, Кант ипак оставља простора за пасиван отпор, у најмању руку. У вези са тим, размотрићу Кантов појам реформе као методе побољшавања неправедне власти. Најзад, у последњем одељку овог рада, доказиваћу да се Кантово одобравање Француске револуције ипак може помирити са његовим виђењем револуције.

***Природно стање и стање грађанског друштва:
сврха образовања државе***

У складу са дотадашњом традицијом теоријâ друштвеног уговора, Кант се ослања на дистинкцију природно стање и стање грађанског друштва, дистинкцију познату још од Томаса Хобса. Међутим, постоји

¹ Imanuel Kant, „Spor među fakultetima. Drugi odeljak. Spor između filozofskog i pravnog fakulteta,“ u: *Um i sloboda. Spisi iz filozofije istorije, prava i države*, 187 (Beograd: Posebno izdanje časopisa *Ideje*, 1974).

² Ibid., 185.

³ Imanuel Kant, „Večni mir,“ u: *Um i sloboda. Spisi iz filozofije istorije, prava i države*, 143 (Beograd: Posebno izdanje časopisa *Ideje*, 1974).

значајна разлика између Хобсовог и Кантовог виђења овог хипотетичког стања. Наиме, према Хобсовом мишљењу, услед недостатка закона и јавних ауторитета, људи живе у непрекидној опасности једни од других, те су склони да нападну први како би спречили да сами буду нападнути.⁴ Супротно овоме, „не-правно стање, тј. оно у коме нема дистрибутивне правде“, пише Кант, „зове се природно стање (*status naturalis*).“⁵ За разлику од Хобса, дакле, Кант сматра да природно стање није стање безакоња. Према његовом мишљењу, људи чак и у природном стању поседују одређена права. Борба у хипотетичкој анархистичној ситуацији није, стога, пука борба за живот, или *bellum omnium contra omnes*, већ борба за права. Иако природно стање карактерише недостатак јавног права, човек и даље поседује приватна права, попут права поседовања имовине.⁶ Ову тврдњу Кант заснива на универзалном принципу права, односно на принципу узајамног признавања свачије слободе избора.⁷

Проблем у природном стању је, међутим, чињеница да се узајамно признавање права не манифестује јавно. Односно, у природном стању не постоје јавне државне институције које признају одређена права сваког човека. Управо недостатак јавног признавања води до међусобних сукоба и насиља. Другим речима, природно стање је стање могућег рата.⁸ Да би се спорови решавали праведно, неопходно је створити грађанско друштво у којем су сва права појединца јавно прокламована и призната од стране законодавца. Није довољно, пак, да само одређени број појединаца ступи у грађанско стање. У фусноти Кант нам открива да стање могућег сукоба постоји и између појединца (или народа) у грађанском стању и појединца (или народа) који је и даље у природном стању. Неопходно је, стога, да сви појединци, односно народи, ступе у грађанско стање, чак и присилно. „Сви људи који могу узајамно деловати један на другог“, пише Кант, „морају потпадати под неко грађанско уређење.“⁹

⁴ Интересантно је приметити да у савременој литератури теоретичари овакву врсту напада – преемптивне нападе – сматрају оправданим. Види на пример: Volzer, Majkl, *Pravedni i nepravedni ratovi. Moralni argument sa istorijskim primerima*, (Beograd: Službeni glasnik, 2010).

⁵ Имануел Кант, *Метафизика морала* (Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1993), §41, 107.

⁶ *Ibid.*, §13, 64. За Канта, као и за остале модерне мислиоце, право на поседовање имовине представља полазну тачку у анализи политике и права, као и основу за легитимну употребу насиља како би се ово право заштитило.

⁷ Heiner Bielefeldt, „Autonomy and Republicanism: Immanuel Kant’s Philosophy of Freedom,“ *Political Theory* 25-4 (1997): 548.

⁸ Кант, „Večni mir“, 141–142.

⁹ *Ibid.*, 142, фуснота.

Борба за права, ипак, не престаје са стварањем грађанског друштва – она само преузима другачији облик. Медијум путем којег грађани у грађанском друштву могу да се боре за своја права јесте јавна употреба ума, односно комуникација између владе и грађана, постојање јавних државних установа, слобода критике и јавне дебате.¹⁰ Употреба силе није допуштена. Другим речима, Кант прави ограничења на употребу силе, која се налазе у његовим прелиминарним члановима списка *Вечни мир*.¹¹ Овај вид борбе за права анализираћу у четвртом одељку рада.

Шта је, међутим, грађанско друштво, то јест држава? „То стање појединаца у народу, у међусобном односу [уставно стање]“, пише Кант, „зове се грађанско (*status civilis*), а њихова целина у односу на власти чланове држава (*civitas*).“¹² Држава представља, дакле, „сједињавање мноштва људи под правне законе.“¹³ Кант, поврх овога, сматра да је држава морална личност. „Ниједну самосталну државу (без обзира на то да ли је она велика или мала)“, Кант нам открива у другом прелиминарном члану *Вечног мира*, „не може друга држава да стекне наслеђем, заменом, куповином нити даривањем.“¹⁴ Овим чланом Кант изриче критику понашања европских монархија, односно уверења монарха да је територија једне земље њихово власништво. Ову критику Кант појачава даље у тексту када каже да „држава није имовина као што је, на пример, земља што је она заузима. Она је заједница људи којој нико други не може заповедати нити њоме располагати до она сама.“¹⁵ У фусноти Кант додаје да „наследна држава није држава коју може друга наследити, него она која своје владарско право може наследством да пренесе на другу физичку особу.“¹⁶ Но, како државу можемо посматрати као моралну личност? Будући да Кант државу посматра као „сједињавање мноштва људи под правне законе“, онда држава представља организовани колектив рационалних бића са моћи одлучивања, чија се слобода састоји делом у могућности дела у складу са одлукама које је донео.¹⁷

Међутим, имајући у виду да држава представља напредак у односу на природно стање неправде, те уверење да држава, као правна категорија ума, има за циљ да успостави владавину закона и омогући праведно

¹⁰ Bielefeldt, „Autonomy and Republicanism“, 550–551.

¹¹ Види: Кант, „*Večni mir*“, 137–141.

¹² Кант, *Метафизика морала*, §43, 113.

¹³ Ibid., § 45, 115.

¹⁴ Кант, „*Večni mir*“, 138.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Burleigh T. Wilkins, „Kant on International Relations“, *The Journal of Ethics* 11-2 (2007): 151.

решавање спорова, поставља се питање каква треба да буде држава не би ли уистину била праведна. Према Кантовом мишљењу, модел праведне државе треба тражити у републиканском уређењу.

Након прихватања овог става, Кант се ограничава, правећи дистинкцију између облика владавине и облика управљања. Облик владавине тиче се тога у чијим рукама се налази врховна власт: једног човека – аутократија, неколицине – аристократија, или свих, тј. већине – демократија. Облици управљања тичу се на уставу заснованог начина како држава управља. У овом погледу Кант разликује републиканизам и деспотизам.¹⁸ Но, шта Кант подразумева под републиканским уређењем?

Према Кантовом мишљењу, република није политичка, већ правна категорија. Односно, у републичком државном уређењу успостављене су такве институције које се на непристрасан начин баве питањима од општег значаја за све грађане.¹⁹ Једино тада се могу успоставити слобода свих чланова друштва, зависност свих од једног заједничког законодавца и једнакост свих чланова пред законом.²⁰ Такође, републиканско уређење захтева и поделу власти на извршну, законодавну и судску власт.²¹ Од ове три власти, Кант расправља највише о законодавној и извршној. Законодавна власт припада народу, јер као законодавну власт морамо признати само ону вољу која не чини неправду. А како, према Кантовом мишљењу, неправду не можемо чинити сами себима,²² већ искључиво неке друге, таква воља може бити једино сједињена воља целокупног народа.²³ Када је у питању извршна власт, она може бити монархистичка, аристократска или демократска, при чему Кант има изричито противан став о демократији која је „у правом смислу речи, деспотизам, јер она оснива такву извршну власт где сви одлучују о једном или можда против јед-

¹⁸ Кант, „Večni mir“, 143–144.

¹⁹ Ivan Vuković, *Oponašanje boga – intimna istorija Kantove filozofije* (Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića: Sremski Karlovci – Novi Sad, 2006), 213.

²⁰ Кант, „Večni mir“, 142. О овим троделним принципима, чије је остварење могуће једино у републици, Кант пише такође у: Imanuel Kant, „O uobičajenoj izreci: to bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne vredi za praksu,“ u: *Um i sloboda. Spisi iz filozofije istorije, prava i države*, 102–107 (Beograd: Posebno izdanje časopisa *Ideje*, 1974).

²¹ Кант, *Метафизика морала*, 115–119. Такође: Patrick Riley, „Federalism in Kant’s Political Philosophy“ *Publius* 9-4 „Federalism as Grand Design“ (1979): 57.

²² Кант, „O uobičajenoj izreci: to bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne vredi za praksu“, 106.

²³ Кант, *Метафизика морала*, 115.

нога.²⁴ Влада је републиканска уколико заступа права народа, те такву владу Кант назива представничком.²⁵

Својим крајње негативним ставом о демократији, Кант, на први поглед, пориче симултано рођење републиканског уређења и демократије, што је свакако противно историјском искуству Америчке и Француске револуције. Међутим, сматрам да Кант заправо покушава да направи разлику између два облика демократије: представничке и директне, сматрајући директну демократију крајњим обликом деспотизма. Јер, у директној демократији не постоји одвојеност законодавне од извршне власти, а такав облик управљања „заправо је ругоба.“²⁶ Другим речима, сваки члан учествује у доношењу закона као и у њиховом спровођењу, односно представља и законодавца и извршиоца. Насупрот томе, у представничкој демократији можемо опазити поделу власти на законодавну, извршну и судску, при чему народ бира своје представнике путем политичких избора.²⁷ Овакав облик демократије у складу је са републиканским уређењем, као што је својевремено потврђено примером САД, а у данашње време са готово свим демократијама.

У републиканском уређењу, дакле, сваки грађанин требало би да пристаје на акције суверена, будући да је воља грађана представљена у законодавној власти. Односно, грађани могу сматрати да сви закони потичу од њих самих, те да је извршна власт под њиховим будним оком, с обзиром на чињеницу да извршна власт спроводи законе које је народ донео путем својих представника. У данашње време, овакав облик државног уређења у многоне подсећа на представничке демократије, највише заступљене у западном свету.

Правни аргументи против права народа на револуцију

Ослањајући се на идеју првобитног уговора, Кант нам открива не само политичке обавезе грађана, већ и ограничења државног ауторитета:

...[првобитни уговор] то је само идеја ума, која, међутим, несумњиво има свој (практички) реалитет: наиме, да обавезе сваког законодавца тако да даје своје законе као да су они могли произићи из уједињене воље читавог народа, и да сваког поданика, уколико он хоће да буде грађанин, посматра тако, као да се он сагласио са једном таквом вољом. Јер,

²⁴ Kant, „Večni mir“, 140–144.

²⁵ Ibid., 142.

²⁶ Ibid., 144.

²⁷ Michael Gallagher; Michael Laver; Peter Mair, *Representative Government in Modern Europe: 4th Edition* (New York: McGraw Hill), поглавље I.

*то је пробни камен правоваљаности сваког јавног закона. Ако је он, наиме, начињен тако, да је немогуће да би читав народ могао за њега дати своју сагласност... онда он није праведан; али ако је само могуће да се народ сагласи са њим, онда је дужност сматрати закон праведним...*²⁸

Дакле, идеја првобитног уговора на који сви појединци пристају, уколико су рационални, поставља уједно и ограничења на законодавну власт. Законодавна власт је легитимна ако и само ако је могуће (замисливо) да би грађани пристали на њене законе.

Сходно овоме, не би било изненађујуће да Кант тврди да су побуна и револуција против државе чији су закони легитимни апсолутно забрањени, остављајући притом простора грађанима да се побуне против неправедних закона, или барем да им се одупру. Овакво очекивање свакако би било у складу са ентузијазмом који Кант осећа према Француској револуцији. „Оваква појава у људској историји [Француска револуција]“, пише Кант, „више [се] не заборавља, пошто је она открила обдареност и способност људске природе за боље, какву ниједан политичар није могао да измудрује на основу досадашњег тока ствари...“²⁹ Кант, међутим, у неколико наврата инсистира да је побуна чак и против неправедних закона у потпуности забрањена. У наредним редовима, анализираћу три аргумента која Кант наводи у корист безусловне забране побуне.

Прво, право на побуну против власти, макар она била и неправедна, Кант одбацује на основу његове критике употребе среће као основног моралног принципа, будући да је срећа неодређен, променљив циљ, те је „неприкладна за принцип законодавства.“³⁰ Супротно овоме, Кант тврди да „када највиша власт даје законе, који су првенствено усмерени на срећу (благостање грађана, становништва и сл.): онда се то не одиграва у циљу установљења грађанског уређења него само као средство да се осигура правно стање, посебно против спољних непријатеља народа.“³¹

Постоје, међутим, две нејасноће везане за овај Кантов аргумент. Најпре, нејасно је кога Кант у овој реченици види као највишу власт (*die oberste Macht*): да ли извршну или законодавну власт. Према мом мишљењу, Кант у овом аргументу под највишом влашћу подразумева извршну власт, остављајући тиме поглавару државе да просуди која средства усмерена ка срећи грађана су неопходна како би се успоставила

²⁸ Kant, „O uobičajenoj izreci: to bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne vredi za praksu“, 108.

²⁹ Kant, „Spor među fakultetima“, 187.

³⁰ Kant, „O uobičajenoj izreci: to bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne vredi za praksu“, 108.

³¹ Ibid., 109.

правда. Још важније, оваквим схватањем Кант ставља браниоце права на побуну у неповољно слаб положај, претпостављајући да грађани заснивају право на побуну искључиво на основу утилитаристички схваћеног принципа среће. Но, уколико и усвојимо Кантову тврдњу да несрећа не може бити адекватан основ права на побуну, остаје питање да ли неправда може заузети њено место, или чак представљати нашу дужност да се побунимо. Зашто Кант настоји да грађанима ускрати право или дужност побуне против неправедног владара, који кроз законе или администрацију одржава стање неправде? Кант, чини се, противречи својој приповести о историји људског рода. Јер, Кант нам показује да људи имају дужност да изађу из неправедног стања природе, те да формирају грађанско уређење са циљем правне и праведне регулације односа између појединаца. Уколико је тако, онда би Кант требало да оправдава сваку врсту побуне грађана која је усмерена против неправедних закона суверена.

Кант нам, међутим, нуди и други приговор против права побуне у којем се не позива на постојање било какве основе за такво право. Наиме, у *Метафизици морала* Кант тврди следеће:

Јер пошто се народ, да би правоснажно судио о врховној државној власти (summit imperium), мора посматрати као већ сједињен под једном општом законодавном вољом, он не може и не сме судити другачије него што то хоће садашњи врховни поглавар (summus imperas).³²

Овим аргументом Кант настоји да право на побуну прикаже као својеврсну онтолошку немогућност. Другим речима, Кант верује да стварањем државе народ преноси своју вољу на суверена, те би било какво делање грађана против суверена било делање против њих самих. „Једино себи самом“, међутим, „нико не може чинити неправду.“³³ Ипак, овај приговор зависи од нимало суптилног прелаза са уније народа у једну општу законодавну власт на унију народа у једну извршну власт. Односно, уколико стварањем државе цео народ изражава своју вољу, путем представника, у законодавној власти, те грађани могу да сматрају да сви закони потичу од њих самих, утолико не би било могуће да се народ побуни против самог себе. Према мом мишљењу, пак, Кант превиђа чињеницу да иако се воља народа огледа у законодавној власти, то не имплицира да се воља народа огледа и у тренутној извршној власти. Тиме би побуна против суверена била оправдана, уколико суверен неправедно спроводи законе које је народ донео путем својих представника. Управо ово се и

³² Кант, *Метафизика морала*, 120.

³³ Кант, „О уобичајеној изречи: то би у теорији могло бити исправно, али не вреди за праксу“, 106.

десило, барем у почетку, у грађанском рату у Енглеској 1642–1651, као и у Француској револуцији 1789. године.

У својим делима *О уобичајеној изреци: то би у теорији било исправно, али не вреди за праксу*, као и у *Метафизици морала*, Кант нам даје и трећи аргумент не би ли нас уверио да грађани немају уставно право на побуну. Интересантно је приметити да овај аргумент Кант формулише ослањајући се на судску власт, не одвајајући је од извршне. Мој је утисак да овим Кант прећутно признаје да правосуђе зависи од извршне власти, у смислу да је извршна власт неопходна судској како би спроводила њене одлуке. Но, размотримо сам Кантов аргумент. Уколико би народу било дозвољено да суди суверену, Кант тврди, утолико суверен не би уистину био суверен. У таквој ситуацији, био би неопходан „још један поглавар над поглаваром“³⁴ који би пресудио. Дакле, онај устав који дозвољава грађанима право на побуну, било на основу несреће или неправде коју грађани трпе, заправо и не успоставља никакву власт. Рушење постојећег државног поретка, ма какав он био, није допуштено, будући да подразумева да народ подрива свој ауторитет, оличен у законодавној власти, или подрива ауторитет суверена, који заправо и није суверен. Кант стога закључује „да је у политичкој заједници највећи и најкажњивији злочин свако одупирање највишој законодавној власти, свака побуна да би се насилно исказало незадовољство поданика, сваки устанак који излива у буну, јер тај злочин разара њене темеље.“³⁵

Морални аргументи против права народа на револуцију

Чак, и ако прихватимо Кантове аргументе против уставног права на побуну (из разлога самопротивречности), суочавамо се са следећим

³⁴ Кант пише: „Што народ под већ постојећим грађанским уређењем нема више никакво право на сталан суд којим би одредио како њим треба да се управља. Јер под претпоставком да народ има такво право, насупротив суду стварног поглавара државе: ко ће одлучити на чијој страни је право? Нико од њих не може то учинити као судија у сопственој ствари. Дакле, морао би се прибавити још један поглавар над поглаваром који би одлучио између овог и народа; а то себи противречи.“ Kant, „О уобичајеној изреци: то би у теорији могло бити исправно, али не вреди за праксу“, 110. Такође: „Не може чак ни у Уставу бити садржан члан који би некој власти у држави омогућавао да се у случају прекршаја уставних закона од стране врховног заповедника њему супротстави, дакле да га ограничи. Јер, онај ко треба да ограничи државну власт, мора ипак имати више или бар исту моћ, него онај који га ограничава... Али онда није онај него овај врховни заповедник, а то противречи једно другом.“ Кант, *Метафизика морала*, 121.

³⁵ Kant, „О уобичајеној изреци: то би у теорији могло бити исправно, али не вреди за праксу“, 109.

питањем: да ли народ има морално право, или јаче изречено, моралну дужност да се побуни под одређеним околностима?³⁶

Присетимо се Кантове приповести о историји људске цивилизације. Кант нам говори да је циљ стварања државе не пуки излазак из природног стања неправде, већ да оно представља и напредак у развоју рационалности који омогућава владавину права међу појединцима. Стога, уколико је стање у држави готово једнако или пак, горе него у природном стању, утолико би конзистентан закључак требало да буде да људи имају моралну дужност да промене такво постојеће државно стање, у истом смислу по којем појединци имају моралну дужност да формирају стање грађанског друштва. Другим речима, Кант би требало, према оваквом схватању, да се залаже за право на револуцију у оним околностима у којима је постојећи државни поредак неправедан (на пример, као у тоталитарним режимима који не обезбеђују слободу, једнакост и зависност свих чланова грађанског друштва – принципа до којих је Канту у великој мери стало). На пренераженост својих читалаца, Кант одлучно одбацује право на побуну чак и у оваквим друштвеним околностима. Такво залагање Кант заснива на премиси да рушење постојећег државног поретка, чак и у нади постизања правде, а не само среће појединачних чланова, никада не може бити непосредан прелазак ка бољој влади. Штавише, рушење постојећег државног поретка увек је враћање првобитном стању неправде. Из таквог стања анархије, према Кантовом мишљењу, може произићи боље стање, но и не мора. У спису *О уобичајеној изреци: то би у теорији било исправно, али не вреди за праксу*, Кант своје мишљење образлаже на следећи начин:

*Али, чак и ако се допусти да кроз такву побуну није причињена никаква неправда господару земље (који је потврдио један са народом стварно заснован уговор, као што је *joyeuse entrée* [повеља коју је 1354. године дао војвода Јован III граду Брабанту]) – јасно је, што се тиче правних разлога, да је народ, тражећи на овај начин своје право, ипак у великој мери учинио неправду; јер такве ствари (прихваћене као максиме) чине несигурним свако правно уређење, и уводе стање потпуне незаконитости (*status naturalis*), где у најмању руку свако право престаје да има ефекта.³⁷*

³⁶ О залагању за овакву позицију види: Christine M. Korsgaard, „Taking the Law into our own Hands: Kant on the Right to Revolution,” in *Reclaiming the History of Ethics: Essays for John Rawls*, eds. Andrews Reath, Barbara Herman and Christine M. Korsgaard, 316–321 (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

³⁷ Кант, „О уобичајеној изреци: то би у теорији могло бити исправно, али не вреди за праксу“, 111.

Грешка заступника права на побуну, према Кантовом мишљењу, јесте да они „идеју једног првобитног уговора (која је увек заснована у уму) сматрају нечим што би се стварно морало одиграти, и стога увек мисле да народу чувају право да одустане од уговора по свом нахођењу када сам просуди да је он грубо повређен.“³⁸ Другим речима, у Кантовој политичкој теорији идеја првобитног уговора између поглавара и народа има трансцендентални карактер. Управо трансцендентални статус друштвеног уговора пружа могућност образложења стварања „прве“ државе – он, међутим, није стварни уговор који се у неком периоду људске историје заиста и догодио.

Сматрам да би се овај аргумент могао побољшати позивањем на Кантов категорички императив, који у својој најопштијој формули гласи: „Делај само према оној максими за коју у исто време можеш желети да она постане један општи закон.“³⁹ Дакле, ако применимо Кантов категорички императив који треба да нас води у нашем моралном расуђивању на питање револуције, те у мислима универзализујемо овај принцип, онда долазимо до следећег закључка: ако сматраш да су ти права угрожена у постојећем државном поретку, онда подигни побуну. Ако би свако размишљао на овакав начин, Кант сматра, онда бисмо се уистину нашли у стању апсолутне анархије и безакоња.

Дакле, Кант одбацује право народа на револуцију ослањајући се на своју етичку теорију. Ако не постоји држава, онда је дужност људског рода да је образује. Ако је држава већ образована, са друге стране, онда је дужност људског рода (сада као грађана одређене државе) да је одржи, а не да се врати у природно стање (које је услед својих карактеристика апсолутно стање неправде).

Мишљења сам, међутим, да се Канту може упутити следећи приговор: Након рушења уставног поретка, суочавамо се са само две могућности: или повратак у природно стање, или стварање праведније државе. Стога, шансе за повратак у природно стање неправде, након револуције, отприлике су педесет посто. У посве злонамерном режиму, попут нацистичке Немачке, стаљинистичког Совјетског Савеза или владавине апартејда у Јужној Африци, међутим, могућности за неправду далеко превазилазе постотак од педесет одсто. Штавише, могућност чињења неправде у оваквим тоталитарним режимима ближе су 100 процената. У сврху примера, претпоставимо да су шансе за чињење неправде у овим околностима 97 посто. Стога, не би ли била дужност народа да се побуне против таквог државног поретка, чак и по цену могућег стварања анархије?

³⁸ Ibid.

³⁹ Imanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala* (Beograd: BIGZ, 1981), 62.

*Могућност отпора неправедној власти:
просвећени апсолутизам*

Чак и поред врло крутог става према могућности побуне народа, Кант се залаже за, у најмању руку, пасивни отпор власти. Са циљем да надомести уставну и моралну немогућност револуције, Кант у своју политичку теорију уводи појам реформе. Након што је одлучно затворио врата иза којих се крије могућност побуне, Кант нам у *Метафизици морала* неочекивано отвара прозор:

Промену (мањкавог) државног уређења, која је свакако понекад и нужна – може, дакле, извршити само сам суверен помоћу реформе, а не народ, дакле помоћу револуције, а кад се то догоди, онда се она може односити само на извршну власт а не на законодавну. – У једном државном уређењу које је такво да му се народ преко својих представника (у парламенту) и његовог представника (министра) законски може одупрети – које се онда зове ограничено уређење – ипак није активан отпор (самовољног повезивања народа да владу присили на неки изванредан активан уступак, дакле да сам изврши један акт извршне власти), него само негативан отпор, тј. опирање народа (у парламанету) и допушта да јој не повлађује увек у захтевима за које она тврди да су јој потребни за управљање државом...⁴⁰

Пре него што размотримо појам реформе у Кантовим рефлексима о политици и праву, важно је уочити следећу расподелу права у државу, чију нам скицу Кант нуди у овом параграфу. Наиме, суверен добија улогу законодавца, те је управо он представник народа. Стога, народ заиста нема право да се побуни против суверена као законодавца јер би то било противречно. Штавише, напад на суверена као појединца, било да је он тиранин или не, представља велеиздају, односно представља покушај убиства отаџбине.⁴¹ Но, ако је суверен законодавна власт, дакле представник воље народа, онда је врховни суверен народ у парламенту. Управо народ (преко својих представника) у парламенту има свако право да реформише извршну власт. Дакле, основна дужност народа да ступи и одржава стање грађанског друштва сада постаје дужност да образује и одржава парламент, преко којег народ може да изврши реформу извршне власти, уколико се за то покаже потреба.

⁴⁰ Кант, *Метафизика морала*, 124.

⁴¹ *Ibid.*, 122.

Шта, међутим, реформа подразумева? Кант сматра да грађани имају право да обавесте владу о неправди која је почињена:

Поданик који се не опире мора моћи да претпостави, да његов владар не жели да му причини неправду... Грађанину државе мора припадати право, додуше са наклоношћу самог владара, да своје мишљење о оним његовим мерама према политичкој заједници које му изгледају неправедне учини јавним.⁴²

На који начин је могуће скренути пажњу владару на неправду која је почињена? „Слобода писања је једина светиња народног права“, Кант тврди, „која заштићује – одржавана у границама високог поштовања и љубави према уређењу у којем се живи...“⁴³ Такође, према Кантовом мишљењу, барем у Пруској, не треба се борити револуционарним методама, већ ширењем духа јавности, критичком мишљу и просвећивањем.⁴⁴ Нарочиту улогу у овом подухвату Кант је наменио филозофима у тајном члану *Вечног мира*. Филозофи, наиме, треба да постану тихи саветници који ће државе спречити да се упуштају у разарајуће сукобе и неправедне радње.⁴⁵ У спису *Спор међу факултетима*, филозофима је додељена и улога просветитеља који ће народ јавно подучавати „његовим дужностима и правима“ према држави којој припада.⁴⁶

У свом спису *Одговор на питање: шта је просвећеност?*, Кант нам открива једну новину која може послужити као средство реформе – дистинкција јавна употреба ума и приватна употреба ума. „Приватном употребом ума“, Кант пише, „називам ону коју он [човек] од свога ума сме да чини у извесним грађанским дужностима, или службама, које су му поверене.“⁴⁷ Другим речима, приватна употреба ума одређена је правилима и обавезама која нам намеће грађанска дужност. Супротно овоме, „под јавном употребом човековог властитог ума“, Кант пише, „подразумевам ону коју неко, као научењак, чини од њега пред свеколико читалачком публиком.“⁴⁸ Дакле, кључна улога јавне употребе ума подразумева слободу научника, мислиоца, да критички промишља и преиспитује

⁴² Кант, „О уобичајеној изречи: то би у теорији могло бити исправно, али не вреди за праксу“, 113.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Кант, „Већни мир“, 151.

⁴⁵ Ibid., 155.

⁴⁶ Кант, „Спор међу факултетима“, 188.

⁴⁷ Imanuel Kant, „Odgovor na pitanje: šta je prosvećenost?“, u: *Um i sloboda. Spisi iz filozofije istorije, prava i države*, 44 (Beograd: Posebno izdanje časopisa *Ideje*, 1974).

⁴⁸ Ibid.

ставове и одлуке. Како би дистинкција јавне од приватне употребе ума била јаснија, размотримо следећи пример. Кант је током свог живота био професор на универзитету у родном Кенигзбергу (данас Калињинград), где је, између осталог, предавао метафизику. Његова позиција универзитетског професора налагала му је да метафизичке теме излаже онако како су његови претходници сами писали о њима, односно у складу са општеприхваћеним академским тумачењем. Са друге стране, Кант као мислилац, имао је право на јавну употребу ума у питањима метафизику, те је сходно његовом схватању овог појма, имао право да јавно (то јест, у складу са својим интимним ставовима) критикује своје претходнике, као што је то и чинио у својој *Критици чистог ума*. Други пример који може помоћи да се схвати ова дистинкција јесте пример пореског службеника који грађанима наплаћује порез. Из перспективе приватне употребе ума, његово право јесте да сакупља порез од грађана. Супротно овоме, јавна употреба ума овом истом пореском службенику, сада у својству „научењака“, дозвољава да у јавности критикује опорезивање грађана (на пример говором на градском тргу или дистрибуцијом неког памфлета).

Дакле, према Кантовом мишљењу, јавна употреба ума омогућује грађанима право да слободно изразе своје ставове и негодовања у погледу функционисања државног апарата. Са друге стране, држава има дужност да саслуша критику грађана, јер уколико би власт забранила право критике, утолико би била у противречности сама са собом.⁴⁹

Овакво Кантово убеђење, међутим, отвара два питања.⁵⁰ Прво, да ли сваки грађанин има право да позива на реформу? Друго, да ли држава има дужност да само саслуша примедбе грађана, или пак, има и дужност да предузме реформе које је народ затражио? Почнимо са другим питањем. Кант ни у једном свом спису не даје експлицитан одговор на ово питање. „А како влада може другачије доћи до знања, које захтева њена властита суштинска сврха“, пише Кант, „осим ако не пусти да се дух слободе, тако достојан дивљења у свом пореклу и својим последицама,

⁴⁹ Кант, „О уобичајеној изреци: то би у теорији могло бити исправно, али не вреди за праксу“, 113.

⁵⁰ Бејзер критикује Канта наглашавајући да превиђа разлику између *de facto* државе и *de iure* државе, односно разлику између стварно постојећег режима (био он праведан или не) и режима који задовољава идеал правде. Види: Frederick C. Beiser, *Enlightenment, Revolution, and Romanticism: The Genesis of Modern German Political Thought, 1790 – 1800* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992), 46–47. Росен, са друге стране, сматра да рушење постојеће владе није нужно исто што и уништење постојеће политичке заједнице. Види: Allen D. Rosen, *Kant's Theory of Justice* (Ithaca: Cornell University Press, 1996), 165.

искаже?⁵¹ Истичући да је „суштинска сврха“ владе да исправи неправде, дакле, према мом мишљењу, Кант имплицитно изриче да влада уистину има дужност да предузме реформе које народ захтева на основу права да се слободно и критички изражава. Надаље, у *Спору међу факултетима*, својеврсном Кантовом хвалоспеву академској слободи, који је објављен 1798. године – након смрти пруског краља Фридриха Вилхелма II – Кант отворено заговара идеју да пошто појединци имају моралну дужност да ступе у грађанско стање зарад остварења идеала правде, исто тако владари имају дужност да владају у складу са идеалом правде. „...Дужност је монарха, макар и владали аутократски“, Кант тврди, „да ипак републикански (не демократски) управљају.⁵² А то значи да с народом поступају по принципима који су у складу са духом закона о слободи...“⁵³ У овом параграфу Кант претпоставља да стварне државе не одговарају републиканском идеалу, о чему је било речи. Докле год грађани имају дужност да не руше постојећи државни поредак, те имају само могућност пасивног отпора путем јавне употребе ума, међутим, дотле владари имају дужност да владају као да је држава република, односно имају дужност да владају као да држава којом владају обезбеђује поштовање принципа који су могући једино у републиканском уређењу.

Да ли сваки грађанин има право да захтева реформе у држави? Са једне стране, сматрам да би према Кантовој концепцији слободе и права грађана, сваки члан политичке заједнице требало да има право на јавну употребу ума. Односно, сваки грађанин би, у својству научника-мислиоца, требало да има право критике власти. Са друге стране, сматрам да Кант не би дозволио да држава предузме предложене реформе било ког грађанина из два разлога. Прво, као што сам раније у раду изложио, Кант има крајње негативан став о директној демократији. Као облик владавине у којем „сви одлучују о једном или можда против једнога“,⁵⁴ директна демократија представља владавину руље. Стога, ако је циљ реформе да се успостави праведнија држава, онда о таквим кључним државним питањима не може одлучивати необразована маса. Друго, као што сам поменуо, Кант је посебну улогу наменуо филозофима као тихим саветницима и просветитељима. Сматрам, дакле, да би Кант захтевао проверу свих

⁵¹ Kant, „О уобичајеној изречи: то би у теорији могло бити исправно, али не вреди за праксу“, 114. Мој курсив.

⁵² За Кантово схватање демократије види први одељак овог рада.

⁵³ Kant, „Spor među fakultetima“, 189.

⁵⁴ Kant, „Večni mir“, 144.

предлога за реформу, при чему би кључну улогу одиграли филозофи, као просветитељи и као мислиоци који неуморно трагају за истином.⁵⁵

Ancien régime и револуција

Окренимо се сада покушају помирења Кантовог виђења револуције и његовог ентузијастичног виђења револуције у Француској 1789. године. Само Кантово разрешење делује на први поглед крајње једноставно. Према његовом виђењу ствари, Француска револуција није ни била револуција у правом смислу речи. Наиме, у *Метафизици морала* Кант тврди да је краљ Луј XVI абдицирао и пренео своју власт на народ, оног момента када је сазвао Скупштину сталежа ради новчане помоћи. „Било је то, дакле, велика погрешка моћи суђења једног моћног владара у наше доба што је, желећи да се извуче из неприлике због великих државних дугова, пренео на народ да тај терет сам предузме и да га расподели по свом нахођењу...“⁵⁶ Дакле, када се краљ добровољно одрекао престола, тада је престао да буде легитимни владар земље, те се догађаји који су уследили не могу сматрати револуцијом. Иако више није био легитимни суверен Француске, краљ је задржао своју власт над народом, што га чини нелегитимним владаром. Кантово познавање Француске историје, чини се, крајње је површно. Наиме, сазивање Скупштине сталежа одиграло се и раније, примера ради и 1614. године, но нико није сматрао да се и тада краљ одрекао своје владавине, као што Кант погрешно тумачи сазивање Скупштине сталежа 1789. године од стране краља Луја XVI као добровољно одрицање престола.

Чак и да занемаримо Кантово недовољно, или погрешно, знање о Француској револуцији и догађајима који су јој претходили, његов аргумент о подржавању Француске револуције отвара кључна питања. Наиме, као што сам изложио, Кант не сматра Француску револуцију правом револуцијом, јер је краљ сазивањем Скупштине сталежа постао нелегитимни владар. Стога, Кант сматра, није ни дошло до рушења постојећег режима. Али, Кант управо овакав аргумент одбацује! Чак иако је владар тиранин, Кант сматра, народ нема право да се побуни против поретка, јер његово рушење нас неизбежно враћа у природно стање неправде, о чему сам говорио у одељку о моралним аргументима против могућности револуције.

⁵⁵ Овакво виђење филозофа Кант изражава у првом одељку свог списка *Спор међу факултетима. Први одељак. Спор између филозофског и теолошког факултета*. Види: Immanuel Kant, *The conflict of the faculties* (transl. Gregor, Mary J.). (New York: Abaris Books Inc., 1979).

⁵⁶ Кант, *Метафизика морала*, §52, 143.

Хана Аренд покушава да одговори управо на ово питање. Арендова се ослања, наиме, на Кантов статус посматрача. Према њеном мишљењу, Кант као посматрач догађаја у Француској може да изрази свој ентузијазам јавно, при чему његово одобравање Француске револуције Арендова интерпетира као одобравање циља револуционарних делања, а не као одобравање самих акција народа.⁵⁷

Међутим, мишљења сам да бисмо могли читати Канта на такав начин који би помирио његову категоричку забрану револуције и одобравање револуције у Француској (притом не ослањајући се на дистинкцију на којој Хана Аренд инсистира).

Присетимо се Кантове приповести о историји људског рода. Укратко, људи су првобитно живели у стању у „којем нема дистрибутивне правде“, те су све своје спорове око приватног власништва решавали кроз демонстрацију силе и моћи. У оваквом стању људска права и слободе нису била јавно призната нити поштована. Развој људског ума као и морално усавршавање натерали су људе да схвате да је рационалније да споразумно живе у грађанском друштву, у друштву у којем постоје јавне институције које признају и штите људска права и слободе. Излазак из природног стања, како то Кант замишља, захтева не само да појединци ступе у правно стање, већ читав људски род. У ту сврху дозвољена је и присила. Дакле, присилна промена стања људске цивилизације дозвољена је уколико она представља напредак од природног стања неправде до стања правне уређености.⁵⁸ Односно, коришћење силе дозвољено је једино у природном стању. Стога, поставља се питање: да ли можемо околности у Француској пре 1789. године посматрати као одражавање природног стања? Другим речима, да ли је револуција у Француској довела до враћања из грађанског друштва у стање природе?

Будући да Кант верује да су сви људи једнаки,⁵⁹ држава мора да обезбеди поштовање основних права свих појединаца у датом друштву. Основна права која у Кантовој филозофији имају кључну улогу јесу управо идеали (1) слободе сваког члана као човека, (2) једнакости свих појединаца као поданика и (3) самосталности сваког појединца као грађани-

⁵⁷ Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy* (Chicago: Chicago University Press, 1982), 44–51.

⁵⁸ При томе, важно је истаћи Кантово уверење да је крајњи циљ природе образовање републике (данашњим речником: представничке демократије), јер једино републикански устав омогућује поштовање свих човекових права и слобода. Види: Кант, „Večni mir“, 142–145.

⁵⁹ Кант у неколико својих списа изражава уверење о једнакости свих чланова људског рода. Види, између осталог: Кант, „O uobičajenoj izreci: to bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne vredi za praksu“, 102–103; Кант, „Večni mir“, 142–144, 148–149.

на,⁶⁰ који су могући једино у републиканском поретку. Иако држава није република, она ипак треба да представља напредак у односу на природно стање, те треба да тежи остварењу ових идеала. Мишљења сам, међутим, да околности у Француској које су претходиле насилној револуцији и гиљотинирању краља, нису осликавале напор Француске монархије да достигне поштовање ових кључних принципа. Стога, сматрам да бисмо пререволюционарну Француску могли да посматрамо као стање природе, а не као стање грађанског друштва. У том случају, Француска револуција издржава Кантов тест забране револуције. Штавише, овакво посматрање догађаја у Француској крајем осамнаестог века легитимише и употребу насиља у револуционарним тежњама појединаца за остварењем крајње сврхе природе – стварање истинске републике у којој су основна права сваког појединца загарантована и правно заштићена. Заиста, према једном извештају Кант је изјавио да су „све страхоте у Француској небитне у поређењу са хроничним злом деспотизма од којег је Француска патила и Јакобинци су вероватно имали право да чине све што су чинили.“⁶¹

Закључак

Француска револуција представља одлучујући догађај не само за тадашњу политичку сцену европског континента, него и за обликовање Кантове мисли о праву на револуцију. Без обзира на неке њене несрећне последице, револуција у Француској носила је клицу развитка моралности. Чак и ако није довела до непосредног моралног напретка, овај епохални догађај носио је наду да ће до њега, након довољно дугог времена, ипак доћи.

У првом делу рада показао сам на који начин Кант конструише своју приповест о историји људског рода. При томе, за моје разматрање Кантове филозофије повести од кључне важности јесте његово виђење државе, односно уочавање циља који стоји иза рационалне тежње за формирањем државе. Показао сам, наиме, да је сврха образовања државе заштита првобитних људских права и слобода које сваки појединац поседује.

Друго, изложио сам Кантове аргументе против права грађана на побуну, при чему сам његове аргументе категоризовао у две димензије. Једна димензија тиче се правних аргумената које Кант наводи како би убедио своје читаоце да они, у својству грађана, немају уставно право на револуцију. Главни аргумент који Кант наводи своди се на онтолошку

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ George Peabody Gooch, *Germany and the French Revolution* (New York: Russell and Russell, 1966), 269. Мој превод.

немогућност народа да изврши револуцију, те да промени законодавну власт, будући да би у таквој ситуацији народ деловао против самог себе.

Како би одговорио на приговор да би народ требало да има отворену могућност побуне против злонамерне и репресивне политике, Кант нам доказује да чак ни на основу моралних побуда није дозвољено извршити револуционарну акцију. У својој конструкцији моралног аргумента против права народа на револуцију, Кант се у значајној мери ослања на примену његовог категоричког императива, како би нас убедио да би револуционарни подухват резултирао стањем потпуне анархије, односно природним стањем онако како га Кант замишља. Заиста, према Кантовом виђењу људске историје и његовом уверењу да човек има моралну дужност да изађе из природног стања, те да образује грађанско друштво које карактерише стање правне регулације односа између појединаца, она револуција која би се завршила неславним враћањем у природно стање неправде, ишла би током који је противан нашој моралној дужности. Показао сам, међутим, да овакво Кантово предвиђање не мора нужно да се одигра на поменути начин.

Четврто, изложио сам Кантово залагање за „просвећени апсолутизам“, односно његово инсистирање на томе да народ, у суштини, има отворену могућност да промени неправедну власт путем реформе. Могућност промене режима, међутим, према Кантовом мишљењу, не може да потекне од народа, већ од самог суверена који преузима на себе обавезу да слуша примедбе својих грађана, који јавном употребом ума изражавају своје негодовање.

Најзад, у последњем делу рада показивао сам на који начин бисмо могли да помиримо Кантова наизглед опречна размишљања о (не)оправданости револуције. Супротстављени ставови тичу се, наиме, Кантовог одлучног теоријског одбацивања могућности револуције и његовог ентузијастичког подржавања револуције у Француској 1789. године, која је кулминирала гиљотинирањем краља. Према мојој интерпретацији, свесрдно Кантово величање револуционарних стремљења у Француској можемо помирити са његовом категоричком забраном побуне тако што бисмо околности у француској монархији посматрали као околности које су карактеристичне за природно стање. Заиста, француска монархија није поштовала основни принцип на којем државни поредак треба да почива, а то је управо успостављање стање колике-толике праведности. На основу овога, можемо закључити да се Кантово одсудно одузимање права на револуцију односи првенствено на одузимање права народа на револуцију у републиканском државном уређењу.⁶² Јер републиканско уређење је „једино које проистиче из идеје првобитног уговора,

⁶² О принципима који карактеришу републиканско државно уређење види први одељак рада.

на којој мора да почива свеукупно правно законодавство једног народа.⁶³ Дакле, револуционарна догађања у осамнаестовековној Француској могу се оправдати у самим Кантовим оквирима, *mutatis mutandis*, те уистину представљају морални и политички напредак људске врсте.

⁶³ Kant, „Večni mir“, 142.

Литература:

- Arend, Hannah. *Lectures on Kant's Political Philosophy*. Chicago: Chicago University Press, 1982.
- Bielefeldt, Heiner. „Autonomy and Republicanism: Immanuel Kant's Philosophy of Freedom.“ *Political Theory* 25-4 (1997): 524–558.
- Beiser, Frederick C., *Enlightenment, Revolution, and Romanticism: The Genesis of Modern German Political Thought, 1790 – 1800*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992.
- Volzer, Majkl. *Pravedni i nepravedni ratovi. Moralni argument sa istorijskim primerima*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
- Vuković, Ivan. *Oponašanje boga – intimna istorija Kantove filozofije*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2006.
- Gallagher, Michael, Michael Laver and Peter Mair. *Representative Government in Modern Europe: 4th Edition*. New York: McGraw Hill, 2006.
- Gooch, George Peabody. *Germany and the French Revolution*. New York: Russell and Russell, 1966.
- Kant, Imanuel. „Večni mir.“ u: *Um i sloboda. Spisi iz filozofije istorije, prava i države*. 135–171. Beograd: Posebno izdanje časopisa Ideje, 1974.
- Kant, Imanuel, *Zasnivanje metafizike morala*. Beograd: BIGZ, 1981.
- КАНТ, Имануел. *Метафизика морала*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1993.
- Kant, Imanuel. „O uobičajenoj izreci: to bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne вреди za praksu.“ u: *Um i sloboda. Spisi iz filozofije istorije, prava i države*, 89–123. Beograd: Posebno izdanje časopisa Ideje, 1974.
- Kant, Imanuel. „Odgovor na pitanje: šta je просвећеност?.“ u: *Um i sloboda. Spisi iz filozofije istorije, prava i države*, 41–49. Beograd: Posebno izdanje časopisa Ideje, 1974.
- Kant, Imanuel. „Spor među fakultetima. Drugi odeljak. Spor između filozofskog i pravnog fakulteta.“ u: *Um i sloboda. Spisi iz filozofije istorije, prava i države*, 179–193. Beograd: Posebno izdanje časopisa Ideje, 1974.
- Kant, Immanuel. *The conflict of the faculties* (transl. Gregor, Mary J.). New York: Abaris Books Inc., 1979.

- Korsgaard, Christine M. „Taking the Law into our own Hands: Kant on the Right to Revolution.“ in *Reclaiming the History of Ethics: Essays for John Rawls*, eds. Reath, Andrews, Barbara Herman and Christine M. Korsgaard, 297–328. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Riley, Patrick, „Federalism in Kant’s Political Philosophy.“ in *Publius* 9-4, „Federalism as Grand Design” (1979): 43–64.
- Rosen, Allen D. *Kant’s Theory of Justice*. Ithaca: Cornell University Press, 1996.
- Wilkins, Burleigh T. „Kant on International Relations.“ in *The Journal of Ethics* 11-2 (2007): 147–159.

*Summary***Marko Konjović****Progress or Regress: Kant and the right to (r)evolution**

Key words: *Kant, revolution, rebellion, justification, law, morality, French Revolution.*

In this paper, the author examines Kant's reflections on the nature of revolution, as well as with the justification of revolutionary action. Based on Kant's narrative on the history of human civilization, as well as on Kant's writings on philosophy of law and political philosophy, the author analyzes Kant's arguments about the absolute prohibition of revolution, dividing them into legal and moral arguments. The author, furthermore, explains how Kant envisions resistance to an unjust authority, and in accordance with this, analyzes the concept of reform in Kant's legal and political philosophy. The aim of this paper, however, is to reconcile Kant's prohibition of revolution with the wholehearted enthusiasm that Kant expresses towards the French bourgeois revolution. For this purpose, the author shows that revolution, according to Kant, is implicitly justified if it leads from state of nature to the state of civil society. The author believes that pre-revolutionary France can be seen as a state of nature, which would consequently bring into conformity Kant's prohibition of revolution with his support for the revolutionary tendencies of eighteenth century France.

Филозофија природе као револуција у мишљењу и стварању њемачких романтичара

Апстракт: *Једна од најобухватнијих идеја романтизма јесте идеја природе као органског склопа. У складу са добом које је носило у себи најразличитије револуције: политичке, индустријске, духовне, нова слика природе се појавила као производ, али и као подстрек за развој већине њих. Да бих објаснила комплексност концепта природе у овом периоду водила сам се хијерархијом створеном од самих романтичара, по којој се умјетник, као најсамосвијеснији дио универзума, утапа и издваја у природи стварајући умјетничка дјела. Због тога ћу покушати да сличним редоследом – од хијерархије природе и универзума у првом поглављу, преко хијерархије умјетности у следећем – дођем до конкретних примјера пејзажа појединачних умјетника као производа свега претходног.*

Кључне ријечи: *романтизам, природа, универзум, пејзаж, револуција, Шелинг, Фридрих, Рунге*

Увод

Размишљање о природи крајем XVIII и почетком XIX вијека се може схватити као револуционарно због његове дубоке прожетости важним промјенама које су се одвијале у овом периоду. Нови концепт природе је постао кључан за начине доживљавања себе у свијету, као и за форме које тако схваћен свијет може преузети подсредством умјетности и размишљања о њој. Појам *природа* у овом добу добија значење појма *живот*, постаје вишеструко повезан са свим елементима постајања које носи, осим спољашњег, физичког окружења, свака врста духовног и божанског дјеловања.

Једна од основних тврдњи романтизма јесте да је потенцијално и промјењиво стварније од актуелног. По овом учењу читав универзум бескрајно стреми напријед, изазивајући својом несводивошћу и неисцрпношћу човјека, а изнад свега умјетника. Умјетник због тога мора бити ангажован, мора пренијети нешто што се не може изразити, а употре-

бити израз, мора употребити средства свијести у борби са несвијесним. Мора бити свијестан ограничености средстава којима располаже, али са мишљу о циљу, стално динамичном и зато бескрајном.¹

Естетика њемачког романтизма је нераздвојива од филозофског контекста, као и од етичких и политичких вриједности епохе. Фундаментална етичка идеја романтизма је *Bildung*, начин самостварања и самоизградње, образовања свих људских, општих и индивидуалних снага у бићу.² Основни политички идеал је заједништво, потрага за повезаношћу укупних физичких и духовних потреба народа у држави, по Адаму Милеру „бескрајно делатној и живој целини“.³ Оно што повезује ове идеје јесте тежња за јединством, за повратком цијеловитости. Својим највећим дијелом ова идеја је нова, инспирисана осјећањем носталгије и губитка, карактеристичним за другу половину XVIII вијека. Такође, основ ових тежњи може се наћи у претходној епохи и вриједностима које су је у највећој мјери обиљежиле, у идејама прогреса и слободе.

Романтизам је, са једне стране, обиљежила свијест о себи као онтолошком центру и извору вриједности свега осталог. Са друге стране, индивидуалност је подразумејемјевала прелаз од појединца ка групи, са доминантним осјећањем укорјењавања у заједници. Појединачно сопство је морало бити у фузији са тоталитетом, то је био услов за апсолутну слободу. Овај, наизглед парадоксалан, концепт личности Шлајермахер тумачи као нагоне који стреме ка истом циљу: „један апсорбовањем свега у себе, други дјељењем себе у све“.⁴

Често је Кантова морална филозофија узимана за полазну тачку романтичарске естетике и рађања необузданог индивидуализма. Кант је отпочео култ аутономије морала према коме се само они који дјелују, а не они чијим животом други управљају, могу назвати слободнима. Заиста, многи аутори овог периода су се слагали са Кантовим концептом слободе личности, посебно са ставом да умјетник треба да креира своје стандарде истине. Међутим, било би погрешно романтичарску естетику означити као потпуно субјективистичку. Свакако је постојала тврдња о способности умјетничког генија да успостави правила сопствене умјетности, али никада нису тврдили да та правила могу да имају само субјек-

¹ Isaija Berlin, *Koreni romantizma*, (Beograd: Službeni glasnik, 2006), 115.

² Frederick C. Beiser, “Early German romanticism: A Characteristic,” in *The Romantic Imperative, The Concept of Early German Romanticism*, 23-43 (Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press, 2003).

³ Berlin, *Koreni romantizma*, 135.

⁴ Cordula Grewe, “Re-Enchantment as Artistic Practice: Strategies of Emulation in German Romantic Art and Theory,” in *New German Critique* 94 “Secularization and Disenchantment” (2005): 60.

тивно значење.⁵ Обновљена идеја пантеизма је омогућила имитацију, као оправдан и развијен процес стваралаштва, при чему је умјетник врста коаутора, уствари последња карика ланца стварања који се протеже кроз свеукупну природу. Синтеза имитације и експресије је срж романтичарске метафизике, која је суштински дио умјетности. Ако активност умјетника има порјекло само у субјекту, онда губи метафизичку димензију, постаје одсјечена од апсолута.

Као и однос према прошлости, политици и етици, однос романтичара према умјетности је често парадоксалан. Поставља се питање: шта са толико истицаном аутономијом умјетности ако естетику схватимо не само као теорију о умјетничким дјелима, већ и као теорију о животу индивидуе, друштва, државе? Понуђен је одговор, такође у виду парадокса: романтичари су вјеровали у аутономију умјетности, не упркос, већ баш због повезаности са политиком и етиком.⁶ Тачније речено, заједничка основа је у слободи која истовремено истиче аутономију дјела, али и представља производ ондашњих политичких и моралних вриједности. Такав одговор дао је Шилер, надовезујући се на Канта и Фихтеа. Међутим, на различит начин, до истог одговора о важности умјетности дошли су и чланови Јенског круга: Шлегел, Новалис, Шелинг. Слобода је такође истакнута као један од главних чинилаца умјетности, али не слобода у Кантовом смислу, којој је природа непријатељ. По њима, слобода не подразумева аутономију, раздвајање субјекта и објекта, превласт једног или другог. Требало је обновити покидане везе између природе и човјека управо естетским средствима и на тај начин остварити слободу.⁷ Романтизација свијета могла је бити остварена само средствима умјетности, која би омогућила приближавање бесконачног коначном. Свијет мора поново бити створен као умјетничко дјело.

Свим овим идејама: естетским, етичким, политичким, спајаним или раздвајаним, заједнички је елемент жудња, стремљење ка цјелини. „Субјект као субјект не може да ужива оно што је бесконачно као бесконачно, а то је субјектова нужна склоност. Дакле, ту постоји вечна противречност“, закључује Шелинг док пише о Гетовом Фаусту.⁸ Управо ова противречност постаје срж романтичарске мисли заокупљене новом сликом универзума и природе.

⁵ Frederick C. Beiser, „The Sovereignty of Art,“ in *The Romantic Imperative, The Concept of Early German Romanticism*, 76.

⁶ Beiser, „Early German romanticism: A Characteristic“, 41.

⁷ Grewe, „Re-Enchantment as Artistic Practice“, 39.

⁸ Fridrih Vilhelm Jozef Šeling, *Spisi iz filozofije umetnosti* (Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdvačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1991), 176.

Нова слика природе

Од свих идеја романизма, идеја природе као органског склопа је најобухватнија. Концепти попут креативности људског ума и снаге поетске имагинације, бар једним својим дјелом, су садржани у њој. За ово доба је карактеристично осјећање чежње за изгубљеним јединством и хармонијом која је некада била дио природе. Француска револуција је допринјела осјећању носталгије, које су, на специфичан начин, дјелиле и земље „посматрачи“, каква је била Њемачка. Након шокантних културних и историјских догађаја услиједиле су интелектуалне расправе. Многи су од поборника револуције постали њени непријатељи, који су свој став успјели да уграде у нове теоријске и филозофске системе.⁹ Брзо се смјењивала револуција и рестаурација, прогрес и стагнација, буржоаске тежње ка слободи и антилибералне снаге у политици. Постаје јасно због чега је идеалистичка, класична и романтична, филозофија тежила усклађивању духа и природе.¹⁰ У јазу између старих и нових природа је имала значење сигурности, доброћудног ауторитета, врсте симболичног културног дјетињства.

Крајем XVIII вијека Фридрих Шилер пише расправу *О наивној и сентименталној поезији*, а Фридрих Шлегел *О студију грчке културе*. Ови текстови представљају последње доприносе дебати о умјетности Старих и Нових. По њима, Стари су живјели у „природном“ свијету. За разлику од овог, модерно доба је означено недостатком перфекције у естетском смислу, који је, сада, виђен као добитак у домену духа. Тако се природа Старих, по њима, може спознати и осјетити само кроз модерно осјећање губитка и чежње.¹¹

Прошле епохе су доживљавале природу као механички систем. Сматрало се дуго да природу чине независни дјелови, повезани узрочно-последичним везама, при чему један дио врши утицај на други. Као и објекти у природи, тијело и дух су схватани као засебни ентитети.¹² Слично виђење природе имао је и Кант када је стварао своју моралну филозофију. Да би људски ум био слободан, по Канту, мора бити независан од природног детерминизма, мора се одређивати само сопственим принципима. Када би се препустио природи, спољашњој или унутрашњој,

⁹ Helmut J. Schneider, „Nature,“ in *The Cambridge History of Literary Criticism* Vol 5 „Romanticism“, ed. M. Brown (Cambridge: Cambridge University Press 2008): 92, 93.

¹⁰ Nicholas V. Raisanovsky, *The Emergence of Romanticism* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1992), 66.

¹¹ Schneider, „Nature“, 93.

¹² Beiser, „The Sovereignty of Art“, 82, 83.

ум би био пасиван и подређен спољним утицајима: „Морални закон као закон слободе заповеда на основу одређујућих разлога који треба да буду потпуно независни од природе и њене сагласности са нашом моћи жудње“.¹³ Шилер, водећи се Кантом, такође сматра да је човјек законодавац природе, која представља објекат ког треба обликовати.¹⁴

Млади интелектуалци око 1800. године, иако образовани у духу рационалног просветитељства, осјетили су да је цијена слободе превелика. Човјек, проглашен господарем природе, био је суочен са свијетом који је, лишен душе, био механизован. Филозофима попут Шелинга, Шлегела, Новалиса, било је немогуће да прихвате у потпуности Кантов и Фихтеов проблем слободе. По Канту, ноуменална област је усклађена са моралним законом наметнутим од разума, док је феноменална област подређена законима природе. Романтичари, са друге стране, не претпостављају дуализам између субјективног и објективног, идеалног и реалног. Желе да покажу да су слобода и нужност једно, да, због тога, не постоје спољни узроци.¹⁵

Романтичари су, тако, пронашли нове узорце. Прихватили су Спинозино учење о монизму, које је потврђивало увјерење о јединству универзума, гдје су тијелесно и духовно само различита својства исте силе. Спинозин пантеизам је учио о јединству Бога и природе, о сталном и свеобухватном присуству божанског, поистовјећеног са природом и свемиром. Умјесто супстанције, ови филозофи су прогласили живу силу за суштину космоса, и тако га учинили динамичним. Сваки дио природе и универзума је, на овај начин, повезан са цјелином, у којој, по њима, ипак постоји хијерархија. Код Спинозе су сви елементи природе једнаки – тако камен, дрво или човјек представљају једнака оличења апсолута. По учењу романтичара, у природи постоји једна сила, остварена у различитим степенима, од најпростијих до најкомплетнијих организама. Не постоји разлика у врсти, већ у степену између менталног и физичког. Тијело и душа више нису хетерогене, иако се духовном признаје већи степен организованости снага универзума. Човјекова самосвијест је, по овом учењу, ништа друго до најбоља организација сила природе.¹⁶

Органска теорија природе, на овај начин, постаје примјењива на схватање умјетности. Пошто је организам цијелина, чији су дијелови неодвојиви, дјело умјетника, које је по овоме и дио природе, постаје мик-

¹³ Imanuel Kant, *Kritika praktičnog uma*, (Beograd: Bigz, 1979), 62.

¹⁴ Johan Fridrih Šiler, „Pisma o estetskom obrazovanju čoveka,“ u: *O lepom*, (Beograd: Book Marso, 2007), 187.

¹⁵ Beiser, “The Paradox of Romantic Metaphysic,” in *The Romantic Imperative*, 137-139.

¹⁶ Ibid., 141-144.

рокосмос универзума. Као што у природи постоји континуитет и хијерархија, чији је највиши принцип људска активност, тако и дјеловање умјетника представља врхунац снага које дјелују у природи. Креативност умјетника утјеловљује, изражава и развија природне силе које дјелују кроз њега. Ово води до тога да је активност умјетника ништа мање до самореализација, самоманифестација природе.¹⁷

Шелинг пише о оваквој улози човјека у оживљеној природи. Почине од најнижег елемента хијерархије, биљке, која је, упркос усправном положају, везана за земљу. Животиње, по њему, представљају прелаз од биљке ка човјеку, иако су још увијек зависне само од земље. „Други родови живе само на тлу атмосфере, човјек се најслободније уздиже у њој“ и тако симболише спој неба и земље. Као што небо влада земљом, тако и човјекова глава влада остатком тијела. Дисање је означено као први сусрет неба и земље, а срце као средиште жудње, „огњиште животног плама“. Стопала изражавају потпуну одвојеност од земље, пошто повезују близину и даљину, док руке и шаке означавају „умјетнички нагон универзума и свемоћ природе“.¹⁸ Прије овог учења, за Шелинга је природа била „мртва слика“, „шупља конструкција форми“, „пуки производ“, „нешто беживотно“.¹⁹ Фридрих Шлегел, у истом духу, пише: „Веома је једнострано и претенциозно мислити да постоји само један Искупитељ. За савршеног хришћанина, коме се у том погледу можда највише приближава јединствени Спиноза, искупитељ би морало бити све.“²⁰

Овакво доживљавање природе, тачније, испреплетаности вишег и нижег, земаљског и небеског, подарило је концепту стварања духовну димензију. Физичко удаљавање, на овај начин, добија статус духовног приближавања, одлажење и враћање не постоје као супротности, а бављење материјалном страном природе постаје удубљивање у срж њеног божанског значења.

Оживљавање природе и теорија умјетности

Идеја природе као једну од основних компоненти садржи свијест о односу појединачног и апсолутног. По Фридриху Шлегелу најважније обиљежје старе умјетности јесте јединство субјекта и објекта, културе и природе, актуелног и идеалног. Модерна умјетност је по њему карактеристична управо по одсуству тог јединства, по раздору актуелног и

¹⁷ Ibid., 148.

¹⁸ Šeling, *Spisi iz filozofije umetnosti*, 87-90.

¹⁹ Ibid., 185, 186.

²⁰ Fridrih Šlegel, „Fragmenti Ateneum,“ u: *Ironija ljubavi*, 58 (Beograd: Zepter, 1999).

идеалног, значи коначног и бесконачног.²¹ Због тога, Шлегел дјела умјетности настала у свом добу назива *филозофским*, свијесним себе као умјетничких у релацији са бесконачним идеалом, заувјек одвојеним од њих. Дјело тако мора да буде оно само и да се описује, оно што јесте и идеја себе.²² Оно добија трансценденталну функцију, свако аутентично дјело може да представи значење умјетности у цјелини. Међутим, идеја умјетности је недетерминисана, док је дјело увијек детерминисано својом материјалношћу. У том случају, по многим ауторима, дјело тежи да уништи само себе, да изгуби статус материјалног, да превазиђе сопствене границе.²³ У једном од фрагмената пише: „тајни смисао жртве је уништење коначног зато што је коначно“.²⁴ Поезија, па и свака умјетност мора бити *универзална и прогресивна*, значи да флуидношћу форме мора научити да досегне слободу, тачније способност да саму себе ограничи. У романтизму, због тога, настају и развијају се форме као што су фрагмент и *Gesamkunstwerk*. Са друге стране, начин схватања природе као органске носи са собом другачије вредновање материје. Шелинг пише о материјалу као производу природе, значи дијелу циклуса коме припада и сам човјек.²⁵ Тако степен материјалног може означавати снагу коначног да обухвати бесконачно. Зато се често у писањима романтичара намеће питање: да ли је слобода заточена у материјалном или је оно њен предуслов? Различити аутори нуде више или мање усаглашене одговоре и у складу са тим стварају хијерархију умјетности, дајући предност оној најодговарајућој, док други заговарају идеју обједињавања и фузије такве хијерархије у нешто што би једнако могло бити симбол апсолутног.

Шелинг ствара врсту дупле хијерархије умјетности разликујући два лица истог процеса. Ако је немогуће у потпуности остварити спајање коначног и бесконачног, постоје два начина одређивања степена приближавања томе: ослободити се окова материје и винути се ка идеалном или спустити идеално у коначно, што значи подарити материји квалитет идеалног. У првом случају врхунац умјетности представља музика, гдје се материја потпуно растаче у оно што је идеално, док је сликарство још увијек дијелом везано за материју, а скулптура у систему умјетности „оно што би одговарало материји у природи“. Посматрано из супротног угла, управо је скулптура та у којој је „бесконачно сасвим претворено у

²¹ Šlegel, „O studiju grčke poezije,“ u: *Ironija ljubavi*, 169.

²² Šlegel, „Fragmenti Ateneum“, 59.

²³ J. M. Bernstein, „Poesy and arbitrariness of the sign, Notes for a critique of Jena romanticism,“ in *Philosophical romanticism*, ed. N. Kompridis, 156 (London and New York: Routledge, 2006).

²⁴ Šlegel, „Fragmenti Ideje,“ u: *Ironija ljubavi*, 131.

²⁵ Šeling, *Spisi iz filozofije umetnosti*, 183-210.

коначно“ због чега је управо „оно што је апсолутно реално истовремено и апсолутно идеално“. ²⁶ У Шелинговој филозофији оваква класификација умјетности је могућа зато што произилази из његовог схватања форме и бити као уједињених снага дјела: „Форма би могла ограничавајуће да дјелује на бит, када би постојала независно од ње. Али ако она бивствује са том бити и посредством ње, како да се та бит осјети ограниченом оним што она сама ствара?“ ²⁷ Оваква теорија умјетности је нераздвојиви дио органског схватања природе као виталне силе, гдје активност умјетника рефлектује и отјелотворује читав универзум и чије дјело има моћ да репрезентује нерепрезентативност апсолута.

У овом оживљеном универзуму умјетник има важну улогу. Ако је све у природи живо и ако је човјек њен најсамосвјеснији дио, онда је улога умјетника да несвјесне силе око њега и у њему, мучном и сталном борбом, доводи до свијести, иако то не може у потпуности да оствари. Због тога, једина дјела која носе праву умјетничку вриједност јесу она која су слична природи по пулсирајућем, полуосвјешћеном животу. ²⁸ Универзум је несводив због свог сталног кретања и напредовања. Исти критеријум се преноси и на умјетничка дјела: по мишљењима романтичара, оно што је створено, завршено, мртво је. Новалис пише: „Са сваким потезом усавршавања дело бежи од мајстора, у даљине веће но што су просторне, и тако са последњим потезом мајстор види да је његово наводно дело одвојено од њега једном мисаоном провалијом чију ширину и сам једва схвата...“ ²⁹

Елемент жудње и стремљења ка сопственом стварању, физичком и духовном, се може пронаћи у пажљивом грађењу односа романтичара према умјетности. Август Вилхелм Шлегел пише о поезији Старих као „поезији поседовања“, док је модерну поезију назвао „поезијом чежње“. ³⁰ Основно полазиште теоретисања и стварања у романтизму јесте активност, кретање сваке врсте: духовно, физичко, ауторово, посматрачево, чак и кретање и борба саме природе. Управо због тога честе су контрадикторности у покушајима: од најмањег се жели стићи до највишег и обрнуто, од аргументоване хијерархије до обједињења, од најразличитијих фрагментарних умјетничких форми до цјелине. Ако послушамо Хофма-

²⁶ Ibid., 104, 105.

²⁷ Ibid, 191.

²⁸ Berlin, *Koreni romantizma*, 109, 110.

²⁹ Novalis, „Iz fragmenata o estetici“, u: *Romantizam*, ur. Zoran Gluščević, 66 (Cetinje: Obod, 1967).

³⁰ A. V. Šlegel, „Predavanja iz dramaturije“, u: *Romantizam*, 83.

на у тврдњи „Све је једно“,³¹ лако ћемо стићи до њеног одјека – да онда и једно може, истим одсуством или присуством система, постати све.

Алегоричност природе и пејзаж

Природа је својом алегоричношћу утицала на стварање и вредновање пејзажа, који је, као никад до тад, достигао висок статус у хијерархији жанрова. По Лесингу, поезија има највишу вриједност због своје способности да пренесе временску сукцесију, догађаје који поступно напредују у времену, док је сликарство ограничено на простор и због тога може приказати само један тренутак у времену. Хердер наглашава произвољност знакова којим се служи поезија, и који стварају посебно комплексан однос између посматрача и дјела.³² Јенски романтичари са Фридрихом и Рунгеом доводе до изокретања ових теорија.

Писања о естетици крајем XVIII вијека истичу вриједност алегорије као временски и значењски удаљене од објекта на који се односи. Фридрих Кројзер у дјелу *Симболика и митологија Старих* из 1810. пише о алегорији као о „идеји која се разликује од себе саме“. Док симбол представља тренутну тоталност, алегорија подразумјева флексибилност, значи слободно мјењање у серији тренутака. Тиме је алегорији дат квалитет сличан ономе који је Хердер приписао поезији: потребан је процес читања, тумачења скривеног значења од стране посматрача. Многи теоретичари и сликари су овај квалитет проналазили управо у сликарству пејзажа. Пошто се алегорија односи увијек на нешто одсутно, нешто што ум и интуиција тек треба да обухвате, стварање пејзажа добија вриједност сличну музици и поезији. У читању слике, као при слушању музике или поеме, губе се границе времена и простора, ум чезне за досезањем бескраја. Овакво тумачење пејзажа је дјелом проистекло из филозофије романтичара Јенског круга. Тик и Шлегел истичу одсуство, одлагање и несводивост које алегорија носи са собом.³³ Новалис сматра да сликарство има алегоријско значење, да остварује индиректан утисак, као и музика, чак и више, оно се налази „степеник ближе светилишту духа“.³⁴ Шелинг у *Филозофији природе* пише: „У сликарству пејзажа је свуда могућ само субјективни приказ, јер пејзаж је реалан само за посматрачево

³¹ Z. Gluščević, *Romantizam*, 29.

³² Alice A. Kuzniar, „The Temporality of Landscape: Romantic Allegory and C. D. Friedrich,“ *Studies in Romanticism* Vol. 28, No. 1 (1989): 69.

³³ Ibid., 71, 72.

³⁴ Novalis, „Iz fragmenata o estetici“, 69.

око.“ Сматра да „подсредством алегорије, као и симболичког, сликарство може да се уздигне до натчулног“.³⁵

У критици слике Каспера Давида Фридриха *Крст у планини*, један од елемената о ком је полемисано је управо алегорија. Слика је свеукупно оптужена за светогрђе, међутим, Фридрих је у одбрани инсистирао на светости природе, па тако и слике. Распеће није насликано у центру слике, како се очекивало. Смјештено је на стрмим стијенама, неприступачним посматрачу. Фигура Исуса је дијелом заклоњена од погледа. Посматрач навикнут на традиционалне олтарске слике, морао је бити изненађен јазом између Распећа и себе, који је Фридрих, са намјером, испунио и нагласио природом. Оваква врста одвојености објекта и посматрача је честа на Фридриховим сликама. На сликама попут *Зимског пејзажа* са црквом или *Вечерње звијезде* магла, даљина, сумрак чине врсту баријере којом се прекида перспектива, али и наглашава стремљење, покушај досезања и уживљавања у тај немјерљиви простор. Чини се да сунце сија одоздо, на небу се не може прочитати јасно доба дана, јутро или вече, као ни јасна порука утјехе или радости. Слика је тако проглашена злослутном и страшном.³⁶ Линеарност и фронталност се раније најчешће повезивала са редом и хармонијом, па је Фридрихова слика указивала на несрећеност и неред. Слика је алегорична, што су једнако тврдили и сликар и његови непријатељи. Међутим, Фридрих је, водећи се доминантним струјама пантеизма и мистицизма тог доба, тиме желио да нагласи управо светост којом одише читав универзум и природа. На позлаћеном раму је приказао низ религијских фигура и симбола попут звијезда, анђела, палминих грана, Божјег ока у троуглу, гранчица жита и лозе, што доводи посматрача до јасног значења слике. Међутим, критичари су му замјерали све, од недостатка традиционалне тродимензионалности и централне перспективе, до тога да је природу уздигао на ниво виши од религије. Јасни симболи на оквиру нису били довољни да оправдају нову алегоричност којом је Фридрих подарио пејзажу историјско значење и религијску емотивност.

Светост природе је, на много хармоничнији начин, заокупљала и стваралаштво Филипа Ота Рунгеа. Сматрао је да се коришћењем више различитих медија, ослобађањем граница сваке од умјетности, може постићи склад сличан оном у природи. Иако никад није остварио *Gesamkunstwerk* у пуном смислу, како је желио, у низу његових радова постоји склоност ка обједињавању, физичком или идејном, више умјетности. О својој слици *Поука славуја* пише: „Ова слика постаје оно што

³⁵ Šeling, *Spisi iz filozofije umetnosti*, 52.

³⁶ Beate Allert, „Romanticism and Visual Arts,“ in *The Literature of German Romanticism*, ed. Dennis F. Mahoney, 283 (Rochester: University of Vermont, 2004).

је fuga у музици, [...] толико је лакше када неко извуче музичку идеју и од ње створи темељ цијеле композиције, који се појављује у варијацијама, опет и опет, кроз дјело“. Као што се у fugи појављује иста тема на различите начине, тако се појављују и елементи слике, попут херувима, славуја, гранчица, ван саме слике, на оквиру. Рунге објашњава ову везу: „На овај начин, иста ствар се појављује три пута на слици, и пошто је премјештена из слике, чини се још више апстрактна и симболична“.³⁷

Рунгеово интересовање за симболичност природе је било под јаким утицајем хришћанског пантеизма и неоплатонистичког концепта љепоте, идеја са којима се могао сусрести читајући дјела Бемеа и Косегартена.³⁸ На њега је посебно утицао и сликар Карл Вилхелм Колбе Старији, са својим цртежима и графикама дрвећа анимираног илузијом живих очију и лица. Вођен радом овог умјетника, Рунге је сматрао да свака слика мора садржати квалитет који превазилази медиј и садржину дјела. Постао је страствени читалац Новалиса, у чијим дјелима се јавља исто одушевљење природом и тајнама које она носи. Дружио се са Фридрихом Шлегелом и Тиком, а у Дрездену се упознао и са Хенриком Штефенсом, тада водећим ауторитетом природне филозофије.³⁹

Његово прво веће дјело било је низ графика *Доба дана*, од којих је само једна преточена у слику, под називом *Јутро*. Описао их је као „вјечни круг“, са идејом стварања *Gesamtkunstwerk*-а: „биће то једна апстрактна сликовита, фантастично-музикална поезија са хоровима, једна композиција за све три уметности заједно, за коју би архитектура тек требало да створи посебну зграду“, пише брату Данијелу.⁴⁰ Њихово значење није ограничио на доба дана, слике су требале представљати и фазе органског процеса раста, старења и смрти. Хтио је да укаже на вјечни круг природе са њеним сталним процесима уништења, обнављања, раста и пропадања. Требало је да, праћене другим умјетностима, прикажу креацију као нешто што се стално обнавља, а не завршен акт.⁴¹

Слика *Јутро*, својом хармоничношћу и једноставношћу, указује на доживљај другачији од оног који пружа Фридрихово дјело *Крст у планини*. Међутим, ако се посматрају одвојени елементи који чине слику,

³⁷ Wolfgang Dömling, “Reuniting the Arts: Notes on the History of an Idea,” *19th-Century Music* Vol. 18, No. 1, “Brahms – Liszt – Wagner” (1994): 6.

³⁸ Marsha Morton, “German Romanticism: The Search for ‘A Quiet Place’,” *Art Institute of Chicago Museum Studies* Vol. 28, No. 1 “Negotiating History: German Art and the Past” (2002): 13.

³⁹ Richard Littlejohns, “Philipp Otto Runge’s „Tageszeiten“ and Their Relationship to Romantic Nature Philosophy,” *Studies in Romanticism* Vol. 42, No. 1 (2003): 69.

⁴⁰ „Gete, Runge, Tik,“ u: Z. Glušćević, *Romantizam*, 95.

⁴¹ Littlejohns, “Philipp Otto Runge’s „Tageszeiten“”, 64, 67.

уочава се низ сличности. Свјетло иде од дјетета у дну слике према горе, и од позади према напријед, не одозго на доље, како би се можда очекивало у приказу природе. Постоји нека врста антихијерархијског кретања, благо наговјештеног фигурама. Центар слике не приказује више хероја, већ жену и дијете. Постоји нека врста вертикале коју чине дијете, усправна фигура жене и љиљан изнад ње, али помјешане и уклопљене у благо кружно кретање фигура дјете које их окружују. Низ елемената, минуциозно изведених и симетрично постављених, указују на безвременост. Међутим, свијетло, покрет, положај фигура, сугеришу и временску ограниченост, моменат буђења и мјењања. Одјек Рунгеовог дјела се може препознати у Шинкеловом дизајну из 1816. године за извођење Моцартове опере *Чаробна фрула* под називом *Египатска краљица звијезданог неба*. Краљица скоро лебди изнад облака и мјесеца. Сунце се појављује одоздо, звијезде су поређане у симетричним редовима, што наглашава нереалност визије.⁴²

Многи аутори су у насликаним фигурама Рунгеовог дјела препознали традиционалне мотиве: Богородицу, Исуса, анђеле, изведене тако да наговјештавају и симболишу буђење природе и живота. Дјевојка је често интерпретирана као алегорија Ауроре, док су дјеца која је прате означена као врста духова природе, генија. Рунге је тако, не само симболичком коју насликане фигуре носе, већ и бојама, далеком позадином, нејасном перспективом и нијансама свијетла, успјео да покаже мјењање и вјечност које природа носи у себи. У једном од писама, Рунге објашњава овакав начин стварања: „Ко не види духове на облацима при заласку сунца? Ко не лебде најјасније мисли пред душом? Зар се не ствара уметничко дело само у оном моменту када опажамо јасну повезаност са васионом?“⁴³

Закључак

Извориште новог доживљавања природе се може наћи у прелому, постепеном или наглом, који се десио у промјени модела мишљења у другој половини XVIII. вијека. Исаија Берлин скреће пажњу на ставове који су били „кичма западне цивилизације“, а које је романтизам сломео.⁴⁴ Став да свако питање, да би уопште постојало и било исправно, мора подразумевати складан и логички одговор, више не важи. Не постоји више општи образац по коме се увијек на крају могу уклопити дијелови слагалице у смислену цјелину. По мишљењу романтичара, цјелина

⁴² Allert, „Romanticism and Visual Arts“, 283, 285-288.

⁴³ „Gete, Runge, Tik“, 95.

⁴⁴ I. Berlin, *Koreni romantizma*, 37-39.

постоји, али неразумљива и далека, тако да једино што човјек може јесте да посвети живот трагању за њом. За разлику од прошлог модела, по ком је морао, ма колико био далек, постојати тренутак завршетка трагања и успјешног стицања до циља, сада се тај тренутак продужава и измиче у вјечност. Због тога човјек трага, али са свијешћу о карактеру свог трагања, о промјењивости и посебности природе око себе и апсолутности која постоји, али само изван земаљског постојања.

Овако схваћена природа била је неопходна за стварање, доживљавање себе као дијела више цијелине коју је потребно прећи, физички или духовно. Сваки наведени сегмент романтизма, теорија и стварање умјетности, филозофски став, објашњење човјека и његове активности, чини се да на крају произилази из нове слике универзума. Ограничавање и апсолутност, на тај начин, не изазивају само фрустрацију због наизглед узалудног покушавања, већ и неку врсту више свијести о сопственој улози у хармоничном и сублимном дјеловању природе. На овај начин, човјек, као најсвјесније биће, у новом смислу ријечи имитира природу, свијесно, али и несвијесно опонашајући њене, од тада, оживљене и повезане активности. Стварање добија смисао као врста стремљења и постајања којим се бави читав универзум. Могући хаос и неред настали из овог непрестаног кретања, јесу то само у односу на беживотна, прошла мјерила. У новој структури постојања, сваки елемент универзума је осуђен на кретање, са врхунцем у кретању човјека, а посебно умјетника, као оном најсамосвијеснијем, које подразумјева покушаје свођења, ограничавања у мјерљивом, материјалном. У том смислу природа нуди хаос у бескрајном, док је човјекова судбина обухватање тог хаоса, који би постао окрњен успјехом. Тако је кретање, заправо, једино постојање без илузије, када би било прекинуто, када би се успјело обухватити жељено, услиједило би заустављање и човјек би остао искључен из тока природе, укинуо би сопствено постојање. Рунге пише: „Унутрашња ватрена чежња је врело, из којег настаје сва моја снага, све што стварам“.⁴⁵ Када би чежњу замјенило испуњење, дух би остао без снаге, креирање не би више било живо, а оно жељено би посједовањем постало, умјесто живе ствари, објекат лишен душе.

⁴⁵ “Gete, Runge, Tik“, 95.

Литература:

- Allert, Beate. „Romanticism and Visual Arts.“ in *The Literature of German Romanticism*, ed. Dennis F. Mahoney, 273-307. Rochester: University of Vermont, 2004.
- Beiser, Frederick C. “Early German romanticism: A Characteristic.“ in *The Romantic Imperative, The Concept of Early German Romanticism*, 23-43. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2003.
- Bernstein, J. M. „Poesy and arbitrariness of the sign, *Notes for a critique of Jena romanticism*.“ in *Philosophical romanticism*, ed. N. Kompridis, 143-173. London, New York: Routledge, 2006.
- Berlin, Isaija. *Koreni romantizma*. Beograd: Službeni glasnik, 2006.
- Dömling, Wolfgang. “Reuniting the Arts: Notes on the History of an Idea.” *19th-Century Music*, Vol. 18, No. 1, Brahms – Liszt – Wagner (1994): 3-9.
- Grewe, Cordula. “Re-Enchantment as Artistic Practice: Strategies of Emulation in German Romantic Art and Theory.” *New German Critique*, 94, Secularization and Disenchantment (2005): 36-71.
- Kuzniar, Alice A. „The Temporality of Landscape: Romantic Allegory and C. D. Friedrich.“ *Studies in Romanticism* Vol. 28, No. 1 (1989): 69-93.
- Kant, Imanuel. *Kritika praktičnog uma*. Beograd: Bigz, 1979.
- Littlejohns, Richard. “Philipp Otto Runge’s „Tageszeiten“ and Their Relationship to Romantic Nature Philosophy.” *Studies in Romanticism* Vol. 42, No. 1 (2003): 55-74.
- Morton, Marsha. “German Romanticism: The Search for ‘A Quiet Place’.” *Art Institute of Chicago Museum Studies* Vol. 28, No. 1, “Negotiating History: German Art and the Past” (2002): 8-23.
- Raisanovsky, Nicholas V. *The Emergence of Romanticism*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Romantizam*. ur. Gluščević, Zoran. Cetinje: Obod, 1967.
- Schneider, Helmut J. „Nature“, *The Cambridge History of Literary Criticism* Vol 5, *Romanticism*, ed. M. Brown, 92-115. Cambridge: Cambridge University Press 2008.
- Šeling, Fridrih Vilhelm Jozef. *Spisi iz filozofije umetnosti*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdvačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1991.
- Šiler, Johan Fridrih. *O lepom*. Beograd: Book Marso, 2007.
- Šlegel, Fridrih. *Ironija ljubavi*. Beograd: Zepter, 1999.

*Summary***Milena Ulčar****The philosophy of nature as a revolution in thought
and creating of German romantics**

Key words: *romanticism, landscape, nature, universe, revolution, Schelling, Friedrich, Runghe*

One of the most comprehensive ideas of Romanticism is the idea of nature as organic unit. According to the epoch that carried in itself the most various revolutions: politics, industrial, spiritual, the new picture of nature appeared as a product, or as a stimulus for developing the most of them. To explain the complex concept of the nature in this epoch I was led by the hierarchy created by romantics themselves, according to whom, the artist, as the most self-conscious part of the universe, becomes part of nature and at the same time is being apart from it while creating work of art. I will try to follow this very idea through my chapters: from the hierarchy of nature and universe to the hierarchy of art. And in the end, I will finish my exposure by examining various landscapes as a result of romantic experience of nature.

Научне револуције: Попер, Кун, Лакатош и наука о међународним односима

Апстракт: *Аутори покушавају да кроз мисаони експеримент процене употребљивост Поперовог научног оповргавања, Куновог концепта о променама парадигми и Лакатошевих истраживачких програма у дисциплини међународних односа и размотре њихову ваљаност при процени напретка у оквиру ње. Наши циљ је да покажемо да су прва два схватања неприменљива на науку која истражује тако сложено поље као што су међународни односи, а да треће може да користи при процени напретка у оквиру самих теорија (истраживачких програма), али не и на нивоу целокупне дисциплине. Наше становиште је да су научне револуције у међународним односима неодрживе, штетне и да не доносе корист дисциплини међународних односа која има врло сложен предмет истраживања. Такође, сматрамо да овој дисциплини предстоји поновно разматрање методолошких и епистемолошких претпоставки од којих полази.*

Кључне речи: *оповргавање, парадигматске револуције, научни истраживачки програми, међународни односи, међународни сукоби, напредак*

Након завршетка Хладног рата и појаве конструктивизма у проучавању међународних односа, теоретичари ове дисциплине све чешће постављају питање да ли у оквиру ње постоји теоријски напредак и да ли долази до револуционарних промена начина мишљења о међународним односима или је све „иста стара мелодрама“.¹ Генерална хипотеза овог рада гласи да теоријске револуције како их одређују Карл Попер (Karl Popper) и Томас Кун (Thomas Kuhn) нису својствене дисциплини међународних односа, а да примена метатеоријских критеријума Имре Лакатоша (Imre Lakatos) додатно учвршћује постојеће стање у њој. Ауто-

¹ Martin Wight, „Why is there no International Theory?“, *Diplomatic Investigations: Essays in the Theory of International Politics*, eds. Herbert Butterfield and Martin Wight, 17-34 (London: Allen&Unwin, 1966).

ри сматрају да су револуције у дисциплини међународних односа неизводљиве због променљивог, међузависног, друштвеног карактера њеног предмета, па чак и некорисне. То не значи да дисциплина бележи сталан напредак, већ напротив, да „лажни плурализам“ доприноси њеној крутости, неинвентивности и учаурености. Како би дошло до напретка у дисциплини међународних односа, неопходно је да теорије напусте „парадигматски“ начин посматрања међународне стварности и да почну да „разговарају“.

Дисциплина међународних односа често се приказује као једно велико поље сукоба који се, од њеног заснивања као независне дисциплине, воде између њених теорија и праваца. Тридесетих и четрдесетих година XX века, у тзв. „Првој великој дебати“ дошло је до спора између реализма и идеализма око предмета истраживања – природе међународних односа. Други светски рат је показао ко је однео победу у овој дебати и означио теоријску доминацију реалистичког приступа у међународним односима. „Друга велика дебата“ вођена је око метода истраживања предмета дисциплине, и то између методолошког традиционализма (класични метод, холизам) и методолошког модернизма (научни метод, бихевиоризам). Ако погледамо трансформацију у радовима теоретичара реалистичког правца и њихов заокрет ка позитивизму, а затим и суштину „четврте велике дебате“, схватићемо лако да је научни метод извршио јак утицај на поље истраживања међународних односа.

Око „Треће велике дебате“ постоји најмање сагласности међу теоретичарима дисциплине међународних односа.² Сукобљене стране овога пута су биле реализам (неореализам), либерализам (неолиберализам) и марксизам (радикалне теорије). По мишљењу неких аутора, долазак феминизма, постструктурализма, критичке теорије, конструктивизма, у ствари „затвара ову дебату и отвара нове расправе које трају и данас.“³ У „четвртој великој дебати“ долази до спора између позитивизма (рационализма) и пост-позитивизма (рефлексивизма), која се потом премешта у поље расправе између рационалистичких праваца са једне, и конструктивизма са друге стране.

Логично би било претпоставити да је у једној дисциплини пожељно имати расправе између њених главних теорија и приступа како би се осигурало да она увек буде жива, будна и спремна да да одговор на било које постављено питање. Непосредна размена мишљења између теоретичара различитих струја доприноси сталном напретку науке у којој ниједна страна нема предност над другима, и где све то, на крају,

² Драган Р. Симић, *Светска политика* (Београд: Факултет политичких наука, Чигоја штампа, 2009), 34.

³ *Ibid.*, 35.

резултира непристрасним и сврсисходним теоријама истраживања међународне стварности. Међутим, то није слика онога што се дешава и што се раније дешавало у дисциплини међународних односа. Заробљене у питањима онтологије, епистемологије и методологије, теорије међународних односа воде неплодне расправе о томе чији је поглед на свет исправнији, заборављајући сврху свог постојања: разумевање, објашњење и предвиђање међународне реалности.

Постоје аутори који сматрају да онтолошка питања не би требало да буду предмет интересовања теоретичара међународних односа, или да бављење њима не доноси апсолутно никакву корист.⁴ Истичу да су од свих емпиријски оријентисаних под-поља политичких наука, међународни односи вероватно најсамосвеснији у филозофском погледу, и најзаинтересованији за стално преиспитивање фундаменталних питања о томе шта би и какво би требало да буде друштвено истраживање. Додају и чињеницу да се толико мало зна о конкретним проблемима, појавама и процесима у међународним односима, и да би питање о филозофским основама науке требало препустити филозофима, а не покушавати да се она реше у оквиру дисциплине међународних односа.

Овакво прагматично виђење дисциплине је врло пожељно примењивати када се ради о испитивању предмета међународних односа, али аутори овог текста сматрају да свака наука и научна дисциплина морају да усвоје одређене критеријуме за процену постојећих теорија и правца развоја или назадовања саме дисциплине. Зато ће, у првом делу овог рада, аутори образложити критеријуме за процену развоја дисциплине два потпуно супротна становишта које дају два теоријска такмаца, Попер и Кун, и трећег, средњег решења које предлаже Лакатош. У другом делу аутори ће се бавити применом метатеоријских критеријума које дају ова три теоретичара на дисциплину међународних односа. У трећем делу аутори ће изложити начин процене напретка у дисциплини и примере неколицине теоретичара који су применили научни прагматизам зарад решавања конкретних проблема и објашњења појава у међународним односима. У закључку ћемо извршити синтезу претходно изнетих аргумената на проблем напретка у дисциплини међународних односа.

⁴ Видети: James Fearon and Alexander Wendt, „Rationalism v. Constructivism: A Skeptical View,” *Handbook of international relations*, eds. Walter Carlsnaes and Beth A. Simmons, 52-73 (London, SAGE Publications: 2002); Samuel J. Barkin, *Realist Constructivism: Rethinking International Relations Theory* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010); Patrick Thaddeus Jackson, „Bridging the Gap: Toward A Realist-Constructivist Dialogue,” *International Studies Review* 6 (2004): 337-352; Robert S. Snyder, „Bridging the Realist/Constructivist Divide: The Case of the Counterrevolution in Soviet Foreign Policy and the End of the Cold War,” *Foreign Policy Analysis* 1 (2005): 55 – 71.

Теоријски дијалог и критеријуми за процену напретка у науци

Поперово научно оповргавање као мерило ваљаности теорије

Попер, Кун и Лакатош су препознали да се научници често уздржавају од одбацивања својих теорија. Уместо тога, када се суоче са супротним чињеницама и доказима, научници обично користе читав низ стратегија како би их спасили, укључујући и њихово “преправљање”. Како можемо испитати теорије и проценити да ли оне представљају напредак у дисциплини или су само средство „крпљења“ рупа насталих новим чињеницама, супротних постављеним теоријама?

Карл Попер је дао врло једноставан одговор на то питање: најпре морамо да начинимо претпоставку, по могућству врло храбру, а затим да трагамо за чињеницама стварности које је оповргавају. Једноставно нагомилавање чињеница за које се чини да нуде потврду постављеној претпоставци нису довољне, јер можда постоји макар и једна чињеница стварности која би ту теорију оповргла. Хиљаде белих лабудова не доказују да су сви лабудови бели, али само један црни лабуд доказује да је почетна претпоставка нетачна. Поперова идеја критичког теста почива на разлици између покушаја да се докаже истина и способности да се докаже неистина. Попер је веровао да је ово последње могуће, али да ово прво није.⁵

Иако се инспирисао прагматизмом и логичким позитивизмом, Попер је одлучио да заузме оригиналну позицију. У *Логички научни открића* тврдио је да није нетачно рећи да је наука само инструмент чија је сврха да предвиди, на основу тренутног искуства, неко будуће искуство, онолико далеко колико је могуће да га контролише. Научна теорија мора бити обликована као универзална тврдња, коју би било ко могао да одбаци на основу искуства. Изводећи импликације које доноси дата теорија и њихово упоређивање са чињеницама је стриктно дедуктиван процес, иако се чини да он иде у индуктивном смеру: од искуствених чињеница ка хипотезама. На овај начин, сматра Попер, решава се познат Хјумов проблем индукције.⁶ Сматрао је да је могуће закључити да

⁵ Карл Р. Попер, *Логика научног открића* (Београд: Нолит, 1973), 3-27.

⁶ *Логички проблем индукције* је дефинисан питањем које је поставио Дејвид Хјум, а које гласи: „Шта је природа оне еволуције која нам потврђује извесно реално постојање и материјалну чињеницу изван присутног сведочанства наших чула или ван података нашег памћења?“. Односно, како је и на основу чега могућно знањем садашњих и датих података донети закључак о ономе што још није дато? (Више у: Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић,

су неке тврдње поузданије од других, једноставно зато што објашњавају много више стварних појава и процеса, и зато што су временом одолевале покушајима да буду одбачене. Њихова „добра форма“ објашњава се, једноставно, чињеницом њиховог опстанка. Зато циљ емпиријског метода није да тестира истину у теоријама, већ да их оснажи кроз неуспеле покушаје њиховог одбацивања.

Што више теорија успева да одоли покушајима њеног одбацивања, то постаје чвршћа. Тако она постаје врло поуздан водич за предвиђање будућих догађаја, и теоретичари са великом поузданошћу могу да се надају да она осликава стварне емпиријске правилности. Али, не постоји гаранција да она представља њихову целовиту и потпуно истиниту рефлексију.

Ерол Харис (Errol Harris) је 1970. године објавио значајну, али мало познату књигу *Hypothesis and perception*. Њен наслов сугерише да резултати тестова захтевају интерпретацију, и његов текст тако развија аргумент да је наизглед критички тест у најбољу руку проблематичан. Тестови који покушавају да одбаце теорију су вођени против базичних информација које се узимају здраво за готово.⁷ Како можемо да знамо да су те информације валидне? Можда је црна птица од које нам се учинило да је лабуд, у ствари била ћурка.⁸ Ништа није емпиријско и сигурно као што су одавно тврдили Хјум и Кант.

Поставља се питање да ли су ова размишљања релевантна за дисциплину међународних односа? Верујемо да јесу, јер свака теорија мора да се састоји од претходних доказа о истраживачком питању, а теорија која игнорише постојеће доказе је оксиморон.⁹ У овој позитивистичкој перспективи, за коју се залаже и Попер, чињенице су извори теорија и њихове судије. Теорија бива тестирана тако што је суочимо са „тврдим чињеницама емпиријске реалности“. Па ипак, таквих чињеница има бесконачно много. Које чињенице ће бити узете као докази за или против теорије? Због међузависности теорије и чињенице не можемо дати једноставан одговор. Упркос свим тешкоћама тестирања, ми морамо да оценимо теорије како бисмо се отарасили погрешних. Са овим се слажу

Основи методологије политичких наука (Београд: Службени гласник, 2006), 226-238.

⁷ Errol E. Harris, *Hypothesis and perception: the roots of scientific method* (London: Allen & Unwin, 1970), 45.

⁸ Kenneth N. Waltz, "Thoughts about assaying theories," in *Progress in International Relations Theory Appraising the Field*, eds. Colin Elman and Miriam Fendius Elman, vii (Cambridge: MIT Press, 2003).

⁹ *Ibid.*, viii

и Попер и Кун и Лакатош, али се њихове позиције разликују по начину оцене ових теорија.

Томас Кун и логика парадигматских револуција

Куново дело *Структура научних револуција* је и сада, пола века након његовог првог појављивања пред академском јавношћу, ако не полазна, онда свакако незаобилазна литература у разумевању науке и научног мишљења. Реч је о делу које се не бави историјом развоја науке, већ пре проблемима који се јављају у том развојном процесу. У том смислу, његово поимање науке приближава се становишту Михаила Марковића, који је сматрао да “предмет науке нису појаве и процеси стварности, већ проблеми који се у њима јављају”.¹⁰ Кун истражује проблематику коперниканских промена у структури науке тј. промена до којих долази у основним појмовима, ставовима, законима, правилима, аксиомима и теоремама науке. Куновским речником речено, истражује логику и структуру промена парадигми. То питање је мисаони кључ за разумевање „нормалне науке“¹¹ и револуционарних научних преокрета, односно науке уопште.

Промене парадигми управо су круцијално својство научних револуција. Иако један, Куну наклоњени, интерпретатор његовог дела наводи да је Кун у свом раду термин парадигма употребио на 22 различита начина, сам аутор напомиње да термин парадигма има два основна значења. Прво, парадигме су конзистентан скуп уверења, вредности и правила заснивања истраживања која деле чланови једне научне заједнице. Друго, парадигме су део тог скупа на основу кога се развијају не само модел-проблеми већ и модел-решења. У једном случају су парадигме „мапе на путу” које воде научну заједницу у њиховим истраживањима, док су у другом случају парадигме „узорни примери” у решавању научних проблема који се јављају у тим истраживањима.

Кун се пита како долази до смене парадигми и шта значи, свеукупно, за једну научну дисциплину та промена? Одговори и објашњења која даје покрећу велики број епистемолошких и методолошких питања, која се, углавном, односе на карактеристике научног метода у друштвеним наукама и могућности сазнања каузалних односа. Посебно је важно истаћи да се Кун у свом научном опусу, углавном, бавио разумевањем и објашњењем структуре промена у природним наукама. Отуда је посебно

¹⁰ Милосављевић и Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, 171.

¹¹ Под нормалном науком Кун сматра стање одређене науке у којем се сва истраживања у оквиру ње одвијају по правилима преовлађајуће парадигме.

интересантно истражити какве су импликације примене Куновог становишта на друштвене науке, или, што нас посебно занима, на науку о међународним односима. Наравно, морамо истаћи да није реч о примени сваког аспекта његове филозофије науке, већ само оних делова и тврдњи чија се примена на теорије међународних односа доводи у питање, нарочито у епистемолошком смислу.

Пре свега, морамо утврдити како Кун дефинише науку и научне револуције. Нормалну науку Кун дефинише као уобичајено стање науке у којем се истраживања одвијају по правилима једне преовлађајуће парадигме. Са друге стране, научне револуције за Куна су оне "некумулативне развојне епизоде у којима је старија парадигма у потпуности или делимично замењена новом, која је неспојива са том старом".¹² Научне револуције, стога, прекидају акумулативне периоде развоја нормалне науке тиме што инаугуришу нови поглед, нову парадигму. Како би објаснио зашто и како долази до таквих промена, Кун наводи основне одлике нормалне науке: она је по обиму и прецизности веома ограничена; подручја која она истражује су *малена*; циљеви истраживања нормалне науке нису нове врсте појава итд. Из овога произилази да нормалну науку чини "одређивање значајне чињенице, усклађивање чињеница са теоријом и артикулација теорије".¹³

Тако дефинисана нормална наука оставља одређена питања и проблеме ван свог гносеолошког опуса. Управо те карактеристике нормалне науке воде неправилностима у истраживању, а оне последично до преиспитивања нормалне науке, и на крају научним револуцијама. "Пораст неправилности везаних за једну парадигму може временом водити до епистемолошких криза у научној заједници и, уз одређене услове, до промене парадигме".¹⁴ Неправилности су последица ограничених могућности сваке парадигме, а пре свега ограниченог броја проблема и питања са којим једна парадигма може да рачуна као са питањима која је у могућности да реши. И управо онда "када год се догоди – односно када професија не може више да избегне неправилности које подривају постојећу традицију научне праксе – тада почињу необична истраживања која професију воде у најмању руку новом скупу принципа, новој основи за упражњавање науке".¹⁵

Тај нови скуп принципа доводи до научних револуција и потпуног одбацивања прошлог скупа принципа, тако да парадигму у потпуности

¹² Томас Кун, *Структура научних револуција* (Београд: Нолит, 1974), 145.

¹³ *Ibid.*, 77-78.

¹⁴ Patrick T. Jackson and Daniel H. Nexon, "Pragmatic Faults in International-Relations Theory," *International Studies Quarterly*, vol. 53, n° 4 (2009): 909.

¹⁵ Кун, *Структура научних револуција*, 45.

заменењује друга. Након тога, следствено Куновом схватању, нова парадигма и истраживања заснована на њој воде ка нормалној науци. Тиме се процес научних револуција окончава, све до оног тренутка док се не појаве нове неправилности и нови кандидат за парадигму.

Научни истраживачки програми Имре Лакатоша

Када храбра претпоставка доживљава неуспех у критичком тестирању, теоретичар још увек мора да одлучи о импликацијама које треба извући из тог резултата. Лакатош се бавио овим проблемом сматрајући да ни Поперова ни Кунова решења нису добра, јер су превише строга. Његово гесло је: „Ми не можемо да докажемо теорије, али ни да их оповргнемо.“¹⁶ Према Лакатошу, теорија није у стању да одреди чињенице и опажаје који би је одбацили. Ако, како каже Лакатош, ниједна теорија не може бити ни погрешна ни истинита, како би онда теоретичари требало да се понашају? Уместо да реши проблем тестирања теорије, Лакатош се фокусирао на програмске обрте. Како ниједна теорија не може бити потврђена ни одбачена, он покушава да оцени серије теорија које назива истраживачким програмом.

Лакатошев модел научне промене иде даље од Поперовог, тако што мења јединице које се захватају од појединачних теорија ка секвенцама теорија. Он је ове секвенце назвао научно-истраживачким програмима. Они укључују серије теорија које су повезане скупом конститутивних и управљивих претпоставки, и састоје се од четири дела: тврдо језгро, позитивна хеуристика, негативна хеуристика и обруч од помоћних претпоставки.¹⁷ Тврдо језгро укључују фундаменталне премисе научно-истраживачких програма. На пример, једна од тврдых претпоставки неореалистичког истраживачког програма је да су државе, не суб-државе или супра-државни актери, примарни актери међународне политике. Тврдо језгро је заштићено негативном хеуристичком која штити научнике од долажења у контрадикцију са фундаменталним премисама или тврдим језгром. Замена тврдог језгра би резултирала стварањем новог научно-истраживачког програма, зато што тврдо језгро есенцијално дефинише научно-истраживачки програм, а ако се оно промени, и он се мења.

Научно-истраживачки програм такође има заштитни обруч од помоћних хипотеза. Ово су пропозиције које су тестиране, прилагођене и замењене као нов доказ који се узима у обзир. На пример, у неореалистичком истраживачком програму научници разликују две верзије овог

¹⁶ Waltz, “Thoughts about assaying theories”, xix.

¹⁷ Imre Lakatos, “The Methodology of Scientific Research Programmes,” *Philosophical Papers* Vol. 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 47-58.

заштитног обруча: дефанзивни реализам, у коме државе максимизирају своју безбедност бранећи статус кво, и офанзивни реализам, по коме државе то раде да би максимизирале моћ.¹⁸ Замена једног скупа помоћних хипотеза другим ствара интрапрограмски проблемски обрт и само заштитни обруч, а не тврдо језгро, бива промењен. Интрапрограмски проблемски обрт треба предузети у складу са програмском позитивном хеурстиком, тј. скупом сугестија или назнака које воде развој одређених теорија у оквиру програма. На пример, позитивна хеуристика неореалистичког истраживачког програма би укључивала сугестију да научници праве предвиђања о међународној политици као на пример: да равнотежа тежи да створи међународни систем, или да су мултиполарни системи спремнији на рат него биполарни.¹⁹

Упркос негативној хеурстици, научници некада развијају нове теорије које се мешају у тврдо језгро, стварајући на тај начин нов истраживачки програм кроз интерпрограмски проблемски обрт. Интерпарадигматски прелаз је онај који, супротно негативној хеурстици, мења елементе тврдог језгра, и тако се помера од једног програма ка другом. И интерпрограмски и интрапрограмски проблемски обрт се суочавају са истим проблемом који су идентификовали и Попер и Лакатош: *Како можемо рећи да ли су ови теоријски захвати само дефанзивни потези усмерени на доказе који их оповргавају, или се ради о правом напретку?*

Лакатош је тврдио да оно што се сматра прогресивном новом теоријом мора да предвиди нове чињенице. Ако не, нове теорије су само *ad hoc* карактера, а истраживачки програм је дегенеративан. Лакатошев приступ се често доводи у супротност са приступом Томаса Куна, чија теорија научног развоја види научну промену као револуционарну и нерационалну, која се састоји од читаве замене једног доминантног мишљења о функционисању света (парадигма), другачијом. Супротно Куну, Лакатош је одбио становиште да један истраживачки програм може да контролише научну дисциплину у било ком датом времену, или да одлука да се одбаци стари истраживачки програм и прихвати нов није базирана на рационалној замени. Он је, уместо тога, тврдио да би истраживачке програме требало процењивати на бази рационалних критеријума: њихове способности да успешно стварају предвиђања нових чињеница која су праћена емпиријским доказом.

Лакатош је одредио експлицитна правила да ли такви прелази стварају напредак. Оно што је нужно за схватање Лакатошевих мерила је схватање „нових чињеница“ У неповољном (degenerative) истраживачком

¹⁸ Colin Elman and Miriam Fendius Elman, "Appraising Progress in International Relations Theory," in *Progress in International Relations Theory*, eds. Colin Elman and Miriam Fendius Elman, 15 (Cambridge: MIT Press, 2003).

¹⁹ *Ibid.*, 16.

пројекту, нове теорије једино чувају програм од доказа који га одбацују и ништа друго. Са друге стране, прогресивни истраживачки програми су они који нуде додатни садржај предвиђајући или емпријски ојачавајући неком непознатом, неочекиваном или неупотребљеном чињеницом.

У одређивању да ли је проблемски обрт прогресиван или неповољан (**degenerative**), проталице Лакатошеве методологије се најчешће ослањају на три различите дефиниције *ad hoc* претпоставки: *ad hoc1* које се односи на теоријски правац који ствара нова предвиђања у поређењу са својим претходницама, *ad hoc2* када ниједно ново предвиђање нове теорије није у ствари било доказано емпиријским долазом и *ad hoc3* који се односи на ситуацију у којој помоћне хипотезе бивају промењене на начин који није у складу са духом позитивне хеуристике програма. Интра-програмски обрт се процењује на основу сва три *ad hoc* критеријума. Интерпрограмски обрт треба да избегне да буде *ad hoc1* или *ad hoc2*.²⁰

Најважнији елемент Лакатошеве методологије је дефиниција да добра наука захтева много више од једноставног спасавања теорије када је окруже неодогавајући докази. Проблемски обрти морају бити теоријски прогресивни и стварати предвиђања нових чињеница или последица, јер објашњење ствари које већ знамо је јефтин успех. Лакатош захтева нова предвиђања зато што је „лако начинити теорију проверљивом ако неко већ зна како ће се тест завршити. Ако је теорија Т тренутно прихваћена и настане неки нов доказ е који није био предвиђен теоријом Т, онда је уопште тривијално лако користити Т и е како би настала нова теорија Т1“.²¹

То не значи да поправке уперене на решавање аномалија постају аутоматски дегенеративне. Према Лакатошу, нема ничег погрешног у проблемским обртима створеним да попуне дискрепантне чињенице, све догле док оне стварају и нова предвиђања. Али проблемски обрт мора да чини више од једноставног предвиђања нових чињеница. Та предвиђања морају бити емпиријски тестирана и ако не издрже овај тест проблемски обрт постаје *ad hoc*. Како би били сигурни да ли је нека претпоставка *ad hoc*, дегенеративна или прогресивна, у међународним односима морамо одредити датум новим предвиђањима и донети одлуку о томе колико дуго чекати на емпиријску потпору бар једне од предвиђених нових чињеница које су створене овим проблемским обртом. Датирање настанка научних истраживачких програма и његове серије проблемских обрта није увек лако. На пример, ако неко покуша да датира зачетак реалистичког истраживачког програма, имао би дилему да ли да започне од Тукидида или Моргентауа. Лакатош бележи да не би требало да будемо сувише

²⁰ Ibid., 26.

²¹ Ibid., 27.

нестпрљиви и да не захтевамо тренутну одлуку. Научници не би требало да брзо одреде неки проблемски обрт као неповољан само ако његове предвиђене нове чињенице нису још потврђене.

Примена метатеоријских критеријума у дисциплини међународних односа

У свом тексту *Оповргавање и методологија научних истраживачких програма*, Лакатош се придружио дебати између Попера и Куна о томе како се наука развија. Попер је сматрао да, како би наука напредовала, истраживачи морају да формулишу претпоставке тако да им дозволе да буду суочене и оповргнуте емпиријским чињеницама. Оповргавање, међутим, није довољно како би се наука разликовала од онога што наука није. Попер је признао да научници могу да начине само тривијалне промене у својим хипотезама како би избегли неподударање са емпиријским доказима, али то не значи да ту постоји напредак. У складу са тим, он је појачао критеријуме за оповргавање са „методолошким правилом које забрањује да прва помоћна претпоставка постане аутоматски нова теорија“.²²

Свеобухватна примена Поперових метатеоријских критеријума само би донела релативизацију у ионако слабо развијену дисциплину међународних односа. Њен предмет је толико сложен, вишеслојан, под утицајем толико много фактора да је просто немогуће одбацити било коју њену теорију само на основу једне чињенице. Узмимо пример теорије демократског мира и њене претпоставке да демократске земље међусобно не ратују. Постоји огроман број примера из новије и старије историје међународних односа који потврђују ову теорију, али и неколико изузетака, као што је Сицилијанска експедиција Атине на Сицилију (415-413. пре нове ере), Шпанско-амерички рат (1898), Француско-тајландски рат (1940), Каргилски рат између Индије и Пакистана (1999). Изузимајући питање правог демократског карактера страна у овим сукобима, примена Поперових критеријума на основу само једног случаја довела би до потпуног одбацивања теорије демократског мира. А то не би било пожељно, јер ова теорија, у заиста великом броју случајева пружа важна објашњења за разумевање узрока избијања сукоба и, што је још важније, њихово предвиђање.

Упркос напорима бројних теоретичара да дискредитију реализам као прогресиван теоријски истраживачки програм међународних односа, њега је немогуће одбацити само на основу неколико чињеница које му не иду у прилог. Џон А. Васкез (John A. Vasquez) је био најгласнији

²² Ibid., 28.

критичар реализма, сматрајући га дегенеративним приступом због његовог сталног одбијања да коначно и трајно дефинише своје почетне позиције (тврдо језгро) и усвајања помоћних претпоставки за саставне делове теорија како би се попуниле „емпиријске празнине“. Међутим, упркос напорима да се докаже супротно, реализам ипак остаје снажна струја разумевања међусобних односа и понашања међународних актера и представља основу за креирање спољних политика бројних држава. Поперови критеријуми, како је то приметио Лакатош, сувише су строги и њиховом праволинијском применом настала би права пустош у дисциплини међународних односа.

Куново виђење развоја науке веома је дискутабилно, посебно ако се примени на науку о међународним односима, па и било коју другу друштвену науку или научну дисциплину. Више је противречних чинилаца између Кунове филозофије и науке о међународним односима. Како бисмо указали на те чиниоце разликовања, ваљало би изнети одређене Кунове претпоставке за које он сматра да су универзално важеће када је реч о науци. Након тога ћемо кроз епистемолошку, методолошку и теоријску основу науке о међународним односима видети да ли је Кунова филозофија науке применљива и ван „породице“ природних наука. Питање које се намеће у процесу читања Куновог дела је: *Да ли је Кунов поглед на науку одржив и постојан када се примени на друштвене науке, и, знатно уже, на науку о међународним односима?* На први поглед, чак и без дубље анализе, чини се да није. Ипак, тек дубља анализа може образложити такав полазни став.

Прва и основна, пре свега методолошка, критика Куновог становишта јесте инсистирање на монополистичком и аутономном положају једне парадигме, која дефинише и води истраживања нормалне науке. Кун истиче да се научне револуције „завршавају тоталном победом једног од два победничка табора”.²³ Такво полазиште негира могућност истовременог постојања две или више парадигми. Међутим, теоријски фондус науке о међународним односима не чини само једна парадигма или теорија. Напротив. Чини се да је основна карактеристика те науке, као и других друштвених, пролиферација, односно, паралелно постојање више парадигми. У периоду заснивања науке о међународним односима сматрало се да постоје два основна приступа, односно две школе мишљења: реализам и идеализам. Данас, уз мања или већа размимоилажења теоретичара, таксативно можемо наборјати више теорија које постоје паралелно: реализам, либерализам, конструктивизам, марксизам, постмодернизам, критичке теорије, феминизам итд. Све оне нам могу

²³ Кун, *Структура научних револуција*, 229.

служити, на различите начине и уз различите претпоставке, разумевању међународне политике.

Други проблем са Куновим становиштем надовезује се на помену аутономност и посебност сваке парадигме. Наиме, Кун се експлицитно изјашњава да се у процесу научне револуције рађа нова парадигма која је категорички неспојива са старом. Може бити истина, и обично јесте, да нова парадигма полази од потпуно нових становишта. Али мало је вероватно да са претходним или онима које око ње већ постоје не дели неку заједничку претпоставку. Ако узмемо у обзир реализам, либерализам и марксизам, видећемо да сва три приступа, ма колико била различита, имају неке заједничке рационалистичке претпоставке. Отуда оне и спадају у рационалистичке теорије. Иста је ситуација и са постмодернизмом, феминистичком теоријом и критичком теоријом, које због одређеног скупа заједничких особина спадају у рефлексивистичке теорије. Иако је јасно да постоје разлике између ових теорија, оне имају мноштво заједничких претпоставки. Њихово диференцирање често је и последица “теоријске борбе за опстанак”, у којој теорије морају да негирају конкуренцију како би опстале. Међутим, међу њима је најчешће много позајмљивања. Разлог за то треба потражити у чињеници да се нове парадигме и њихови ствараоци у процесу настанка, логично, ослањају на већ постојећи фонд верификованих научних сазнања и исте или сличне групе чињеница. Отуда је тешко прихватити Кунов став да су парадигме међу собом неспојиве, јер иако се разликују, већина њих има заједничких елемената.

Трећи се проблем односи на становиште да се парадигме не могу кориговати док је наука у кумулативном, нормалном стању. Како Кун сматра, парадигма нормалне науке носи са собом и модел-проблеме и модел-решења. То значи да је у оквиру ње дефинисано која питања је могуће истраживати и какве резултате можемо очекивати. Како је то поље, међутим, својеврсни „сазнајни теснац“, временом се умножавају питања и проблеми који се не могу решити применом дате парадигме. Кун сматра да је једина последица акумулације таквих проблема израстање нове парадигме. Међутим, иако то може бити случај, он не уважава могућност унапређивања теорије, што је веома дискутабилно. Кун тврди да “нормална наука не тежи никаквим новитетима”.²⁴ То значи да се парадигма, која дефинише нормалну науку, бави само оним што је за њу уобичајено, док све оно што је *novum* и реткост оставља по страни, акумулирајући тако своје немогућности. Наука се, баш супротно, увек бави оним што је ретко, а не оним што је уобичајено. Научно мишљење је оповргавање и доказивање, а не непрестано извођење већ потврђеног и познатог.

²⁴ Ibid., 99.

Када је реч о теоријама међународних односа, и површном познаваоцу те области јасно је да је доминантнији процес “дотеривања” теорија него јављање нових, при чему последице дотеривања нису занемариве. Узмимо за пример реализам и марксизам. Реалистичка теорија се развијала прилагођавајући се времену, али и новим претпоставкама. Отуда имамо класични реализам (Е. Х. Кар); либерални реализам (Х. Бул); неореализам, у оквиру којег се развило неколико праваца: офанзивни (Џ. Миршајмер), дефанзивни (С. Волт), структурални (К. Волц); и, на послетку, постоји неокласични реализам (Р. Швелер). Слично је и са марксистичком теоријом у међународним односима која се на различити начин развијала код К. Маркса, А. Грамшија, И. Волерстина, Б. Ворена и Џ. Розенберга. Јасно је да неправилности у функционисању једне теорије, притисак које на њу врше друге теорије и нови скуп чињеница доводе како до настанка нових парадигми, тако и до унапређивања старих.

Четврти проблем односи се на Куново становиште да, при појави нове парадигме, научници раде у потпуно новом свету, са новим скупом чињеница и новим претпоставкама усмереним на решавање нових проблема. Чињеница је, ипак, да су се нове теорије бавиле различитим, сличним, али и истим проблемима међународних односа. То су углавном основна питања, попут оних о узроцима и последицама анархије у међународним односима, узроцима ратова, достизања безбедности итд.

На ово питање надовезује се оно о односима међу парадигмама. Шта се дешава када криза прође? Кун сматра да стару, побеђену парадигму замењује нова. Ипак, узмимо за пример однос реализма и конструктивизма. Реализам, иако водећа теорија међународних односа, у једном историјском тренутку посустао је услед лошег односа теорије и праксе. Циљ сваке теорије је, наиме, да опише, предвиди и да савет. Реализам није запао у кризу само због тога што није успео да предвиди крај Хладног рата, “захуктавање глобализације [...] и ширење замисли о безбедности на нове нивое и димензије”.²⁵ Предвиђање у политичким наукама изузетно је тежак посао. Поред тога, проблем са реализмом био је и тај што је, услед променљиве природе међудржавних односа, реализам доказао веома мали број хипотеза. У то време, у позадини поменутог процеса развијао се конструктивизам. Осим што је постао веома популаран у научној заједници, у први мах, дао је и одговоре на питања која реализам никако није успевао да разуме, као што су крај Хладног рата, проналажење *modus vivendi* у пост-хладноратовском анархичном систему, увећани значај економије, културни и цивилизацијски сукоби. Али, шта се потом десило? По Куновој логици, социјални конструктивизам би преузео примат и истиснуо би реализам. Али, по свему судећи, изгледа

²⁵ Симић, *Светска политика*, 34.

да је Кунова логика непостојана када је реч о науци о међународним односима. У прилог томе иде и чињеница да се веома брзо, пошто се слегла „догађајна прашина” након Хладног рата, испоставило да реализам и даље даје одговоре које нам најбоље могу објаснити како старе проблеме, тако и појаве које су остале иза те прашине, броделовским речником речено. Пре свега, то се односи на доминанту улогу моћи у међународним односима, велики број ратова, проширивање НАТО савеза, успон Кине итд. Такав ток свакако није предвиђен Куновим делом, у којем научна револуција у суштини значи умирање старе и рађање нове парадигме.

Попер је снажно критиковао овај Кунов поглед на науку. Попер је веровао да друштво толерише неслагање и да баш зато што је научна заједница изложена вишеструком критицизму, она представља најбољи пример отвореног друштва. То је потпуно супротно Куновој тврдњи да је наука, заправо, ни мање ни више од онога што моћ каже да јесте.

Лакатош је имао сличне бриге и желео је да развије теорију научних метода која је довољно суптилна да се носи са детаљима стварне историје науке, а опет и довољно рационалистичка да се одупре политичким опасностима које помиње Кун. Лакатошево решење позајмљује елементе и од Попера и Куна, али његов приступ се често доводи у супротност са оним Куновим, чија теорија научног развоја види научну промену као револуционарну и нерационалну, и која се састоји од читаве замене једног доминантног мишљења о функционисању света другачијом парадигмом.

Супротно Куну, Лакатош је одбио становиште да један истраживачки програм може да контролише научну дисциплину у било ком датом времену, или да одлука да се одбаци стари истраживачки програм и прихвати нов није базирана на рационалној замени. Управо Лакатошева методологија доказује почетну претпоставку аутора овог рада – да су револуције у теорији међународних односа немогуће, непотребне и крајње неплодотворне.

Његови методолошки критеријуми за процену напретка у оквиру самих истраживачких програма су више него корисни и требало би их користити у дисциплини међународних односа, јер остављају довољно простора теоретичарима да провере постављене помоћне хипотезе и да их, на крају, уврсте у свој истраживачки програм. Међутим, они не могу бити од користи када процењујемо напредак у самој дисциплини међународних односа. Напретка у овој дисциплини нема и неће га бити све докле док не почне права размена позиција између њених завађених теорија, парадигми и истраживачких програма. Неопходно је да се све оне „издигну“ изнад својих онтолошких и епистемолошких оквира и изађу

испред зидина својих „парадигматских двораца“²⁶ како би могле да сагледају ширу слику огромног предмета дисциплине каква је дисциплина међународних односа.

Напредак у дисциплини међународних односа

Процену напретка у оквиру дисциплине међународних односа треба вршити на основу доприноса који њене теорије, приступи, парадигме и истраживачки програми дају на пољу решавања конкретних проблема међу државама, разумевању њиховог понашања и међусобних односа, као и предвиђању будућих догађања.

Оно што је битно нагласити је чињеница да је сваки приступ међународним односима ограничен својим фокусом, опажајним пољем, и зато ниједан постојећи приступ није сам по себи довољна основа за истраживање појава у међународним односима, које су по својој природи врло сложене и са вишеструким последицама. Зато је исправан став не давати предност једном приступу на уштрб другог, нити заговарати стварање новог, и у истраживању радије бити вођен методом него парадигматским проблемима које сваки приступи са собом нужно носе.

Наравно да се не препоручује потпуно напуштање онтолошких и епистемолошких расправа, већ једноставно да се заузме један прагматичан став и да се ова питања не мешају са питањима стварних појава и проблема у међународним односима. Између различитих приступа постоје поља преклапања, поља врло јасних компатибилности, али и поља јасних разлика. Један приступ, ако се правилно дефинише, може да оснажи, али никако да потчини други.

„Разговор“ између теорија стидљиво је започео почетком овог века, а највећи пробој доживео је либерално-конструктивистичком сарадњом у области разумевања и објашњења настанка и функционисања Европске уније у делу Ендруа Моравшчика (Andrew Moravcsik). Досадашњи радови који су користили реалистичко-конструктивистичку синтезу као полазну теоријску основу за своја истраживања углавном су се бавили анализама спољних политика једне државе, те се фокусирали на конкретну државу или проблем у међународним пословима. Међу пионирима налази се Шнајдеров текст *Bridging the Realist/Constructivist Divide: The Case of the Counterrevolution in Soviet Foreign Policy at the End of the Cold War*, објављен 2005. године, који покушава да премости теоријске разлике реализма и конструктивизма на примеру краја Хладног рата. Аутор разматра креирање стратегије која обухвата и структуралне и волунтаристичке приступе. На самом почетку, Шнајдер истиче да су

²⁶ Barkin, *Realist Constructivism: Rethinking International Relations Theory*, 1.

реалисти у праву када тврде да је Горбачов извршио реформу спољне политике првенствено из инструменталних разлога, као покушај оживљавања посрнуле економије. Међутим, наглашавајући материјалне факторе ове промене, реалисти одлазе у детерминизам. Са друге стране, истина је да пажња усмерена на идеје, аутономију и транснационалне актере које истичу конструктивисти, никако не би требало да пренебрегне чињеницу да је Совејтски Савез тада био суочен са катастрофалним економским падом, стагнацијом, и, на крају, завршио постојање распадом. Оно што су конструктивисти јасно подвукли на примеру краја Хладног рата, јесу нови фактори међународне политике: заједничка безбедност, друштвена теорија идентитета, промена система. Шнајдер мири ова два приступа, стварајући стратегију зависну од пута (*path-dependent strategy, sentier de dépendance*),²⁷ која мири структуру и аутономију кроз институције. Он показује како је разумевање повезаности између спољне политике и претходне револуционарне прошлости СССР-а помогло Горбачову да спроведе своју сопствену противреволуцију у спољној политици.²⁸

Селина Кан (Selina Khan) анализира спољну политику Сједињених Америчких Држава према Пакистану и Индији у теоријском контексту конструктивистичке и реалистичке мисли, коју сама покушава да обликује. Она разматра три велике теме које су заједничке у односу Америке и према Индији, као и према Пакистану: а) нуклеарно наоружање, б) снабдевање обе земље конвенционалним војним наоружањем од стране Америке и в) улога Сједињених Држава у економијама Индије и Пакистана. Ауторка, са једне стране, закључује да су односи између Америке и Пакистана засновани претежно на конструктивистичким принципима, са врло мало краткорочне реалистичке хармоније. Са друге, потпуно супротно, односи Америке и Индије су дугорочно засновани и на реалистичким и конструктивистичким принципима, што заједно води до дијаметрално супротног односа Сједињених Држава према Индији и према Пакистану.²⁹

Андреј Циганков (Andrei P. Tsygankov) и Метју Тарвер-Валкист (Matthew Tarver-Wahlquist) у тексту *Duelling Honors: Power, Identity and*

²⁷ *Стратегија зависна од пута* (path-dependent strategy) објашњава како су одлуке које неко донесе у датој прилици ограничене одлукама које је тај неко донео у прошлости, иако те прошле околности можда нису више релевантне.

²⁸ Robert S. Snyder, „Bridging the Realist/Constructivist Divide: The Case of the Counterrevolution in Soviet Foreign Policy and the End of the Cold War,” *Foreign Policy Analysis* 1 (2005): 55–71.

²⁹ Selina Adam Khan, *The realist/constructivist paradigm: U.S. foreign policy towards Pakistan and India*, Islamabad: Institute of Strategic Studies, http://www.issi.org.pk/publication-files/1298970931_92329003.pdf (15.10.2011.), 1-37.

the Russia-Georgia Divide, објављеном 2009. године, испитују обрт у Руској спољној политици према Грузији, од „Револуције ружа“ у Грузији 2003. године. Наглашавајући моћ и безбедност као објашњења за понашање Русије, аутори се такође баве и чашћу и престижом. По њима, престиж је, у овом случају, релационалан и представља резултат перцепције Русије о везама између ње и западних држава, а част игра одлучујућу улогу у ставу Грузије према њеном северном суседу. Цела Кавкаска област постаје тако арена симболичких атрибута моћи између већих држава, које имају способност да остваре утицај у региону. Аутори врло успешно приказују користи и ограничења традиционалних објашњења спољне политике у сукобу Русије и Грузије, и баве се формулисањем могућих начина да се у будуће спречи избијање билатералних сукоба.³⁰

Ким МекКешни (Kim McKechney) у својој мастер тези под називом *Canada's Military Intervention in Afghanistan: Combinin Realism and Constructivism in the Analysis of Canadian Foreign Policy Decision-Making*, истражује четири кључне одлуке премијера Канаде о војном ангажману у Авганистану 2001. године. Често се тврди да се понашање премијера Канаде по питањима спољне политике најбоље може разумети потребом да се створи компромис између два сукобљена захтева: политичке потребе да се одговори на нормативне жеље анти-америчке и мирољубиве популације и потребе да се задовоље амерички безбедносни захтеви да би се заштитили канадски витални економски интереси. Ова два захтева су успешно заједно опстајала све до 2006. године, када су се знатно повећале канадске војне жртве у Авганистану. Аутор поставља две тврдње о томе како су ова два захтева опстајала. Једна је да канадски миротворачки наратив није ни изблиза толико моћан и монолитан, како се то често претпоставља, а друга да су прошле политичке одлуке извршиле велики утицај на будуће и управиле одлучивање у правцу наставка канадског војног ангажмана у Авганистану.³¹

Поље међународних односа које, на жалост, још увек није покривено радовима са реалистичко-конструктивистичким теоријским полазиштима, поље је истраживања узрока међународних сукоба. Постоји врло мало фундаменталних разлога за претпоставку да је рат искључиво резултат недемократске власти или дубоких социјалних сукоба, или да је узрок рата поремећена равнотежа снага, неразвијене међународне инс-

³⁰ Andrei P. Tsygankov and Matthew Tarver-Wahlquist, "Duelling Honors: Power, Identity and the Russia-Georgia Divide," *Foreign Policy Analysis* Vol. 5 Issue 4 (October 2009): 307-326.

³¹ Kim McKechney, „Canada's Military Intervention in Afghanistan: Combinin Realism and Constructivism in the Analysis of Canadian Foreign Policy Decision-Making,” Thesis for Master of Arts, University of Saskatchewan, (Summer 2009), <http://summit.sfu.ca/item/9567> (15.10.2011.).

титуције, или, једноставно, само утицај идеја. Свеобухватно разумевање неког сукоба захтева солидаран рад теорија и приступа у међународним односима, а претпоставка је да нарочито реалистичко-конструктивистичка синтеза може дати плодне резултате у овом пољу. Њена заснованост у логици друштвеног, историјској неизвесности и рефлексивности представља идеалну почетну тачку за истраживање узрока сукоба. Она истраживача „спасава“, најпре од теоријског лутања и амбиције распетљавања чвора различитих приступа у међународним односима, а потом и од свих оних грешака које се обично дешавају при истраживању узрока сукоба: једностраности, субјективности, превеликог ослањања на историју, тражења „вечних“ и непроменљивих узрока рата, „пришивања“ кривице за избијање рата „грешки у коду“ или урођеној насилности нације и слично. Аутономија актера и логика међусобног успостављања актера и структуре пажњу усмерава на оно што се нарочито занемарује код истраживања узрока ратова: утицај политичких вођа, руководства и саветодавних тела, њихових потреба за признањем, погрешне перцепције, идентитетне, симболичке и емоционалне димензије и узроци рата.

Закључак

Научне револуције у дисциплини међународних односа су немогуће због сложености предмета истраживања какав је међународна стварност, а и када би биле могуће, оне не би биле плодотворне, јер би довеле до потпуног разарања и научне пустоши у оквиру дисциплине. Поперово научно оповргавање је превише строг критеријум за процену ваљаности теорија, јер један изузетак аутоматски значи одбацивање целе теорије која је до тог тренутка нудила врло добра објашњења и предвиђања. Кунова логика парадигматских револуција нуди замену једног начина мишљења другим, што се већ пуно пута показало погубним и у теорији и у пракси међународних односа. Лакатошеви истраживачки програми су пожељни када се процењује напредак у оквиру самих теорија (истраживачких програма), али недовољни када се ради о напретку у оквиру целокупне дисциплине међународних односа.

Тренутно, у овој дисциплини нема напретка, јер је њена историја, сачињена од четири „велике дебате“, суштински погрешна, наводећи читаоца на помисао да између њих заправо постоји конструктивна расправа, размена мишљења, међусобно разумевање, уважавање и испомагање. Напротив, њене теорије, парадигме и истраживачки програми су „ушанчени“ иза својих почетних онтолошких и епистемолошких позиција, неспособне да сагледају ширу слику међународних односа. У последњих неколико година долази до промене свести код неколицине теоретичара међународних односа, који прихватају позицију научног прагматизма

при примени различитих теорија и приступа истраживању међународних односа. Аутори овог текста позивају и остале теоретичаре да се у великом броју приклоне оваквом начину размишљања, уз неговање филозофских проблема: онтологије, епистемологије и методологије, али не у циљу теоријског надметања, већ усмерено ка решавању конкретних проблема, разумевању односа и понашања међу државама и предвиђању појава у међународним односима.

Литература:

- Кун, Томас. *Структура научних револуција*. Београд: Нолит, 1974.
- Милосављевић, Славомир и Иван Радосављевић. *Основи методологије политичких наука*. Београд: Службени гласник, 2006.
- Попер Р. Карл, *Логика научног открића*. Београд: Нолит, 1973.
- Симић Р., Драган. *Светска политика*. Београд: Чигоја штампа, 2009.
- Elman, Colin i Miriam Fendius Elman (eds.). *Progress in International Relations Theory*, Cambridge: MIT Press, 2003.
- Fearon, James and Alexander Wendt. „Rationalism v. Constructivism: A Skeptical View”, in *Handbook of international relations*, eds. Carlsnaes, Walter and Beth A. Simmons, 52-73. London: SAGE Publication, 2002.
- Harris E., Errol, *Hypothesis and perception: the roots of scientific method*. London: Allen & Unwin, 1970.
- Jackson, T. Patrik and Nexon, H. Daniel. “Pragmatic Faults in International-Realtions Theory”, *International Studies Quarterly*, vol. 53, n° 4, 2009.
- Lakatos, Imre. “The Methodology of Scientific Research Programmes.” in *Philosophical Papers Volume 1*, 47-58. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Tsygankov, Andrei P. and Matthew Tarver-Wahlquist, “Duelling Honors: Power, Identity and the Russia-Georgia Divide,” *Foreign Policy Analysis* Vol. 5 Issue 4 (October 2009): 307-326.
- Wight, Martin. „Why is there no International Theory?.” in *Diplomatic Investigations: Essays in the Theory of International Politics*, eds. Butterfield, Herbert and Martin Wight, 17-34. London: Allen&Unwin, 1966.

Summary

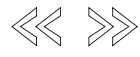
Marina Ilić
Nikola Jović

**Scientific revolutions: Popper, Kuhn, Lakatos
and the discipline of international relations**

Key words: *falsification, revolutions of paradigms, scientific research programs, international relations, international conflicts, progress*

Authors attempt to assess the usefulness of Popper's scientific refutation, Kuhn's concept of paradigmatic shifts and Lakatos' scientific research programmes in the discipline of international relations and discuss their validity in evaluating the progress within it. The aim is to show that the first two concepts are not relevant to the science that investigates such a complex field such as international relations, and that the third can be used to monitor progress in the theories themselves (research programmes), but not at the level of the entire discipline. Our view is that the scientific revolutions in international relations are unsustainable, harmful and do not bring a benefit to the discipline of international relations which has a very compound subject of research.

ЧЛАНЦИ

Божјиће посланице Српске православне цркве као жанр јавне комуникације

Апстракт: У овом раду покушали смо да Божјиће посланице Српске православне цркве представимо као жанр јавне комуникације. Поред лингвистике јавне комуникације, ослонили смо се и на критичку анализу дискурса. Будући да се Божјиће посланице емитују путем готово свих јавних канала у Србији, нема сумње да су оне део простора јавности (а не само простора религијског колектива), па је и њихово реципијентско поље хетерогено. Стога нас је занимао степен преклапања реципијентског поља и видокруга текста, инвентар друштвених тема о којима се у посланицама говори и начин приказивања друштвених питања. Посебну пажњу посветили смо контекстуалној семантизацији егзофора и прагматичкој употреби метафоре (у конструисању тзв. блендираних менталних простора). Наша анализа је усмерена ка откривању специфичности у идејној структури Божјићних посланица и стратегија којима се ти идејни импулси спроводе на синтагматско-реченични ниво. У том смислу жанром сматрамо устаљену стратегијску везу идејне и површинске структуре одређене групе текстова.

Кључне речи: Божјиће посланице, Српска православна црква, религијски дискурс, лингвистика јавне комуникације, критичка анализа дискурса, појмовна метафора, блендирање, текстуална стратегија

Увод

Питање односа религије и језика комплексно је и интердисциплинарно. Са једне стране, религијско мишљење се пре свега изражава језички (иако, наравно, постоје и нејезичке форме у којима се оно манифестује – поменимо само неке: сликарство, музика, архитектура, облачење¹...). У том

¹ Облачење, као симболички религиозни чин, у последње време представља једно од кључних проблема религијске толеранције у Европи – оно је актуализовано питањем забране ношења бурки на јавним местима у

смислу може се говорити о посебном језичком варијетету, будући да се вербална порука обликује у специфичним друштвеним околностима. У основи сваког варијетета, другом терминологијом речено – језичке варијације, налази се нехомогеност (неједнообразност) људског природног језика.² Као спољашњи фактори који обликују језик најчешће се истичу – друштвена функција коју језик обавља, тема о којој се говори, намере и улога самог говорника, ситуација у којој се језик користи и сл. Када је реч о језику и религији, готово сви ти фактори указују на то да се језик у религији остварује као варијетет – он тада обавља посебну друштвену улогу, тематски инвентар је религијски одређен, комуникативне ситуације су у вези са религијском заједницом и њеним ритуалима. Ипак, да би се могло говорити о варијетету, није довољно само констатовати постојање спољашњих фактора који би могли утицати на појаву посебног (пот)кода, већ је неопходно утврдити постојање специфичних језичких форми. У домаћој литератури, колико нам је познато, о савременом језику религије није опширније писано,³ па нема ни експлицитно утврђеног инвентара таквог варијетета.⁴ То ипак остављамо за нека будућа истраживања, како због обимности, тако и због тога што ћемо се у овом раду бавити само једним жанром.⁵

Француској. Поред тога, сетимо се и референдума о забрани градње минарета у Швајцарској, која је пре неколико година такође изазвала бурне реакције.

- ² О језичким варијацијама и раслојавању видети: Милорад Радовановић, *Социolingвистика* (Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2003), 165-185. Д. Кликовац предлаже неутралнија решења: *језички варијетет и уразличавање језика у: Душка Кликовац, Језик и моћ: Огледи из социolingвистике и стилистике* (Београд: Библиотека XX век, 2008), 135-145.
- ³ Историја српског књижевног језика, као дијахрона дисциплина, у великој мери је историја црквеног језика. Питање савременог религијског варијетета спада у домен синхроне социolingвистике.
- ⁴ Однос сакралног и профаног помиње се у: Бранко Тошовић, *Функционални стилови* (Београд: Београдска књига, 2002). Тошовић напомиње да постоји сакрални и профани функционалностилски комплекс, али ту идеју даље не разрађује. Шкиљан наводи неке карактеристике језика религије у постављању система лингвистике јавне комуникације у: Dubravko Škiljan, *Javni jezik* (Београд: Biblioteka XX vek, 1998).
- ⁵ Нека маркирана средства у морфолошком и синтаксичком систему могла би се сматрати обележјем религијског дискурса утолико што им се у њему даје предност у односу на немаркиране облике. На пример: облици са покретним вокалом (*мноме, мудрога, твојега*), инверзни положај конгруентног атрибута (*Оче наи, царство Твоје*). Значење конструкције *да+презент* (у новозаветној молитви (Јеванђеље по Матеју, глава 6, стихови 9-13): *да се свети име твоје, да дође царство твоје*), које би се могло позиционирати између оп-

Корпус који смо анализирали састоји се од десет Божићних посланица, објављених од 2002. до 2011. године.⁶ Ове текстове сматрамо релевантним текстовима јавне комуникације, како због статуса и улоге коју има њихов званични пошиљалац – патријарх, тако и због њиховог емитовања путем јавних канала (телевизије, радија, штампе, интернета). Ти текстови су нам, дакле, занимљиви и као узорак савременог (и недовољно истраженог) религијског варијетета српског језика и као представници јавне комуникације.

Лингвистика јавне комуникације и критичка анализа дискурса

Дубравко Шкиљан у својој поставци лингвистике јавне комуникације посвећује пажњу и религијском дискурсу. Задржавајући аристотеловски трочлани систем, Шкиљан простор јавне комуникације дели на три домене⁷ – реторичку, логичку и поетску, а унутар сваке од њих уочава посебне дискурсе. Термин дискурс у таквом приступу очигледно означава језички систем који је у непосредној вези са друштвеном функцијом. Различитости између дискурса проистичу, према овом аутору, из двају фактора: 1. типова аргументације; 2. комуникацијских правила.⁸ Будући да Шкиљан основну разлику између приватне и јавне комуникације види у статусу и улози говорника (у јавној комуникацији пошиљалац има јавни статус и јавну улогу⁹), тип јавног статуса и јавне улоге такође утиче на диференцијацију дискурса.

Тако *дискурс политике*, са *дискурсом администрације*, *дискурсом права* и *дискурсом медија* образује реторичку домену, чија је битна особина тенденција манипулације језиком јавне комуникације. Под таквом манипулацијом, Шкиљан подразумева „*postupak kojim se u osnovi – kako smo već kazali – vlastiti (grupni ili, rjeđe, individualni) interesi pokušavaju prikazati kao opći i zajednički*“.¹⁰ Овакво маскирање посебног у опште

тативности и обећања, другачије је од уобичајеног емфатичко-императивног (*Да дођеш кући до поноћи!*).

⁶ То су године по световном календару. СПЦ користи јулијански календар, па је прва посланица у нашем корпусу Божићна посланица за 2001. годину, док је последња за 2010.

⁷ Шкиљан користи термин *домена*, у женском роду. Иако је за српски обичнија варијанта у мушком роду (*домен*), одлучили смо да термин преузмемо у оном облику у коме га и аутор употребљава.

⁸ Škiljan, *Javni jezik*, 110.

⁹ При чему је статус понашање које носилац статуса може да очекује од других, а улога понашање које други могу да очекују од носица улоге. *Ibid.*, 29.

¹⁰ *Ibid.*, 99.

може бити језичко или нејезичко, при чему је ово друго карактеристика тоталитарних држава и представља „sredstva prinude“.¹¹ Манипулација на језичком плану креће се „od direktnog laganja do upotrebe semantičkih romaka koji primaocima poruke ostaju skriveni“.¹² Такво скривање, можемо се надовезати на Шкиљана, почива на употреби *текстуалног шума*.¹³ Циљ сваке манипулације јесте „usmjeriti stavove i mnijenja javnosti u određenom pravcu“.¹⁴ Манипулација језиком јавне комуникације указује на његову идеологизацију, коју Шкиљан сматра инхерентном особином јавног језика. Освајање друштвене моћи, примећује Шкиљан, иде управо преко идеолошког освајања језика – „онај tko `osvoji` modalitete oblikovanja značenja ujedno utječe na spoznaju svijeta“.¹⁵ Иако Шкиљан манипулативност везује пре свега за дискурс политике и дискурс медија, она се може уочити и у неким другим дискурсима.¹⁶ Наиме, многи текстови јавне комуникације могу бити манипулативног карактера, у већој или мањој мери, што је, вероватно, показатељ степена њихове припадности реторичкој домени. У том смислу значајно је и то да Шкиљан помиње могућност транспозиције политичких порука из своје изворне у друге домене, у којима су правила комуникације слободнија – односно „u poetsko, religijsko ili znanstveno područje“.¹⁷ Тако добијен текст је, рекли бисмо, хибрид – у идејном смислу он припада реторичкој домени (покушава да прикаже стварност и изрази свој став према њој, што је минимум на скали њеног обликовања), док је по својом спољашњој форми сличан текстовима других домена (научном, религијском, књижевном). Текстуална мимикрија, како бисмо ту појаву могли назвати, према томе, представља врло изазовно подручје за социолингвистичка истраживања.

Научни и образовни дискурси чине логичку домену. Ни ово подручје јавне комуникације није лишено идеологизације, а посебно је томе

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Под шумом се подразумева сваки елемент који омета јасни пренос поруке, па, према томе, има *деструктивну* улогу. То могу бити спољашњи ометачи – бука у комуникативном окружењу, непроходност канала (нпр. покварена телефонска линија, прекинута интернет конекција) и сл. Текстуални шум је такав елемент који је у исто време и *конструктивни* део самог текста, али са израженом функцијом замагљивања информације или њеног удаљавања од експлицитно изреченог.

¹⁴ Škiljan, *Javni jezik*, 99.

¹⁵ Ibid., 100.

¹⁶ Манипулација је често увезиса административним стилом и бирократизацијом, што је у својим радовима у књизи „Језик и моћ“ показала Д. Кликовац.

¹⁷ Škiljan, *Javni jezik*, 129.

подложен образовни дискурс, који тежи да научну аргументацију изрази језиком који је близак свакодневном. Идеологизација је већа што је образовање под већим утицајем доминантне тоталитарне групе.¹⁸

Положај *поетске домене* у подручју јавне комуникације је, како то и сам Шкиљан напомиње на једном месту,¹⁹ данас дискутабилан. Аргументација у овом дискурсу јесте *наднаравна*, што је, према овом аутору, особина преко које се за њега веже *религијски дискурс*. Положај овог последњег је међудоменски, а Шкиљан га експлицитно смешта између логичке и поетске домене. Са научним дискурсом заједничка му је тежња ка објашњењу света, па, као такав, религијски дискурс представља „specifičnu spoznaју univerzuma“.²⁰ Међутим, немогуће је не приметити да се религијски дискурс преклапа са дискурсима реторичке домене. Ту, пре свега, мислимо да етичку и нормативну димензију религије. Сличност овог дискурса са политичким Шкиљан формулише пишући о језичким колективима и заједницама – она се огледа у тежњи да се инкорпорира што већи број прималаца поруке, како би се што више утицало на формирање јавних ставова.²¹ Ту особину бисмо могли назвати *експанзивношћу*. Она је, несумњиво, у вези са манипулацијом јавним језиком, јер представља начин да се интереси групе уздигну на ниво јавног интереса.

Лингвистика јавне комуникације, видимо, додирује се са критичком анализом дискурса (КАД), која се бави текстовима у друштвеном контексту. КАД, најшире речено, открива како се социјални односи конституишу кроз дискурсе.²² К. Харт, на пример, текст дефинише као *јавну метарепрезентацију* одређене менталне репрезентације, која је продукт социјалне когниције. Социјалном когницијом истраживачи који примењују КАД сматрају преношење менталних структура социјалним путем, тј. ставове, начине мишљења и предрасуде заједничке за одређену групу.²³ КАД често подразумева откривање стратегија које су обликовале

¹⁸ Ibid., 107-108.

¹⁹ Шкиљан каже: „[...] ilokucijska snaga umjetničkog iskaza nerjetko je u modernim društvima više orijentirana prema sferi privatnosti“. Поред тога, Шкиљан истиче и да свој статус и своју улогу писац („stvaralac poetskog iskaza“) стиче пре свега индивидуално, док се у другим доменама статус и улога освајају преко припадности одређеној групи, што такође проблематизује смештање поетских текстова у јавни простор. Ако му и припадају, очигледно је да је та припадност другачијег квалитета него у случају политичких и медијских текстова. Видети: Ibid., 104.

²⁰ Ibid., 105-111.

²¹ Ibid., 132

²² Christopher Hart, *Critical Discourse Analysis and Cognitive Science* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 13.

²³ Ibid., 15-16.

текстуалну структуру. Стратегија се, тако, одређује као мање или више интенционално или институционализовано деловање, које има за циљ достизање одређених психолошких, социјалних или политичких циљева, а Харт разликује три врсте лингвистичких стратегија: *референцијалну*, *предикациону* и *легитимизациону*.²⁴ Референцијална стратегија је одабир начина на који се социјални актери представљају у дискурсу.²⁵ Ту би, између осталог, била актуелна питања: да ли се појединачни актери именују директно, метафорички или метонимијски, да ли текст конструише простор групе и простор изван групе, којим средствима пошиљалац упућује на себе и своју групу, а којима на друге и сл. У вези са стратегијама предикације говори се о *коерцији* (принуди – енгл. термин *coertion*) – намери пошиљаоца (аутора) текста да обликује *уверења*, *емоције* и *понашање* прималаца према својим интересима, што одговара манипулативној функцији јавног језика. Коерција, како и сам Харт примећује, може се довести у везу са Остиновом перлокуцијом. На истом месту Харт напомиње да јачина коерције зависи од позиције и моћи пошиљаоца (што одговара Шкиљановом *статусу и улози*). Честа стратегија предикације јесте негативно представљање других и позитивно представљање сопствене групе. Харт говори о *когнитивној коерцији*, чији је циљ постизање *жељених когнитивних ефеката* код прималаца,²⁶ односно – (пре)обликовање менталних репрезентација.²⁷ Језичка средства значајна у стратегији предикације су многобројна – то су сви начини на који се вербално упућује на догађаје и људе (како у квалитативном, тако и у квантитативном смислу). Стратегије легитимизације омогућавају пошиљаоцу да језички заузме позицију поверења, како би коерција била могућа.²⁸

И лингвистика јавне комуникације и КАД баве се јавним текстовима. Као вербалне продукте људског мишљења, јавне текстове можемо поделити, начелно, у две групе, узимајући у обзир њихов однос према стварности. Тако са једне стране имамо текстове који се обично означавају као *фикционалне* творевине и чија је основна карактеристика та што говоре о имагинарним, могућим световима. Њима се бави теорија фикције, која је шира од теорије књижевноуметничке прозе²⁹ (како због тога што у њу улазе сва фикционална остварења, без обзира на жанр, тако

²⁴ Ibid., 14.

²⁵ Ibid., 71.

²⁶ Харт користи термине *text-producer* и *text-consumer*, које ми овде преводимо традиционалним терминима *пошиљалац* и *прималац*.

²⁷ Ibid., 78-79

²⁸ Ibid., 90.

²⁹ Нпр. фикционална семантика Лубомира Долежела, која се ослања у великој мери на појмовни апарат савремене лингвистике и других хуманистичких на-

и због тога што књижевно и естетско вредновање не ограничава нужно њен корпус). Са друге стране, постоје текстови који теже томе да, у мањој или већој мери верно, одразе стварност. Њихов најтипичнији представник може бити дискурс историје, али треба нагласити да смо таквим текстовима и свакодневно окружени – нпр. новински извештаји, прилози у информативним емисијама и сл. Инхерентно својство сваког текста, као низа вербалних знакова, јесте генерисање *вербалног света*, који може бити неутралан према вантекстуалној стварности (не проглашава се њеним директним одразом, дакле – фикционалан је) или пак може тежити њеном директном одражавању (за шта ћемо употребити термин *стварносни текст*). Нас у овом раду занима управо други тип.³⁰

Користећи се појмовном метафором ЗНАЧЕЊЕ ЈЕ ПРОСТОР, можемо говорити о трима семантичким слојевима стварносних текстова. Површински слој назваћемо вербалним простором (ВП), а под њим подразумевамо *текст као низ реченица*. За разумевање овог значењског слоја потребно је познавање кода на коме је текст написан. Поред тога, текстуално значење садржи још два слоја – комуникацијски простор текста (КПТ) и идејни простор (ИП).

За разлику од простора комуникације – који представља ванјезичко окружење у коме су комуникатори – КПТ јесте ниво подразумеваних комуникативних информација. У њему се, на пример, дефинишу комуникацијски актуелне егзофоричне деиксе, преко којих се успоставља директна веза између текстуалне и вантекстуалне стварности (због чега је КПТ текстуални одраз ванјезичког контекста). Он је, поред тога, генератор импликатура исказа.³¹ Као такав, КПТ садржи неопходне информације које ВП не поседује, како оне на микроплану, тако и шире – друштвене и ис-

ука. Видети: Лубомир Долежел, *Хетерокосмика: Фикција и могући светови* (Београд: Службени гласник, 2009).

³⁰ Ако бисмо овде употребили један од најстаријих термина теорије књижевности – мимезис, могли бисмо рећи да је разлика фикционалног и стварносног текста управо у типу и количини миметичког материјала. Фикционални текст позајмљује од стварности само најнужније (тако и научна фантастика подражава стварност у базичним поставкама могућег света, нема текста који се не ослања на људско искуство), док стварносни текстови „теже“ потпуном подражавању стварности. Заправо, степен миметичности је предубеђење са којим читалац прилази декодирању текста, а не нужно и стратегија коришћена у његовој продукцији (аутор стварносног текста може се и свесно служити стратегијом лагања или прећуткивања).

³¹ У различитим ситуацијама исти исказ има различите импликатуре: *Баи је хладно.* → *Затвори прозор / Добро се обуци. / Требало би да одложимо сусрет.* и сл. Која од њих ће бити генерисана, зависи управо од тога какав је КПТ.

торијске. То је, у исто време, простор генерисан текстом у коме су локализована бар два ентитета – прималац и пошиљалац поруке. Када је реч о текстовима јавне комуникације, статус и улога пошиљалоца смештени су управо у КПП, а не у експлицитни, вербални ниво. Због тога се, на пример, исказ: *Чека нас тешка година*, различито разуме у зависности од информације похрањене у КПП. Ако је пошиљалац председник државне власти, схватамо да су, начелно, сви грађани земље укључени у референтни обим инклузивног *ми*. Са друге стране, ако је пошиљалац, на пример, тренер фудбалског тима, заменичка деикса није нужно инклузивна и њен обим је много мањи.

Трећи значењски простор текста јесте идејни (ИП), у коме се налазе генератори слике света. То су културолошке норме, филозофске претпоставке, ставови о друштвеним структурама, информације о хетерогености заједнице у којој текст настаје или на коју упућује и сл. Шкиљан говори о нужној разлици између *света означених феномена* и *универзума значења створених језиком*,³² што, заправо, упућује на разлику између стварности као такве и стварности коју генерише текст. ИП новозаветне молитве,³³ на пример, представља семантички простор царства,³⁴ у коме постоји владар (*Отац*) и поданици (*ми*). Дистрибуција *појединачно – плурално* у слици царства јесте *владар – народ*, а у новозаветној молитви *ти (Отац, бог) – ми*, при чему се квантитативна разлика ентитета усложњава и онтолошком. Генерисани свет, тако, почива на вертикалној просторној устројености пирамидалног облика, са концентрацијом моћи на самом врху. У таквом свету постоји аксиолошка подела на добро и зло. Поред тога, текст генерише и бар један етички принцип – опраштање. Када хришћанин изговара новозаветну молитву, он не само да улази у референтни обим молитвеног *ми*, већ и као своју стварност прихвата специфичну слику света. Тако један *текстуални* космос постаје истински, онтолошки другачији, *извантекстуални* – космос у који се верује. Наравно, религијска слика света није генерисана текстом једне молитве. Она, заправо, представља интертекстуалну и надтекстуалну структуру, која се од структура генерисаних фикционалним текстовима разликује управо по томе што је колектив признаје као реално стање ства-

³² Škiljan, *Јавни језик*, 100.

³³ Мислимо на молитву „Оче наш”, наведену у *Јеванђељу по Матеју*, поглавље 6, стихови 9-13. Видети, на пример, електронско издање на српском: http://www.rastko.rs/bogoslovlje/novi_zavet/jevandjelije_po_mateju_c.html

³⁴ Поред тога што се оно експлицитно помиње, последњи говорни чин пре „затварања“ молитве: *Јер је Твоје царство, и сила, и слава у вијекове*, упућује на (метафорички) простор *царства* тиме што *ми* признаје власт врховном владару.

ри. Кључан термин у процесу разумевања стварносних текстова, стога, био би *постварење генерисаног света*.³⁵

На постојање ових трију семантичких нивоа текста упућује и разликовање трију компетенција неопходних у комуникацији. *Језичка* компетенција у ужем смислу подразумевала би познавање кода (лексике и граматике); *прагматичка* укључује и поседовање знања о комуникативној ситуацији и комуникатору; *културолошка* би представљала шире познавање културе у којој текст настаје.³⁶

У вези са КПП-ом и ИП-ом увешћемо још два термина, који се односе на ентитете у овим значењским просторима. Скуп прималаца информације, дефинисан самим текстом или његовом друштвеном позицијом у систему јавних текстова, назваћемо *реципијентско поље текста* (РП). Оно може бити *експлицитно* – ако су примаоци именовани (а то именоване, опет, може бити вокативно или у 3. лицу, што зависи од намера пошиљача и типа ситуације) и *потенцијално* – укључује све доступне примаоце, а ширина таквог поља зависи, пре свега, од типа канала којим се текст преноси. У вези са ИП-ом говоримо о *видокругу текста* (ВТ), који подразумева скуп свих ентитета које текст смешта у генерисани свет. Понекад се РПП и ВТ преклапају, а понекад се потпуно разликују.

Рекли бисмо да се о поменутих трима просторима текстуалног значења може говорити у вези са свим текстовима јавне комуникације. Нас ће у анализи интересовати које се то специфичности уочавају у значењским нивоима Божићних посланица.

Посматрано из угла религијског колектива, оне су написане да би биле читане на литургији (можемо рећи да је то њихово примарно комуникацијско окружење), па и транспозицијом у јавни простор задржавају своју основну природу *религијског текста*. Пратећи новозаветне посла-

³⁵ Ако пак прималац информације сумња у истинитост слике света коју му даје стварносни текст, може се говорити о одбијању постварења. Са *постварењем* сусрећемо се свакодневно. Тај механизам разумевања текста врло је уобичајен, тако да га најчешће нисмо свесни – слушање информативних емисија и читање новина, на пример, обавезно укључују механизам *постварења*. Додајмо још и то да би овом појму у фикционалним текстовима одговарала стратегија *утапања* (*immersion*) *читаоца у фикционални свет*. Наспрам *одбијања постварења* стоји *одбијање из фикционалног света* (*expulsion*). О тим наративним стратегијама у фикцији видети, на пример: Hilary Dannenberg, *Coincidence and counterfactuality: Plotting time and space in narrative fiction* (Lincoln : University of Nebraska Press, 2008), 19-88.

³⁶ Шкиљан, тако, говори о *језичној, комуникацијској и прагматичној* компетенцији. Оно што он сматра комуникацијском нормом (скуп правила за избор идиома који одговара комуникацијској ситуацији) јесте део онога што овде називамо културолошком компетенцијом. Видети: Škiljan, *Javni jezik*, 161-209.

нице, као канонске представнике жанра, оне се одликују библијским изразом, који укључује и многобројне реторске стилизације.

Ширење поља доступности (са поља колектива на поље јавног) омогућава да се у оваквом типу текста појаве и елементи онога што Шкиљан назива *проповедничким идиомом*,³⁷ а који је у вези са експанзивним тежњама религијске заједнице и посебним обликовањем слике о другом.

Пошто су текстови јавне комуникације, посланице се нужно морају дотаћи и профаног. Сасвим је очекивано да се јавни текст бави политичким и друштвеним питањима, па се може рећи да је јавни статус, заправо, омогућио да са поља религијског искораче неометано у поље профаног.

Реторска стилизација као стилска особина Божићних посланица

Посланице су, у корпусу црквених текстова, жанр који се наслања на новозаветни текст (посланице апостола), што несумњиво указује на богатство реторских фигура. При том су многе од њих често више него украс – заправо, подразумевају специфични поглед на свет. У следећим примерима, ипак, доминантна је реторска функција метафора и поређења:

(1) *Из празника Рођења Христовог извиру сви празници, као реке из извора.* (2009)³⁸

(2) *Људска природа и свет, испуњени квасцем вечног Живота, стичу могућност да буду нови човек, ново небо и нова земља, ново вечно човечанство.* (2008)

Честе су и синтаксичке фигуре – паралелизми, анафоричка понављања, асиндетон:

(3) *Дошао је као Детенце да обрадује Собом чиста и невина дечја срца. Дошао је као Син човечји да обрадује сваког човека, свако људско биће у свим вековима и у свим световима. Дошао је као свој својима и Собом донео на Земљу цело небо, све небеске и вечне вредности: вечну истину, вечну правду, вечну љубав, вечни мир, вечни живот.* (2001)

У цитираном одломку уочава се и таутологија (*свој својима* и *Собом*). Таутолошке фигуре се, иначе, најчешће постижу генитивним конс-

³⁷ Škiljan, *Javni jezik*, 132.

³⁸ Истицања у свим одломци до краја рада су наша.

трукцијама са идентичним центром и атрибутом, или истокоренским субјектом и предикатом, као у примерима:

(4) *Задржимо Га као живот нашег живота, као светлост нашег бића.* (2007)

(5) *Данас славимо победу која победи свет . Данас славимо Христа Господа, јер Он прослави нас.* (2003)

Треба још поменути и парадокс, као врло ефектно реторско средство. Одломак из 2001. илуструје и ту фигуру (*донео на Земљу цело небо*), а такви су и примери:

(6) *Сведочи нам истину о јединственом двоједном Родослову у историји рода људског.* (2010)

(7) *Овога Божјића смо посебно испуњени радосном тугом што нас је оставио наш велики патријарх Павле, и преселио се са земље на небо.* (2009)

Функција реторских фигура је, пре свега, миметичка у односу на Библију. Оне су, стога, условљене двома жанровским нормама – нормом свечаног припремљеног говора и нормом религијске интертекстуалности (како цитатне, тако и стилске). Поред тога, реторске фигуре могу добити и прагматичке функције, о којима ћемо писати нешто касније.

Архаизација

Средства којима се постиже архаични тон *Божјићних посланица* препознају се на свим значењско-граматичким плановима. Рекли бисмо да је функција архаизације двострука – са једне стране, она је миметичка у односу на библијски текст, што је један од видова интертекстуалности са *Библијом*; са друге, архаизација упућује на специфичан доживљај времена и историје, који се огледа у глорификацији прошлог. Видећемо касније да такав доживљај почива на локализацији садашњости ближе тренутку апокалипсе, чиме се не само повећава текстуално присуство *зла* (што обезбеђује подлогу за дискурс о греху) већ се и, имплицитно, приближава Христов долазак. Стратегија актуализације апокалипсе, изгледа, долази из истог идејног чворишта као и стратегија архаизације.

Погледајмо следећих пет примера:

(8) *Зато нас Божјић опомиње да не дижемо руку на плодове утробе своје, већ да живимо сходно заповести Божјијој: „Рађајте се и множите и напуните земљу” (1. Мој 1,28).* (2009)

(9) *Стога вас упућујемо и саветујемо да се уздате у Бога и у своје руке и да делате на њиви Господњој.* (2003)

(10) *Данас сва природа добија свечани израз тајанствене благодарности, јер све и сва осећа да нам се данас роди Спас.* (2001)

(11) *Син Божји, нас ради, и нашега спасења ради, постао је човек, служећи нама и нашем спасењу.* (2006)

(12) *Мали је број оних који Га у првом трену препознаше и Његовом доласку се обрадоваше. Они чистога срца и смирена духа, као витлејемски пастири, примише Га са детињом радошћу. Угостише Га са радошћу безазлене овце и дадоше му своју пећину за дом, а своје јасле са меком сламом за прву постељу. Обрадоваше се Његовом доласку и учени мудраци са Истока, који по чудесној звезди препознаше дан када Бог походи народ Свој.* (2001)

Лексичким архаизаторима могли бисмо сматрати следеће изразе: *плодови утробе* (= деца), *множити се* (= размножавати се), *делати* (= радити), *све и сва* (= свако). У последњем примеру учавамо и аорист као маркирано приповедачко средство. Када бисмо све аористе у том пасусу заменили перфектом, изгубио би се архаични тон. Синтаксичке инверзије доводе до истог ефекта (нпр. у (8): *плодови утробе своје, заповести Божијој*). Предлог *ради* може се у стандардном српском употребљавати и испред и иза именичке речи, при чему је његова постпозиција, као системски изузетак, маркирана. Чини нам се да она овде такође доприноси архаизацији (пример 11). Иако су облици са покретним вокалима нормативно допуштени, можемо рећи да су и они, као форме потиснуте из савременог језика, елемент са способношћу архаизације (*нашега спасења ради*). Необичан ред речи – у примеру (12) прва реченица завршава предикатом, удаљава језик посланице од свакодневног говора и приближава га библијском стилу.

Однос сакралног и профаног у вербалном простору

Однос сакрално – профано у језику је обележен, пре свега, нарочитом лексиком. Можемо претпоставити да постоји лексички слој који одговара искључиво религијском хришћанском дискурсу, а ево и примера из наше грађе: *боготражитељи, мјестобљуститељ, блавестити, усиновљење, Богочовек, Богомладенац, богољубив, благодатан, небоземни, страдалник, невољник, свецели, преизобилно, благовесник, богонадахнут, богопознање, пошаст* и сл. Одлике овакве лексике јесу: 1. велика фреквенција корена *бог*; 2. инсистирање на композитивном, односно двокоренском, творбеном моделу; 3. активирање архаичног лексичког слоја и употреба црквенословенизама.

У *Божјићним посланицама*, међутим, пронађена је и профана, политичка лексика: *економска криза, утилитаристички, пропагиран, државно-правни статус, међународни поредак, европске вредности, апеловање* и сл., која несумњиво указује на двоструку природу оваквих текстова.

Поред тога, иста доменска бицентричност уочава се и на нивоу синтаксичких конструкција у појави координације конституената чија значења су супротстављена као *профано – сакрално*. У следећем примеру налазимо синтаксичку градацију која експлицитно даје предност сакралном у односу на друштвено (*грађани : деца Божија*):

(13) *Данашњи Празник нам открива да нисмо позвани само да будемо добри, честити, племенити и узорни грађани, већ далеко више од тога: да постанемо деца Божија. Да се старамо о свету који нас окружује и да тај свет приносимо Богу како би вечно постојао. Није ли то и решење еколошке кризе.* (2004)

Често нема експлицитне семантичке хијерархизације, као у примерима:

(14) *Наша вера да је Христос Спаситељ света и човека чини нас спремнима и способнима да увек служимо бољитку и спасењу света.* (2006)

(15) *Борба за такву слободу често се назива звучним именима: борба за људска права, борба против угњетавања, револуција и тако даље. Мало је оних који схватају да је једина права револуција, дозвољена и благословена, бунт против греха у нама самима [...]* (2001)

У примеру (14) копулативно су координиране лексеме *бољитак* и *спасење*, при чему је прва у наглашеној асоцијативно-колокацијској вези са атрибутом *економски*, док друга припада религијском домену. Пример (15) проблематизује значење лексеме *револуција*, која управо долази из друштвено-политичког домена стварности. Први атрибут (*дозвољена*) означава деонтичку модалност и нема наглашен сакрални карактер, који је доминантан у значењу другог (*благословена*). Уочавамо да је типичан распоред ових координираних елемената *профано + сакрално*, што можда додатно потцртава идеју да је сакрално надоградња над профаним.

У примеру (16) копулативно су координиране девербативне синтагме са инструменталним значењем (организоване око именица *молитва* и *апеловање*). Занимљиво је уочити да се у обема синтагмама јавља ентитет који је носилац моћи. У религијском домену то је *Бог*, а на еквивалентно место у световном постављене су, необично, *организације* које

се баве људским правима. Друга половина исказа (од *допринесете*) представља допуну перформативног *позивамо*. Очигледно, реч је о позиву да одређена верска личност буде пуштена из притвора. Догађај о коме се говори припада, дакле, друштвеном домену, али се представља специфичном лексиком. Уместо *притвора* призива се појам *тамнице* (преко ситуације *утамничења*), а уместо *закона* појам *Божјије правде*. При том, јасно је да архиепископ није заточен у некаквој средњовековној тамници, као што је јасно и да га нису затворили организације које се баве људским правима:

(16) *Све вас позивамо, браћо и сестре, да својом топлим молитвом Богу и апеловањем на савест чланова организација које се баве људским правима допринесете да што пре буде ослобођен на правди Бога утамничени Блажењејши Архиепископ охридски г. Јован [...]* (2005)

Реч је, заправо, о двама поступцима у обликовању текстуалне структуре. Први је у когнитивној лингвистици познат као *блендирање* и подразумева постојање неколико менталних простора који заједно обликују текстуалну слику.³⁹ Могли бисмо рећи да један ментални простор служи као палимпсест за други – слика притвора и суђења замењује се (епском) сликом тамнице и утамничења, која се подстиче и лексичким контекстом (поред израза *на правди Бога* и архаичним *Блажењејши*). При том основна информација (= архиепископ је у затвору) остаје сачувана, али је видљива кроз призму метафоричког простора и није директно приступачна. Други поступак је, ако се послужимо терминима који користи Харт, предикацијско-номинацијског типа, а почива на неименовању одговарајућег ентитета и замени. Наиме, *организације за људска права* су стављене у семантички положај носиоца правосудне моћи (уместо државе и суда) и при том је имплицирана њихова негативна квалификација (*да... апеловањем на савест организација ... допринесете ...* → те организације тренутно не раде савесно).

Можемо констатовати да се Божићне посланице и на макроплану обликују блендирањем. Већ се у стандардизованом простору наслова и поднаслова реципијентско поље именују као *синови и кћери*. Тиме се укључују два ментална простора – ПОРОДИЦА и ЦРКВА, чиме се емотивно појачава веза између пошиљаоца и прималаца поруке. И на микроплану уочава се идентични поступак:

³⁹ Теорију блендирања у когнитивну лингвистику увели су Fauconniere и Turner, како би нагласили да и елементи изворног и елементи циљног домена заједно постоје у менталном простору текста. Видети, на пример: Dirk Geeraerts, *Theories of Lexical Semantics* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 203-221.

(17) *Посебно се о овом Божићу обраћамо братски и родитељски, са пуно бриге али и наде, нашој браћи и деци на распетом Косову и Метохији, поздрављајући их Божићем и охрабрујући их Божићем: да издрже велика искушења којима су подвргнути, да истрају у одстојавању правде и слободе Божије и људске, те да у душама својим у преосталим Црквама, Манастирима и домовима својим предосете Пролеће Слободе и Правде, пролеће Славе Божије и Мира на земљи међу људима.* (2002)

Пример (17) показује још један тип блендирања. О друштвено-политичком проблему у цитираном одломку говори се кроз призму типичног хришћанског сценарија искушења (ПРОСТОР ДРУШТВЕНИХ ПРИЛИКА приказује се као ПРОСТОР ИСКУШЕЊА). Поред тога, уочава се и стратегија удаљавања од конкретног. Конкретни проблеми људи на Косову се не помињу – позив *да издрже велика искушења којима су подвргнути* указује на појмовну метафору, али информација о томе шта је циљни домен изворног домена ИСКУШЕЊЕ остаје неексплицирана, само наслућена („X“ ЈЕ ИСКУШЕЊЕ). У наставку се синтагмом *преосталим Црквама* имплицира да је један од тих проблема њихово рушење, као што и позив да се *предосети слобода, правда и мир*, имплицира да их тренутно нема. Правда се уздиже до самог Бога, а у слику се учитава идеја о народу који брани Божије. Оваквим обликовањем текст је закорачио у сферу политике остајући у апстрактним висинама. Иако се на метафоричност и неконкретност може гледати као на заштиту од политизовања религијског говора, морамо приметити да су они овде и елемент текстуалног шума.

Представљање профаног кроз призму сакралног уочавамо и у одломку (18), у коме се на семантичком месту *узрока обољења* метонимијски појављују облици понашања које црква осуђује:

(18) *Шта је друго сида, та страшна болест и пошаст нашег времена, ако не, у највише случајева, последица обесвећења светиње брака и злоупотреба полности и полне љубави, а веома често и последица њихове противприродне употребе? Као што злоупотреба богоданих психофизичких сила изазива многобројна човекова обољења, исто тако и злоупотреба природе и природних добара око нас, човекова незајажљивост и похлепа, угрожавају саму природу, загађују ваздух и воду, биљни и животињски свет, а тиме и самог човека, који живи и дише у таквом, загађеном свету.* (2010)

Занимљиво је да је на релативно малом текстуалном простору реализовано овакво тематско разилажење (*сида* и *екологија*). Апозиција *та страшна болест и пошаст нашег времена* усмерава световну микро-

тему (сида) ка макротеме ове посланице (апокалиптичност, грех). Лексеме *обесвећење* и *светиња недвосмислено одговарају религијском лексичком коду*. Девербативна синтагма *обесвећење светиње брака* упућује на *прељубу*, док се у перифрастичкој синтагми *злоупотреба полности и полне љубави* може ишчитати негативни став према хомосексуалности. Могли бисмо рећи да патријарх, заправо, тему сиде уводи из перспективе која занемарује оболеле. Њихова семантичка позиција је, очигледно, модификована у складу са макротемом – актантска фигура *оболелог* замењена је актантском фигуром *грешника*. Тиме је тема о болести трансформисана у аргумент за осуду понашања које црква не одобрава. Битно је уочити да је та трансформација праћена апроксимативним квантификаторима у *највише случајева* и *веома често*, за које бисмо могли рећи да имају функцију онога што Харт назива легитимизацијом.

Погледајмо сада пример који залази у сферу политике:

(19) *Ради властољубља и економских интереса, гази се право и правда, Божија и људска. Какве су последице стављања економских и глобалносебичних интереса моћника овога света изнад правде и људских права, најбоље се види на трагичном случају наше земље и српског народа, а и других земаља и народа у савременом свету.* (2008)

Неконкретност је овде вишеструко видљива. Из прве реченице уклопљен је агенс. Њен субјекатски део, поред тога, представља координацију сакралног и профаног (*право и правда, Божија и људска*), о којој смо већ писали. Носилац ситуације се изриче у следећој реченици (ни овде ипак није добио место субјекта!) множином лексеме *моћник*, што је, такође, неконкретно именовање. Читав други исказ, формално, јесте чин илустрације (*то се најбоље види на случају*), али се и она задржава на апстрактном плану. Назнака директне референцијалности (која ипак остаје недоречена – *случај наше земље*) брзо је неутралисана уопштавањем: *а и других земаља и народа у савременом свету*. Задирање у политику је очигледно и став је, рекли бисмо, јасан, али на плану изреченог ништа није конкретизовано, па ни упућена критика није претерано обавезујућа.

Пример (20) је један од ретких у коме се профана тема представља као конкретан догађај:

(20) *Тако се, Рођењем Њега као човека, потврђује светиња сваког рођења и светиња живота. Страшно је и помислити - а камоли прихватити и озаконити- за нешто нормално, обесвећење светиње рађања - чедоморство, оно што се, нажалост, догађа у многим савременим бра-*

ковима, који убијају своју децу. Тако постају не само детеубице него и Богоубице, јер је свако људско створење по природи богоносно и христовносно. Навешћемо потресно тужан пример једне мајке која је родила неколико ћерки, и заједно са мужем бескрајно желела да роди мушко дете. Кад је поново зачела, будући да је лекар погрешно проценио да опет носи женско дете, она је и против свих молби, па и свог мужа, извршила побачај. Испоставило се, авај, да је носила два дечака близанца! Шта може, дакле, утешити и зацелити дубоку рану ове несрећне мајке?! Нека јој се Господ смилује, као и свим мајкама чедоморкама које, својој саможивости или било чему томе сличном, жртвују оно најсветије што им Бог дарује. Не претварају ли тиме родитељи материнску утробу - ту радионицу живота - у радионицу смрти и ништавила?! (2008)

Одломак почиње општом констатацијом о светињи људског живота. Та мисао је, заправо, веза којом се актуелизује прича о Христовом рођењу. Питање абортуса уводи се кроз перспективу породице, али се у илустрацији она сужава. Погледајмо реченицу која почиње метатекстуалним катафоричким футуrom навешћемо. У фокус примера постављена је само мајка. Жеља за сином приписује се првенствено њој. Она је у позицији вршиоца-субјекта (она је зачела, она је извршила побачај), односно пацијенса на крају (дубока рана ове несрећне мајке). Треба обратити пажњу и на декомпозицију глагола побаци, која носи бирократски тон: извршити побачај. Тиме, заправо, пошилалац наглашава да побачај није био последица телесних сметњи, већ му је претходила свесна одлука. У функцију субјекта тог декомпонованог предиката постављена је само мајка, чиме је и сва одговорност за такву одлуку приписана њој. Отац је пак на почетку добио периферну функцију социјативне одредбе (заједно са мужем), а касније је постао и немоћни заштитник живота (она је и против свих молби, па и свог мужа, извршила побачај). Коначно, на крају је хришћанска квалификација грешника била приписана искључиво њој и преко ње пренета на све жене које абортирају (Нека јој се Господ смилује, као и свим мајкама чедоморкама). Рубови цитираног одломка су уопштени, а конкретност, исказана навођењем појединачног примера, обликована је тако да одговара патријархалној норми.

Реципијентско поље и видокруг текста

У уводном делу дефинисали смо појмове *видокруг текста* и *реципијентско поље*. Када се текст који је функционисао у хомогеном колективу транспонује у сферу јавног, реципијентско поље се шири и хетерогенизује, што може утицати и на текстуалну структуру. Нас у овом делу анализе занима да ли се у комуникацијском простору значења посланица примећују такви утицаји.

Општи реципијент је поменут у самом наслову – *деца духовна*. Тиме је читав текст стављен у оквире појмовне метафоре ЦРКВА ЈЕ РОДИТЕЉ, чиме се успоставља брижни и породични тон. Реципијент се именује и касније током посланице, што је у складу са наджанром припремљених говора. *Деца духовна* се конкретизују (нпр. као омладина, дијаспора, избеглице), а реципијентском пољу се придружују и политички ентитети (домаћа власт, власти других држава, борци за људска права). Ширење реципијентског поља иде и до крајњих граница, када оно укључује људе уопште.

Начин обраћања групама унутар реципијентског поља варира у зависности од типа групе и/или намере пошиљаоца. Вокативно обраћање директно проналази циљну заједницу у реципијентском пољу уз ефекат посебног издвајања, док употреба трећег лица може имати прекорни или бодрилачки ефекат. Тако је невокативно обраћање у следећем примеру прекорно:

(21) *Знамо да ће неки самозвани заштитници опет рећи како Црква ускраћује људска права и слободу, али нека знају да ми опомињемо из љубави, без омаловажавања! А њима Бог благи нека опрости грех и нека их призове у заједницу љубави. Веома ћемо се радовати ако се одазову.* (2006)

У примеру (22) употреба трећег лица, удружена са футуром, доводи до бодрилачког ефекта:

(22) *Наше храмове највише посећују млади. Они посте и Богу се моле, што се у свим овим невољама, падовима и искушењима пројављује као добар знак и добра нада. Они ће правилно разумети и смисао историје, као и смисао теškoћа кроз које је наш народ пролазио и у доба мира, и у ропству, и у доба праведне борбе за слободу – поготову сада, о 200-годишњици од Карађорђевог устанка. Они имају, или ће имати, спремност на жртву, по примеру наших предака, који су се и бранили и борили човечно, као народ Божји. Они неће изгубити и заборавити Косово и Косовски Завет. Они ће умети да живе у будућности, према сваком*

отворена срца и раширених руку, лица чиста и радосна, са поздравом на уснама: Мир Божји! (2003)

Добар пример изопштавања из реципијентског поља представљао би пример (18), о сиди, који смо већ анализирали. У том примеру ниједна реч не означава носиоца стања (оболелог од сиде), па ни директног обраћања нема.

Следећи цитат илуструје експанзивно-апелативну употребу 1. лица. Обраћање, заправо, почиње у 3. лицу, па посредством библијског цитата прелази у прво:

(23) Онима пак што траже храну на њивама глади, говоримо са свом очинском бригом и пажњом: 'Дођите и видите како је благ Господ!' Како ће вас радо прихватити, превити вам ране, умити лице, исцелити вас и сместити у своју топлу Гостионицу и приредити надземаљску Вечеру у част вашег и нашег спасења. Ниједан грех нема моћи ни значаја када се човек отисне на бескрајну пучину безобалног океана Божје милости и љубави. (2003)

Овај одломак је значајан јер показује још једну особеност посланица (о којој смо понешто рекли у вези са блендирањем) – формирање слике о другом. Иако се ниједном експлицитно не помињу, јасно је да се у цитираном одломку говори (о) атеистима. Они су приказани кроз низ појмовних метафора: АТЕИСТИ СУ РАЂЕНИ (*превити вам ране*), АТЕИСТИ СУ БОЛЕСНИ (*исцелити вас*), АТЕИСТИ СУ УМОРНИ ПУТНИЦИ (*сместити у своју топлу Гостионицу, умити лице*), АТЕИСТИ СУ ГЛАДНИ (*приредити надземаљску вечеру*), АТЕИСТИ СУ ГРЕШНИ (последњи исказ). Пример (23) јасно показује патријархову свест о хетерогености реципијентског поља и илуструје већ описану стратегију блендирања.

Посебно питање представља семантизација 1. лица множине. Можемо констатовати да се она креће од ексклузивности, преко инклузије разних обима до неодређености. У следећем примеру налазимо експлицитно ексклузивно ми:

(24) Са таквим мислима и молитвеним жељама ми, ваши пастири, свима вама који сте у земљи и расејању, још једном честитамо Божић и Нову годину [...] (2001)

Такво ми имплицира и постојање *ви=деца духовна*, па можемо рећи да оно ограничава реципијентско поље на православне хришћане (за разлику од примера 23). Примери (25), (26) и (27) показују различиту

инклузивну семантизацију (ми = хришћани, ми = Срби, ми = људи уопште):

(25) *Зато је Божић за нас хришћане истинско и вечно Пролеће, пролеће непролазне Радости и вечне Слободе, спасоносне Љубави и вечнога Живота.* (2002)

(26) *Ми Срби смо древни хришћански народ, јер смо кроз кирило-методијевско криштење и светосавску просвету постали део културе свецелог хришћанског света.* (2009)

(27) *Свето писмо, та књига живота, јасно нам говори о свему томе. Свет и човек створени су од Бога, из небића (1. Мој 1,1). У себи самом они немају ништа што би их држало у постојању без Бога. Само у заједници са Богом, могуће је наше постојање, наш живот. Тај живот нама Бог нуди, али нас не приморава да позив прихватимо. Будући да нас је створио по лику своје (1. Мој 1,26), даровао нам је дакле, слободу и од нас очекује да слободу пројавимо као љубав, као потврдан одговор на Божији позив.* (2004)

Слика о себи и другом. Стратегија заузимања општег

У овом делу анализе пажњу ћемо посветити специфичностима у генерисању текстуалног света.

У примеру (28) поредбени квантификатори *већи* и *мањи* употребљени су метафорички (што је сугерисано наводницима) у значењу квалификатора (појмовна метафора ВЕЋЕ ЈЕ БОЉЕ). Позив да се *делатно* разуме Христово служење људима изречен је тако да имплицира да би хришћани требало да буду „већи“.

(28) *Син Божји, нас ради, и нашега спасења ради, постао је човек, служећи нама и нашем спасењу. Тако је свако од нас призван да служи бољитку живота и спасењу свих и свега. Како би све било боље и другачије када бисмо ми хришћани делатно разумели смисао служења „већих“ оним „мањима“! Живот би био лепши, а овај свет бољи.* (2006)

У истој посланици (2006) проналазимо сличну мисао, чија је текстуална позиција врло занимљива. Наиме, идеја о томе да *хришћани треба да буду први* изнета је у контексту позива на толеранцију:

(29) *Наравно, треба о свему промишљати, суочавати различите ставове и расправљати, али то не сме да буде разлог за међусобну мржњу или за мржњу према било коме. Мора да важи правило да „онај ко жели да буде први, тај треба свима да служи“. Христос је Својим*

животом показао све ово, а ми хришћани имамо свети задатак да и својим живљењем то потврдимо. (2006)

Слика о другом се понекад своди, заправо, на одсуство слике. Следећи цитат доноси идеју о епистемичкој немоћи човека у чијој основи се налази прећуткивање читавог домена људске стварности – науке. Проглашавајући *чињеницу природног рођења – тајном*, патријарх потпуно изопштава науку из слике света генерисане текстом:

(30) *Та разлика само сведочи да ова тајна, тајна Оваплоћења и Рођења Сина Божјег, превазилази ограничени људски ум, за који је тајна и сама чињеница природног рађања.* (2001)

Следећи пример говори о једној општој вредности – љубави:

(31) *Што је мање Бога и Божје љубави у људима, то је мање љубави у људским односима; то је мање истинске љубави у браку, породици, друштву, између оца, мајке и деце, и уопште међу људима. Без Бога као Љубави, човечја љубав губи своје мерило и своју меру.* (2010)

Прва независна реченица изражена је као општа истина. Из ње се може закључити да љубав међу људима потиче од Бога. Није јасно да ли конструкција *Бог и Божја љубав у људима* нужно означава стање свесног веровања, па ту реченицу можемо читати као: што је човек слабији у својој вери, то је мање љубави у његовим односима са другима. Јасно је да такво читање нужно повлачи и негативну слику о атеистима (они не верују у Бога, дакле – они не могу ни да воле). Ипак, то у цитираном одломку експлицитно не пише, па се поменута конструкција, која иначе почива на просторној метафори ЧОВЕКОВ ДУХ ЈЕ ЗАТВОРЕНИ ПРОСТОР, може и другачије тумачити. Њена вишезначност проистиче управо из поменуте метафоре, која овде, заправо потпомаже текстуални шум. Ако ствари преокренемо – љубав постаје показатељ присуства Бога у човеку, што доводи и до другачијег значења: што човек више показује љубав, то је он више верник. Оба читања полазе од изједначавања љубави и вере, али прво генерише негативну слику о атеистима, док друго доноси идеју о инхерентној вери – чим показујеш љубав, ти верујеш у Бога иако се не мораш изјашњавати као верник.

Наставак исказа, на први поглед, ублажава претходно изједначавање љубави и вере. Као да се оставља простора и за постојање другачијих *љубави*, које не произилазе из вере у Бога. Оне се, ипак, одмах оцењују као *мање истинске*, дакле, као имитације, уз јасну еуфемистичку ограду (*мање истинско, а не неистинско*).

Оваква стратегија почива на призивању опште вредности која се затим христијанизује. Под тиме не подразумевамо да се она (само) приписује инвентару хришћанских врлина, већ се негира могућност постојања те вредности изван хришћанског домена (или се њено постојање ван хришћанства квалификује као мање вредно). Метафорички речено, из неког простора врлине потпуно се брише слика о другом, односно тај се простор потпуно „заузима“: да би појединац припадао простору врлине, нужно мора да припада и простору вере. Наравно, експлицитност таквих ставова се често ублажава употребом текстуалног шума. Најчешћи шум јесте фигуративно дефинисање простора вере, као што смо то видели у претходном примеру.⁴⁰

Стратегија заузимања општег није увек праћена изразитим шумом, што добро илуструје следећи пример:

(32) *Само живот у Христу и у благодати Духа Светога представља алтернативу неморалу, изопачености, дроги, корупцији, криминалу, белој куги или греху чедоморства, свему што је грех и што доноси смрт, духовну и физичку.* (2005)

Шум се овде своди на метафору НАЧИН ЖИВОТА ЈЕ ПРОСТОР (*живот у Христу и благодети Духа Светога*), коју без проблема читамо као – *бити хришћанин*. Стратегија заузимања општег потцртана је речцом *само*, која потпуно брише *друге*, а простор врлине конституише се као антипод простору греха, који је каталогски дефинисан координацијом конституената у служби рекције именице *алтернатива*.⁴¹

Шум који прати стратегију заузимања општег може да израсте у синтаксички сложеноу и тешко разумљиву структуру (посебно ако се узме у обзир да је текст посланице пре свега намењен слушању, а не читању):

⁴⁰ Ову стратегију треба разликовати од примера у којима се описује узорни хришћанин, али без „заузимања“ целог простора врлине: „Само када човек очисти своја осећања и срце од сујетних помисли и уклони се од рђавих дела баш као безазлено дете, тада, и само тада, може осетити сву лепоту и истинитост речи Божје и истински се радовати Божићу“. (2001)

⁴¹ Примећујемо још да у том каталогу референцијална снага лексике којом се именују појаве квалификоване као грех варира – поред експлицитног *дрога, корупција, криминал*, ту су и појмови врло неодређеног обима као *изопаченост* и *неморал*. Поред тога квалификација *абортуса* као греха у оваквом семантичко-синтаксичком контексту представља покушај да се јавни став о том питању обликује у складу са ставом СПЦ. Координација *абортуса* са поменутиим појавама према којима се у јавном простору редовно заузима негативни став, врло јасно упућује на стратегију когнитивне коерције.

(33) *Само они који су обасјани светлошћу Христовог Рођења знају да разликују употребу и злоупотребу, лажну слободу од праве слободе, самоубилачко људско право од његовог упражњавања на начин достојан човека и људске заједнице, на градитељски и животодавни начин.* (2010)

Тема *злоупотребе*, о којој смо говорили када смо анализирали цитат о сиди из истог текста, и овде је актуелна. Као што је проблематизовано питање љубави у одломку (31), тако се овде проблематизује *слобода*. Шум створен метафором *светлости* није јак, али га појачавају синтаксичко-семантички елементи: 1. изостављање рекције конституентна *употреба* (чега?) и *злоупотреба* (чега?); 2. категоризација слободе као *лажне* и *праве*; 3. употреба анафоричког *његов*, које се односи не на читаву претходну синтагму (*самоубилачко људско право*) већ само на њен центар.

Стратегије повезивања сакралног и профаног

Већ смо поменули да је тематска структура посланица дводелна. Притом, профани и сакрални део немају исти статус. На идејном плану доминира сакрално. Прелазећи у сферу профаног, посланица у одређеној мери десакрализује своју форму (употребом лексике из политичког и економског дискурса), али начин мишљења у основи остаје религијски. То нам показују многи већ цитирани примери – сетимо се да се о оболелима од сиде у посланици за 2010. говори као о грешницима. У примеру (13) *еколошка криза*, као друштвено питање, експлицитно добија своје *сакрално решење*.

Честа стратегија у приказивању профаних тема јесте неконкретност, о чему смо такође већ писали. Пример (34) показује да неконкретност понекад иде толико далеко да текст не ствара никакву менталну слику (није јасно које се друштвене појаве критикују):

(34) *Наместо да се окрене бескрајним унутарњим духовним просторима и њиховом освајању, просторима који никога не угрожавају: штавише, свему дају пуноћу и отварају неизразиве хоризонте раста и усавршавања - човек се окреће ономе што је по природи ограничено и пролазно, постајући тиме и сâм ограничен и сакат.* (2008)

Повезивање сакралног и профаног остварује се двама стратегијама: 1. стратегијом актуализације новозаветног текста; 2. инсистирањем на историјској веродостојности Исусовог рођења. Тако се новозаветни

мотиви смештају у садашњост, чиме се отварају могућности поређења и метафоризације.

Недвосмислено инсистирање на историјској чињеници Христовог рођења показује следећи пример:

(35) *Рођење Христово је историјски догађај, - догађај који се десио у конкретном историјском периоду и дефинисаном географском простору.* (2007)

У следећем примеру јасно се види да актуализација подразумева идеју о цикличности и генеричности времена:

(36) *Сваке године у ово доба Христос се изнова, Својом благодаћу и нашом вером, рађа у нашим срцима, у нашим душама, у нашим чулима, у дејој радости.* (2001)

Прва стратегија односи се на кључне догађаје из Исусове ново-заветне биографије – његово рођење и страдање. Као стално место актуализације појављује се и мотив апокалипсе, коју налазимо у Јовановом Откровењу, а који се у примеру (37) актуализује експлицитним реторским питањем:⁴²

(37) *На нашу велику жалост, због помањкања хришћанске љубави и врлине у свету, свакодневно слушамо и гледамо како свуда у свету владају немири, сукобљавања и велике људске трагедије и природне непогоде. Гледајући то и слушајући о томе многи се питају: нису ли ово последњи дани света? Нису ли ово времена испуњавања речи Господњих о знацима који ће претходити крају света и другом доласку Христовом? С разлогом се људи питају и стрепе.* (2007)

У Божићној посланици за 2010. годину појављује се макротема апокалипсе, која се дефинише овако:

(38) *Људи нашег доба управо су на том путу обоготворавања похоте тела и телесног мудровања, телесне памети. А кад год је неко људско друштво у историји кретало тим путем, оно се неминовно налазило у предворју своје катастрофе и пред пропашћу своје цивилизације.* (2010)

⁴² Напомињемо да је неконкретност и овде видљива. Одломак завршава померањем перспективе (са *ми* на *они*), у функцији објективизације. Патријарх, наиме, истиче да слутња судњег дана није (само) његов предосећај, али носиоци стања остају уопштени.

Подтеме којима је ова макротема у посланици реализована, одабране из репертоара друштвених питања, јесу: абортус, сида, екологија, средства масовне комуникације. Све теме су обрађене тако да допринесу апокалиптичној атмосфери посланице. Тиме се, заправо, инсистира на греху као општевладајућем облику понашања. Мотив апокалипсе тако је, заправо, послужио за критику профаног, при чему је религијски начин мишљења друштвене теме прекодирао у дискурс о греху.

Навешћемо још један пример смештања друштвене ситуације у религијске оквире актуализацијом хришћанског мотива, која је овде спроведена индиректном цитатношћу и директним поређењем. То поређење, заправо, поново ствара блендирани ментални простор (*Христ – наша браћа на Косову и Метохији*):

(39) *Док се у свету прокламује слобода, нашој браћи на Косову и Метохији одузима се чак и право на живот. На њима се испуњавају речи Христове да и птице и животиње имају свој дом, а они, као и Син човечији, немају где главу склонити (Мт 8,22).* (2004)

Закључак

Жанр је појам сложеног значења и не би га требало сводити искључиво на формалну инваријантност. Особеност одређене групе текстова долази, пре свега, из њиховог заједничког идејног простора. Идејна идентичност проузрокује формалну сличност, тј. подударана у вербалном простору.

Наша анализа је показала да се жанровским карактеристикама Божићних посланица СПЦ могу сматрати, поред постојања устаљених текстуалних образаца (наслов, поднаслов, закључни поздрав, потписи) и стилских карактеристика (чија је функција миметичност у односу на новозаветни текст), још и елементи идејне структуре. Такви идејни импулси, који управљају семантиком текста и обликују текстуалне форме јесу:

1. *Идеја о временској дистрибуцији аксиолошких модалитета* – прошлост и традиција се интерпретирају као вредно, садашњост се интерпретира као време греха, блиско апокалипси. Овај импулс утиче и на појаву маркираних граматичких облика, чија је функција постизање архаичног тона.
2. *Идеја о хришћанском устројству света и друштва* – подређеност профаног сакралном, сакрално као решење профаних проблема, друштво као хомогена хришћанска заједница. Реализације овог импулса показују како се друштвене теме у призми религијског мишљења текстуално упрошћавају. Честе синтаксичке координације *сакрално + профано* последица су овог импулса.

3. *Идеја о хришћанском пореклу општих позитивних вредности и њиховом искључиво хришћанском карактеру.*

Жанровским елементом могу се сматрати и специфичне стратегије, којима се идејни импулси спроводе у спољашњу структуру текста или којима се спољашња структура прилагођава простору јавне комуникације. То су:

1. *Стратегија опитости.* Општост, у виду закључка без изношења аргумената који ка њему воде, једна је од битних особина профаних делова посланица. Одсуство аргументације и илустрације указује на природу патријарховог јавног статуса. Она, поред тога, може бити и у вези са давањем предности *опитем* над *појединачним, индивидуалним*. Ова стратегија, посебно када патријарх закорачи у политички домен, има и функцију ублажавања експлицитно изреченог.
2. *Стратегија заузимања опитег* јавља се као реализација импулса 3. Опште вредности се христијанизују или употребом рестриктивног *само* или одређивањем њиховог искључиво хришћанског порекла. Она генерише упрошћену слику друштва и света, бришући из ње *друге*. Као *проблематично место*, које би у јавном простору могло бити оштро критиковано, често се замагљује различитим облицима текстуалног шума (метафора, перифраза, неексплицитно одређење референтног обима деиксе).
3. *Стратегија шума.* Шум најчешће долази од метафора и перифраза, што показује како елементи са наглашеном стилском вредношћу могу добити и прагматичке функције. Метафора замагљује значење премештајући перспективу са једног ентитета на други (бити верник – имати Бога у себи, чути Бога: са *верника* на *Бога*), при чему се експлицитно именовање замењује необичнијим (па стилски ефектнијим), али мање конкретним. Перифраза реченицу често чини гломазном и мање разумљивом. Шум може бити остварен и неконкретношћу.
4. *Стратегија актуализовања новозаветног текста.* Повезивање новозаветног текста и садашњости тиче се и чисто сакралних и сакрално-профаних делова посланице. Исусово рођење се смешта у садашњи тренутак, инсистира се на његовој историјској веродостојности, најављује се његов скори долазак. Хришћанско разумевање времена (импулс 1) овде се преклапа са смештањем садашњости у апокалиптични оквир. Апокалипса, као чести мотив у Божићним посланицама, не само да представља интертекстуалну тематску везу већ је и подлога за критику профаног. Иако се реализује у јаким сликама, стереотипност репрезентације смањује њихов ефекат. Апокалипса се јавља и као тема ширег текстуалног дела, чиме се друштвена питања транспонују у религијске оквире. Инвентар тих друштвених питања је сталан. Док неке од тих тема можемо јасно ишчитати из вербалног простора

(абортус – „чедоморство“, сида, еколошки проблеми, масмедији, економска криза, независност Косова), неки су праћени текстуалним шумом, па се и њихово препознавање ослања на информације садржане у комуникацијском простору текста.

5. *Стратегија блендирања менталних простора.* Видели смо да је овај поступак, који почива на појмовним метафорама, чест. Обично се јавља као продукт религијског промишљања друштвених тема, а може имати и функцију моделовања менталне слике (нпр., *тамница* у примеру 16).

Божичне посланице СПЦ као текстове јавне комуникације покушали смо жанровски да опишемо указујући на специфичности у њиховој идејној структури и најчешће стратегије којима се ти импулси спроводе на вербални ниво. Положај који у јавном простору ови текстови заузимају вероватно је најбитнији спољашњи фактор обликовања њиховог израза. Анализирани примери показују да ови текстови теже (пре)обликовању јавних ставова у складу са ставовима СПЦ и пласирању у јавни простор слике друштва у коме су норме СПЦ доминантне. На језичком плану ту је најилустративнија стратегија *заузимања општег*, али скренули смо пажњу и на неке посебне синтаксичко-семантичке поступке чија је функција когнитивна коерција (у вези са појмовима као сида, абортус, а имплицитно и хомосексуалност). Може се још рећи и да је битна жанровска карактеристика изузетна оптерећеност комуникацијског простора текста, до које долази управо због стратегија *опитости* и *шума*.

Литература:

- Geeraerts, Dirk. *Theories of Lexical Semantics*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2010.
- Dannenberg, Hilary. *Coincidence and Counterfactuality: Plotting time and space in narrative fiction*. Lincoln, London: University of Nebraska Press, 2008.
- Долежел, Лубомир. *Хетерокосмика: Фикција и могући светови*. Београд: Службени гласник, 2009.
- Кликовац, Душка. *Језик и моћ: Огледи из социолингвистике и стилистике*. Београд: Библиотека XX век, 2008.
- Радовановић, Милорад. *Социолингвистика*. Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2003.
- Тошовић, Бранко. *Функционални стилови*. Београд: Београдска књига, 2002.
- Hart, Christopher. *Critical Discourse Analysis and Cognitive Science*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.
- Škiljan, Dubravko. *Javni jezik*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1998.

Извори:

- „Божична посланица СПЦ за 2001. годину“, <http://www.rastko.rs/bogoslovje/delo/10101>
- „Божична посланица СПЦ за 2002. годину“, <http://www.rastko.rs/bogoslovje/delo/10100>
- „Божична посланица СПЦ за 2003. годину“, <http://www.rastko.rs/bogoslovje/delo/10099>
- „Божична посланица СПЦ за 2004. годину“, <http://www.rastko.rs/bogoslovje/delo/10098>
- „Божична посланица СПЦ за 2005. годину“, <http://www.rastko.rs/bogoslovje/delo/10097>
- „Божична посланица СПЦ за 2006. годину“, <http://www.rastko.rs/bogoslovje/delo/10096>
- „Божична посланица СПЦ за 2007. годину“, <http://www.rastko.rs/bogoslovje/delo/11908>
- „Божична посланица СПЦ за 2008. годину“, <http://www.rastko.rs/bogoslovje/delo/13145>

- „Божична посланица СПЦ за 2009. годину“, http://www.spc.rs/sr/bozicna_poslanica_srpskepravoslavne_crkve_2009_godine
- „Божична посланица СПЦ за 2010. годину“, http://www.spc.rs/sr/bozicna_poslanica_srpskepravoslavne_crkve_2011_godine
- „Јеванђеље по Матеју, у преводу Вука Караџића“, http://www.rastko.rs/bogoslovlje/novi_zavjet/jevandjelije_po_mateju_c.html

Summary

Vanja Miljković

**Christmas epistles of Serbian Orthodox Church
as genre of public communication**

Key words: *Christmas epistles, Serbian Orthodox Church, religious discourse, linguistics of public communication, critical discourse analysis, cognitive metaphor, blend, textual strategy*

In this essay we analyse ten Christmas epistles of Serbian Orthodox Church (2002-2011). Theoretical frameworks for our investigation are the linguistics of public communication and critical discourse analysis. Patriarch's Christmas epistles in Serbia are broadcasted through all public channels (TV and radio stations, newspapers, Internet). Therefore, the potential field of reception for these messages is wide and heterogeneous. We contend that the transposition of this religious genre to the public domain has the influence on its textual structure. Our analysis shows that there are three important ideas in the deep structure of these texts and several strategies that convey their ideas into the surface. The ideas are the following: 1) *a temporal distribution of axiological modalities*, 2) *a Christian organization of the world and society*, and 3) *a Christian origin of universal values*. The most important strategies are: 1) an actualization of Bible's motives (Christ's life and apocalypse), 2) noise production, 3) nonreferentiality, 4) blending of mental spaces, 5) an occupation of metaphorical spaces of universal values (with the erasure of the image of the *Other*). The last strategy could be illustrated with a claim that only Christianity ("life in Christ") is an alternative to immorality. Metaphors and other stylistic elements in these epistles have sometimes a pragmatic function of textual noise, which provides non-explicitness in the surface structure, particularly in relation to the political aspects of the messages.

Зашто XII век није створио макабристичке теме? (Од *imago Dei* до одраза трулежи)

Апстракт: *Смрт је данашњем човеку толико позната да је скоро немогуће замислити да однос према њој није био исти свуда и увек. Макабристичке представе позног средњег века такво становиште озбиљно доводе у питање. Овај рад покушава да покаже колико два различита времена имају различите погледе на исти приказ – слику тела у стању распадања. Сагледавајући промене вечитог сапутника макабристичких тема – концепта *contemptus mundi* – указују нам се и различите потребе за размислимањем о телесној трулежи, које су овде изложене у три поглавља, обухватајући период од XII до XV века.*

Кључне речи: *средњовековна смрт, макабристичке теме, contemptus mundi, transi гробнице, хришћански хуманизам*

Увод

Недавно сам имао прилику да чујем занимљиву причу која се индиректно тиче погребних обичаја у данашњем Јапану. Наводно, један младић из Америке, седећи са својим пријатељима у токијском ресторану, покушао је да штапићима за јело себи привуче малену чинију са храном. Јапанци који су седели са њим за истим столом били су пренеражени, односно, по речима младића, овај чин је за њих био: „гротескан“ и „морбидан“.

У савременом Јапану један део сахране представља ритуал сакупљања костију у урну. По завршетку кремације, за којом не остаје само пепео, најближи чланови породице прилазе покојниковим остацима и у пепелу пребирају кости по хијерархијски утврђеном редоследу – од ногу ка глави. Том приликом користе штапиће идентичне онима за јело.¹ Из овог обичаја развила су се различита правила опхођења при коришћењу

¹ О погребним обичајима у Јапану: Masao Fujii, “Maintenance and Change in Japanese Traditional Funerals and Death-Related Behavior,” *Japanese Journal of Religious Studies* Vol. 10, No. 1 (1983): 39-64. О обичају сакупљања костију у урну у: Jeffrey S. Irish, “Mourning in rural Japan,” *Japan Quarterly* 47. 4 (2000): 78.

штапића,² па између осталог и то да се њима ништа не подиже сем хране и костију. Гледано из угла странца који није упознат са јапанском традицијом, уместо да обичај сакупљања костију блиске особе буде окарактерисан као морбидан, та част је припала једном потпуно безазленом дешавању за столом. Смрт је наизглед толико позната данашњем човеку, и при том намерно избегавам да употребим израз *блиска*, да је скоро немогуће замислити да однос према њој није био исти свуда и увек.

Ако идентичан модел размишљања пренесемо на средњовековне представе распадања леша, поново ћемо се вратити на питање *морбидног*, односно: како је могуће да слике толико експлицитне, јасне и разумљиве на први поглед, могу да изазову другачију реакцију од *наше*? Макабристичке теме,³ пуне црва, распадања и телесне трулежи, дуго времена су због *нас*, и наше анахроне перцепције, носиле искључиво најмрачније епитете, али право питање јесте: како је њих доживљавао један *други* човек – онај коме су првобитно и биле намењене?

У наслову овог рада стоји питање чији би одговор могао да делује као врста игре *шта би било кад би било*. Међутим, његово разумевање је кључно да би се уочила једна необична појава. Кроз временско раздобље, које је овде у фокусу нашег интересовања, стално ће се поновно појављивати текстови са темом телесне трулежи, али у једном периоду они неће моћи да буду окарактерисани као део *макабристичке* осећајности (XII век), док у другом хоће (XIII-XV век). То се најбоље уочава када знамо да прве макабристичке представе настају тек у XIII веку.⁴ Зашто их мо-

² О сујеверјима у вези са смрћу у савременом Јапану у: Carl B. Becker, "Aging, Dying, and Bereavement in Contemporary Japan," *International Journal of Group Tensions* Vol. 28, Nos. 1/2 (1999): 77.

³ Основна подела макабристичких приказа обухвата три теме: плес смрти, легенду о *Три жива и три мртва* и *transi* гробнице. Плес смрти представља коло у коме живи, у хијерархијски утврђеном следу, играју са лешевима, који се понекад тумаче као персонификација смрти, а понекад као умрли. Легенда о *Три жива и три мртва* је прича у којој се сусрећу тројица живих племића са тројицом лешева као будућом сликом себе. И најзад, *transi* гробнице су фунерарни споменици са сликом леша свог поручиоца на себи. О основној подели на ове три теме и њиховим главним карактеристикама: Elina Gertsman, "Visualizing Death: Medieval Plagues and the Macabre," in *Piety and plague: from Byzantium to the Baroque*, 64-89 (Kriksville, Missouri: Truman State University Press, 2007).

⁴ Најстарија макабристичка слика данас позната датована је у 1237. годину, и налази се на зиду пећинске цркве посвећене светој Маргарити, недалеко од Мелфија. У питању је представа легенде о *Три жива и три мртва* у којој неки истраживачи, међу фигурама живих, виде лик Фридриха II, цара Светог римског царства: Mark J. Johnson, "The Lost Royal Portraits of Gerace and Cefalù Cathedrals," *Dumbarton Oaks Papers* Vol. 53 (1999): 253-254.

нашка култура XII века, која је обиловала литерарним сликама кварљиве човекове природе, није желела?

Многи су начини доласка до одговора, а ја сам за ову прилику одабрао сагледавање приче о распадајућем телу кроз разматрање трансформације њеног сталног сапутника – концепта *презирања света*. Ово је само једна могућност приступа макабристичким представама у мору других које нам оне саме дозвољавају, али опет само ако ми прво њима допустимо могућност поседовања ширине која нама испрва није блиска, и која сеже даље од модерног схватања *морбидног*.

Contemptus mundi и традиционално читање

Традиционална идеја *contemptus mundi*, *презирање света*, сажета је у реченици: „Свет је испразан, јер је пролазан“. Таква мисао скоро увек је праћена ужасним описима распадања тела који изазивају одвратност и гађење, како би подстакли одбојност према свему земаљском. *Contemptus mundi* је коришћен као део проповеди још од времена раног хришћанства, али његов истински процват припада монашкој култури XII века:

*Ма ко ти био, одлази на гробове... и ови ће ти сами одговорити. Говориће твојим очима све док ти се поглед не засити; а ако су то скорошњи лешеви којима је остало још нешто сока, говориће твојим ноздрвама док се не наситиш воња, да га више не можеш подносити.*⁵

Овај користан савет оставио је својој манастирској браћи један бенедиктинац с почетка XII века, и само је незнатни пример у мору раскошних анализа телесне трулежи. Анселм Кентерберијски је с друге стране био много исцрпнији када је послао упозорење принцези Гунхилди да два пута размисли пре него што се уда за брата свог преминулог вереника Алена Риђег:

*Волела си грофа Алена Риђег и он је тебе волео. Где је он сада?... Иди легни у кревет у коме он од сада почива, покупи његове црве у крило, загрли његов леш, пољуби његове огољене зубе, јер му је усне изгризла трулеж...*⁶

Не само да је ово одличан пример ужаса на какве наилазимо у монашкој литератури, већ је и редак случај да оваква поука пре XIII века изађе из манастирских оквира у простор световног.

⁵ Žan Delimo, *Greh i strah I: Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka* (Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada: Dnevnik, 1986), 62.

⁶ Ibid., 65.

Која је онда суштина *contemptus mundi*? Традиционални одговор каже да су страшни призори трулежи подсећали човека да краткотрајне овоземаљске радости нису вредне вечних мука, и да му као једини исправан излаз остаје покајање. Овакав подстрек размишљања о греху неумитно је одвео ка стварању осећања кривице и атмосфере дубоког песимизма. Презирање света је затим чекало скоро читав век свебројмајућу проповед просјачких редова, да би га она, заједно са осећањем кривице, пренела целом хришћанском друштву.⁷

Када бисмо остали само у оквиру цитата истргнутих из свог временског и просторног контекста заиста би тако и изгледала слика зрелог средњег века. Међутим, овде бих сугерисао једно другачије и шире читање концепта *презирања света* које ће до краја имати и јасан удео у причи о макабристичким темама.

Презирање света или „љутња на свет“?

Започео бих цитатом Жорж Дибија: „А шта су били крсташки походи, ако не конкретно и опипљиво откриће људскости Бога...“⁸ Мисао хришћанског Запада током X, а нарочито XI века све више је била окренута Јерусалиму, да би, после упорне христјанизације витештва од стране цркве, крсташи 1099. године коначно повратили оно што су осећали да им је и превише дуго било „отето“ од стране неверника.⁹ Коначно су дошли у посед места која је Христос својим присуством осветио, а најважније међу њима јесте оно где је положено његово мртво тело. Запад се сусрео са питањем *оваплоћења*.

Аутор дела које је унело кључни заокрет у теолошкој мисли био је исти онај Анселм Кентерберијски који је писао принчеви Гунхилди. У *Cur Deus homo* он усмерава пажњу ка *Књизи Постања* и нарочито стиху: „И Бог створи човека по обличју своме“ (Пост. 1:27). Нови човек неће више себе тражити, као током раног средњег века, у слици Јова,¹⁰ већ у лику Адама пре свог пада. Превасходно идентификујући себе са *новим Адамом*, подсетио се лика старог.¹¹ Одатле је и проистекао одговор

⁷ Ibid., 52, 69.

⁸ Žorž Dibi, *Vreme katedrala* (Beograd: Nolit, 1989), 134.

⁹ Žak Le Gof, *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku?* (Beograd: Clio, 2010), 112.

¹⁰ Ibid., 104.

¹¹ Caroline W. Bynum, “Jesus as Mother and Abbot as Mother: Some Themes in Twelfth-Century Cistercian Writing,” in *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, 129-130 (Barkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1984).

на питање *Зашто је Бог постао човек?*: оваплоћење је чин љубави, чин којим је човеку враћено достојанство. Управо је то дало новонасталом хришћанском хуманизму главну црту. То што је Бог постао човек из љубави према човеку било је подједнако важно као и то што га је створио по свом *образу*; јер циљ *новог* хришћанина није био само да досегне спасење, већ да то учини узвраћањем љубави која се на њега тако обилато изливала.¹² Волети Бога водило је ка свести о постојању сопствене вредности, јер је у сваком појединцу, међу наслагама греха, почивала *imago Dei* чекајући да буде поново ослобођена.¹³ У том светлу нам постаје потпуно јасна идеја Бернара из Клервоа који каже да се окаљаност пере „насиљем љубави над собом.“¹⁴

Прави подстицај преиспитивања и исповедања у монашкој средини XII века, дакле, није лежао у суморном осећању сатканом од ужасних слика света пуног трулежи, већ у оптимизму откривања дивног лика Бога који воли. Размишљајући о оваплоћењу, од краја XI века, теолози су пред собом све јасније видели ближег и приступачнијег Бога који је добио своју литералну представу у њиховим текстовима. Тиме је отпочела *феминизација хришћанства*, односно, ублажавање *мушке слике* моћног небеског Владара и страшног Судије, тако што су му припојене особине традиционално подведене под женски стереотип: саосећање, брига, нежност, емотивност, благост и љубав.¹⁵ Једна од тих литералних представа, које су носиле нови дух у себи, била је тема *Исуса као мајке*.

Сентиментална слика мајке која негује и доји своје чедо, иако је заузимала мање место у монашкој литератури, несразмерно својој заступљености, понела је у себи све опште одлике духа хришћанског хуманизма XII века.¹⁶ Оно што бих сада желео да нагласим је да су иста интелектуална жаришта подстакла и обогатила ову тему баш као и *contemptus mundi*.

Христос који крвљу из својих рана преко евхаристије храни све хришћане, лако је доведен у везу са мајком која брижно доји дете млеком из својих груди.¹⁷ Исто тако су и муке жене на порођају, која даје свој жи-

¹² Caroline W. Bynum, “Did the Twelfth Century Discover the Individual?,” in *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, 86-88 (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1984).

¹³ Ibid.

¹⁴ *Историја приватног живота II: Од феудалне Европе до ренесансе*, прир. Филип Аријес, Жорж Диби (Београд: Clío, 2001), 448.

¹⁵ Bynum, *Jesus as Mother*, 148-149.

¹⁶ Ibid., 129-134, 154-159.

¹⁷ У средњовековној медицинској теорији се говори о крви и млеку као телесним течностима које проистичу једна из друге, односно, у грудима се крв жене трансформише у млеко како би могла да доји. О томе у: Ibid., 132-133.

вот како би на свет донела невино дете, поистовећене са мукама Христа који кроз сопствену жртву даје живот читавом човечанству ослобађајући га прародитељског греха.¹⁸ Међутим, ове драматичне представе су се развиле заједно са успоном евхарисије у XIII, а не XII веку. Дванаести век је у Спаситељу тражио мајку која негује, која се брине и која доји своје дете, али не наглашавајући притом Исусову крв, већ физичко спајање мајке и детета као чин најинтимнијег спајања човека са Богом.¹⁹ На крају је сваки верник био спојен са сликом свог Творца, а зависност од њега, као зависност детета од своје мајке, подстицала га је на потрагу за *imago Dei* у себи.

У текстовима свих аутора који усвајају ову метафору, засновану на стереотипној представи *мајке*, осећа се велика, готово страсна љубав према Богу. Међутим, код појединих је она доведена до крајњих граница. Један од тих аутора је свакако Исак из Стеле (Isaac of Stella) који се поред *Бога родитеља* дотиче и својих земаљских родитеља:

*За себе изјављујем да сам странац и ходочасник овде доле (на земљи)... Ја нисам син човека већ син Бога, скривен у појави и сличности човека; од сада нисам син свога оца и своје мајке, нити брат свога брата, чак иако они кажу, тврде, или се лажно зајуну да сам њихов. Ако доведу сведоке и укажу на препознатљива места на мојој кожи и моме телу, ја сам свестан свог порекла и остаћу истрајан у порицању. Тврдим да ја нисам онај за кога ме они сматрају... Уистину сви смо ми сирочад...*²⁰

Теме родитељства се теолози XII века дотичу и када пишу о *contemptus mundi*. Ево примера из *Медитације* псеудо–Бернара:

*Ако се добро погледа, ја потичем од родитеља који су од мене начинили осуђеника пре но што сам се родио. Грешници зачели грешника у греху и хранили га грехом. Несрећници, несрећника су позвали на бедну светлост дана. Ништа од њих нисам добио до ли несрећу, грех, и ово тело подложно распадању које носим. Када посматрам њихове гробове, видим само прах и црве, смрад и ужас. Оно што ја јесам, они су били; оно што су они, ја ћу бити... Након чега сам, уз плач и крик, бачен у изгнанство овога света. И ево ме већ како умирем испуњен греховима и гнусобом...*²¹

¹⁸ Ibid., 151-152.

¹⁹ Ibid., 150.

²⁰ Ibid., 146.

²¹ Delimo, *Greh i strah I*, 64.

Иако се одломак псеудо–Бернара може учинити мрачнијим и без икакве наде за излазом из свеопште депресије која се сручила на аутора, оба текста су сачињена са истим циљем. Поново бих напоменуо да су ови одломци произашли из исте културне и исте интелектуалне средине.

Исак из Стеле са великим жаром пише како „није син својих родитеља“ и скоро да се осећа његов бес при помисли да би могло бити другачије. Он посебно наглашава опасност тела које на себи носи варке довољно заводљиве да његовим одбаченим родитељима послуже као докази да он јесте „син човека“, а не „син Бога“. Али то би била лаж. Он тачно зна шта се налази испод: „...син Бога, скривен у појави и сличности човека“. Кључна је његова свест о сопственој вредности, апсолутна увереност да у себи носи *imago Dei*. То је оно што га покреће, непресушни извор активности који му не дозвољава да упадне у пасивно очајање.

И поред тога што се осећа напуштеним као „сироче“, жарка жеља да се врати у свој изгубљени дом не јењава. Себе је означио „странцем“ у овом свету, странцем који зна „своје порекло“, и неће стати док се не врати у наручје свог истинског родитеља – његовог Творца. Љубав је та коју Исак из Стеле покушава да представи као главни покретач човека. У унижавању земаљских сродника не треба тражити ништа више од наглашавања силине љубави према Богу, а не некакву монашку изопштеност. Дванаести век јесте време обнове пустињаштва на Западу, али ту нема речи о усамљености, јер се монаси не одвајају од заједнице како би били сами, већ вољно одлазе како би досегли још чвршће и јасније друштво Бога на овом свету. Управо та изричитост са којом Исак из Стеле одбија своје земаљске родитеље почива на његовом убеђењу да се још на овом свету може стићи до Свевишњег, који заправо није далеко, и стрпљиво чека да га његова деца пронађу и улете му у загрљај. Свака препрека на том ходу љубави се не доживљава као очајање, или осећај неуспеха који никуда не води сем чељустима песимизма. Те препреке у вернику буде позитивне *фрустрације*, врсту подстицајне *љутње* на све што га успорава на путу ка извору вечне милине. Приликом сусрета са сваком сметњом (у овом случају исказано кроз метафору земаљске и небеске породице), јавља се *љутња* која производи још већи напор да се камен спотицања уклони.

Дубоко сам уверен да је ово пут који води до истинског разумевања *contemptus mundi*, јер он не постоји у побожној мисли да би се свет мрзео, већ да би се Бог волео. Он није ту да урони човека у осећање кривице, већ да га окрене ка *нетрулежној љубави*. У одломку псеудо–Бернара помиње се „изгнаник“, дакле постоји и ту свест о некаквом месту које није вољно напуштено, односно оно је боље него тренутно боравиште. Свакако су много суморнији *contemptus mundi* текстови него што смо имали прилику да видимо код Исака из Стеле, али то није толико важно

зато што су они само подврста жанра свеприсутног хришћанског хуманизма у манастирима XII века. Они постоје као део једне духовне целине и интелектуалне мисли која се не бави грехом, већ љубављу између Бога и човека, а грех је ту нужна последица таквог размишљања. Окретањем од гнусних описа трулежи одмах наилазимо на многобројне слике оптимизма, од којих је само једна *Исус као мајка*. Презирање света у таквом окружењу има једноставан задатак да додатно подстакне већ постојећу љутњу на свет како би се још јасније видео блистави циљ.

Врло је важно разумети да је та љутња плод духа хришћанског хуманизма, и да она постоји у свести верника оваквог духовног окружења пре његовог сусрета са *contemptus mundi* литературом. Сумњам да би презирање света било у стању да пробуди љутњу која већ нема неки свој приметак у свести верника, зато што би се без познавања доктрине оваплоћења као чина љубави (која је у то време имала најведрији полет) уместо љутње на њеном месту нашло очајање. *Contemptus mundi* би онда био расадник осећања кривице, која не би јењавала исповешћу, већ би се само још више продубљивала. То би произвело атмосферу песимизма и депресије која са нестрпљењем ишчекује смрт. Међутим, овде то није случај, зато што се љубав са Богом и спасење од сада стичу већ на овом свету. „Манастирско писање дванаестог века је пуно оптимизма и динамике“²² а *contemptus mundi* не представља изузетак.

Contemptus mundi и оптимизам XIII века

До сада је било речи само о *contemptus mundi* у XII веку; XIII век отвара сасвим други низ питања који ће са собом донети и потпуно нови смисао презирању света.

Подстакнут питањима оваплоћења, хуманизам XII века је теологе одвео право ка односу Бога и човека. Међутим, оваплоћење је подразумевало Бога својеволјно одевеног у материју што је отворило и ново интересовање за природу. С друге стране, на Запад од XII века све интензивније пристижу у руке интелектуалне елите текстови пуни учења о природи. То су били арапски и јеврејски списи који су између осталог чували и заборављена дела античке Грчке.²³ Управо су они дали прве задовољавајуће одговоре Цркви која је постепено „враћала углед природи“. Да ово није био спор процес сведочи и дело *De contemptu mundi* будућег папе Иноћентија III, написано пред крај XII века, које, без обзира што је реч о делу презирања света првог реда, ипак не види човека баченог у свет који је искључиво трулежан:

²² Vynum, *Jesus as Mother*, 160.

²³ Le Gof, *Da li je Evropa*, 104.

Погледај траву и дрвеће: они доносе цветове, лишће и плодове. А из тебе излазе гњиде ваши и црви. Они дају уље, вино и балсам. А ти избацујеш испљувке, мокраћу и изметину. Они шире здрави мирис, а ти одвратни смрад.²⁴

Ако је Црква почела да враћа углед природи, онда је Фрања Асишки био тај који га је запечатио. Свети Фрања, син богатог трговца, младост је провео уживајући у витешким маштаријама састављајући веселе љубавне песме. Када се упознао са идеалима јеванђеоског живота, „према моди трубадура“, одабрао је „да служи једну госпу: госпу *Сиромаштину*“.²⁵ Како је то на изузетан начин Жорж Дибс означио, свети Фрања је заиста носио у себи врсту радости какву црква тог времена није познавала. То је била радост витеза пуног оптимизма који пева лутајући природом. Он је ишао од места до места проповедајући покајање, али истовремено славећи и лепоту света.²⁶ У својој ведрој *Химни Сунцу*, усудио бих се да је назovem *anticontemptus mundi* текстом, човека је претворио у брата све природе јер потичу од истог *Оца*. Њему је Сунце било брат, баш као и Ветар и Месечина, и сестра му је била Вода, а мајка Земља.²⁷ „Мајка наша Земља“²⁸ је савршен доказ потпуно хришћанског духа *Химне Сунцу*, јер је Бог човека од земље створио, али и бескрајне ведрине светог Фрање који је човечанство заронио у природу. Он се заиста и није задовољавао да говори само својој људској браћи:

Чим би угледао неку пољану украшену цвећем, одмах је отпочињао проповед, као да је ово имало разума, и позивао га да слави Господа. Жито и винова лоза, потоци и зелени вртови, земља и огањ, ваздух и ветрови – све је њих он бодрио, са најискренијом једноставношћу, да воле Бога, (и) да му се радо покорвају.²⁹

Својим „полетима срца“, али и начином живота, свети Фрања је око себе окупио многобројне следбенике.

Међутим, свет којим се кретао није заиста био толико ведар. Црква је морала да зада одлучујућ ударац све већој и све снажнијој јереси која је испунила хришћанство Запада. Нарочит проблем су представљали катарс. Они су суштински представљали опозицију хришћанском хума-

²⁴ Delimo, *Greh i strah I*, 69.

²⁵ Dibi, *Vreme katedrala*, 174.

²⁶ Ibid.

²⁷ Delimo, *Greh i strah I*, 58.

²⁸ Ibid.

²⁹ Dibi, *Vreme katedrala*, 183.

низму – нису могли да прихвате да би Бог себе до те границе унизио да се окупа у материји. Међутим, овим су само додатно истакли своје неразумевање идеје божанске љубави. Управо из овог примера видимо колико је код теолога XII века била присутна свест о оваплоћењу као божанском чину љубави, и колико је она суштинска за сва даља ревердовања у простору хришћанске доктрине.

Против катара (као и других јереси тог доба) који су одбацили црквене обреде, званична Црква је организовала посебан вид борбе – успон еухаристије.³⁰ Сада је акценат са оваплоћења пао на жртву Христову као главни чин љубави. Ово је имало важну последицу на човека који је до тада сопствену вредност налазио само у *imago Dei*. Од тада ће људско тело, примајући тело Христово у себе, постати реликвијар.³¹ И не само то. Нагласак на чину страдања одвео је теологе да изнова докуче његову суштину: Христос је својом жртвом отворио пут овоземаљској срећи скинувши са човечанства прародитељски грех.³² Међутим, свест о томе да је смрт понижена и човек сада чист, нагласила је појединачни грех. Није то био више само онај *грех-препрека* дванаестог века, већ грех који је био одговорност сваког појединца. Ко би имао срца да душу запрља после оноликих мука њеног нежног Спаситеља. Афективна побожност XIII века, за разлику од оне милујуће и сентименталне слике Христа XII века, добила је драматичну ноту. Хришћанин XIII века био је свестан *поседовања посебног* греха као нечег што га чини другачијим од других.³³ Он није био само свестан своје веће вредности као *Христовог реликвијара* и *носиоца imago Dei*, него и веће одговорности да такав и остане – што мање запрљан грехом. Он мора да се стара о себи.

Просјачки редови су били главно оружје цркве у ширењу нових идеја, зато што су ови путујући сиромаси „окупирали“ градове и својим начином живота стекли поверење лаика. Они нису били неки удаљени монаси затворени у зидине манастира, далеко од очију обичних верника, већ су се мешали са световним људима и постали обавезан додатак свакодневном животу града. Што се конкретно фрањеваца тиче, витешка ведрина светог Фрање била је сувише нова, па можда чак и помало опасна да кривим тумачењем одведе у нову јерес, тако да ју је Црква после његове смрти мало утишала. Оно што је остало од тог оригиналног оптимизма преправило је читав „религиозни свемир“.³⁴ А да је од њега ос-

³⁰ Ibid., 75.

³¹ *Историја приватног живота II*, 454.

³² Dibi, *Vreme katedrala*, 223.

³³ *Историја приватног живота II*, 465.

³⁴ Dibi, *Vreme katedrala*, 251.

тало пуно, сведоче каснији црквени мислиоци који су у свакој створеној ствари видели делић божанског.³⁵

И где је сада у свему томе *contemptus mundi*? Суштински га нема. Нема га ни онаквог каквим га традиционално разматрање историчара представља, нити је то *contemptus mundi* каквим смо га сагледали у оквирима хуманизма XII века. С друге стране, остала су нам проверена сведочанства о великој популарности дела папе Иноћентија III, *De contemptu mundi*, одмах по његовом објављивању, и настављено је са његовим умножавањем све до краја средњег века.³⁶ Како ово разумети?

Црква се никада званично није одрекла *презирања света*. Оно је наставило да постоји само као архаизирајућа заоставштина која није никако могла да се уклопи и постане истински део новог духа времена пуног земаљског полета. *Contemptus mundi* је требао да служи цркви само као додатни коректив, али веома стран новом човеку који је свестан и сопствене вредности, али и вредности света. Рајско весеље и лепота могли су да почну са остваривањем већ на земљи.³⁷ Није ли то посведочио и сам свети Фрања, светитељ коме је смех био једна од главних црта духовности,³⁸ и који је прожео хришћански свет новом врстом радости – радости која није чекала небески рај, већ је започињала још на овом свету.

Презирање света или „туга за светом“?

Паралелно са променама у религиозној мисли XIII века ишли су и успон економије и напредак привреде. Они су у лаику пробудили жељу да се осамостали у односу на чврсту заједницу од које је био потпуно зависан.³⁹ Јачањем сопствене економске моћи појединац је бивао све више независан од других и све се јаче у њему будио осећај *поседовања*. Управо му је поседовање омогућило да буде „свој међу другима“. ⁴⁰ Човек је постајао све више везан за оно што је *његово* и што му причињава радост. Већ крајем XIII века полет уживања проналазимо и у романима, па се тако „млади Окасен боји да ће се досађивати у рају“, јер ће му тамо „читаво задовољство бити шетња свештеника“. Он закључује да „ако младе госпе морају отићи у пакао, он би радије да и сам тамо оде“. ⁴¹ Не треба

³⁵ Ibid.

³⁶ Delimo, *Greh i strah I*, 66.

³⁷ Le Gof, *Da li je Evropa*, 188.

³⁸ Ibid., 189.

³⁹ *Историја приватног живота II*, 447.

⁴⁰ Ibid., 465.

⁴¹ Dibi, *Vreme katedrala*, 134.

у овим речима тражити бунт против цркве или мању бригу за спасењем, већ слику *новоспознатог* уживања.

Заједно са тим новим човеком и његовом новом и све јачом љубављу према свету, ишла је и нова слика смрти. Та слика је постајала све јаснија и све ружнија, јер је представљала крај везе са овоземаљским уживањем. Драматизација смрти била је данак који је човек морао да плати због свог уплива у материјално. Она је све мање била „повратак“ правом дому Исака из Стеле, а све више *растанак* од овог света. Бити богат и срећан значило је стрепети од смрти која загорчава задовољства, јер увек постоји свест да је она само одложена, а рок никада није довољно дуг да би се опростило од свега што се тако страшно воли и поседује.⁴² Дакле, то није био страх од смрти, већ бол због свести о крхкости сопственог живота.⁴³

Доба XIV и XV века је заиста било велико време *поседовања* чије су се назнаке полако указивале још од краја XII века. То је период кога је Франсоа Вијон сажео у свом стиху: „Куд су се дели лањски снегови“.⁴⁴ У овом песничком реду не читамо само чежњу за неким добом које је давно минуло – неко *златно доба* које човек није имао прилику да искуси, и о коме је само слушао у причама и песмама. То је било време овог живота које *онај који поседује* није желео да напусти.

Погрешили бисмо када би француску поезију XIV и XV века, у погледу мотива смрти, означили наследницом монашке *contemptus mundi* литературе XII века, без обзира на њихову условну сличност. Њен дух не може бити мање сличан Исаку из Стеле који је „љут на овај свет“ зато што му *смета* да дође до свог „вољеног родитеља“. Човек XIV и XV века воли овај свет и тугује због осећања његове, али и још важније, сопствене пролазности у њему. Оно што стоји иза представе леша није подстицај да се од ње окрене и потражи *права* слика себе – *imago Dei* – већ бол због немогућности да се она избегне. Једина права сличност између монашке културе XII века, окупане у хришћанском хуманизму, и лаицизиране културе XIV и XV века јесте потреба за приказивањем *сопствене слике*. То је управо разлог зашто макабристичке теме нису могле да настану у манастирима XII века – јер хришћански хуманизам није човека видео у слици леша, као што је то учинила лаицизирана култура XIV и XV века, већ у дивној слици Бога.

⁴² Filip Arijes, *Eseji o istoriji smrti na Zapadu: od srednjeg veka do naših dana* (Beograd: Rad, 1989), 45.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Јохан Хојзинга, *Јесен средњег века* (Нови Сад: Матица српска, 1991), 184.

Како се онда тај који је чврсто био везан за овај свет изборио са смрћу? Филип Аријес је то назвао: „хедонистичка смрт“,⁴⁵ а Жорж Диби: „главни празник живота“.⁴⁶ Оно што су, на бриљантан начин, оба историчара обухватила својим дефиницијама јесте раскошна, расипничка сахрана. Они који су били везани за овај свет били су они који поседују, односно богаташи. Раскошне сахране које почињу да се приређују све више од XIII века, биле су на неки начин олакшица да онај који има лакше остави овај свет. С једне стране, размишљање о напуштању свега кроз дивну последњу светковину погодновало је богатом и моћном човеку, који је уместо једноставне смрти видео величанствени одлазак. А с друге стране, приликом тог „главног празника живота“ толико се расипало богатство да је водило ка материјалном пропадању,⁴⁷ односно, покојник не би ни имао много чему да се врати.

Иронично, на исти начин је слика сопственог леша требала да ублажи, а не подстакне, жал за животом. Надгробни споменици који су носили будући *портрет* свог поручиоца у виду распадајућег тела, *transi* гробнице, били су заправо раскошна фунерарна обележја која није могао себи свако да приушти, већ опет, само онај који *поседује*. На први поглед нам се указује парадокс: због чега би за њима имао потребу неко ко не жели да види сопствену пропаст? Два су одговора:

Прво, са *transi* гробницама се већ увелико налазимо у „времену чистишишта“,⁴⁸ односно времену које је неговало једну нарочиту солидарност живих са мртвима. Поглед на нечији „окамењени“ леш подстаккао би истинску емпатију и вољу за пружањем помоћи – на крају крајева, свима ће та помоћ једном бити потребна, па и том који је сада пружа. Она се исказивала у виду молитве за душу преминулом и имала је моћ да покојнику умањи време боравка у мукама прочишћења.

Друго, међутим нипошто мање важно, јесте поглед самог поручиоца. *Transi* гробнице су најчешће биле врло промишљено прожете спасоносним иконографским симболима. Да ли у виду шкољке која би наговестила вечни живот,⁴⁹ или имена Христа које је обећавало коначно васкрсење тела,⁵⁰ *transi* гробнице су свом моћном поручиоцу пружале

⁴⁵ Arijes, *Eseji o istoriji smrti*, 94.

⁴⁶ Dibi, *Vreme katedrala*, 292.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ О чистишишту: Žak Le Gof, *Nastanak čistilišta* (Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1992).

⁴⁹ Erwin Panofsky, *Tomb Sculpture: Four Lectures on Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini* (London: Thames and Hudson, 1964), 64.

⁵⁰ Kathleen Cohen, *Metamorphosis of a Death Symbol: The Transi Tomb in the Late Middle Ages and the Renaissance* (Berkeley, Los Angeles, California: University

слику наде која је израњала из ужаса главног призора телесне трулежи. Али та нада није смела да укине потпуно постојање ужаса целокупне слике, јер је и сам ужас имао већу улогу од тога да једноставно нагласи своју супротност. Попут раскошне расипничке сахране и он је олакшавао напуштање овог света, показујући невољном путнику да би повратак био далеко мање сјајан од његовог одласка.

„Епилог“

Ако се сада још једном вратимо младићу из Америке, кога смо оставили у неугодној епизоди за столом ресторана, сазнаћемо да му се таква непријатност више није поновила иако је прилика за то било пуно, с обзиром да је његов боравак у Јапану настављен до данас. Оженивши се и пронашавши посао у Токију, он је добио могућност да се на најнепосреднији начин укључи у живот једног другачијег окружења и упозна са тамошњим обичајима и менталитетом, и сам узевши учешће у њима. Када бисте га данас, после присуствовања на неколико сахрана, упитали у чему се његова садашња реакција разликује од првобитне, он би вам са новостеченим искуством одговорио да у њима, на месту једног бизарног ритуала пребирања по костима умрлог члана породице, види интиман чин одавања поште својим преминулима.

Познавање контекста одређеног места и времена је први корак ка спознаји и разумевању, а њихова срећна последица, која врло ретко изостаје, јесте буђење нових могућности доживљаја. *Transi* гробнице, као плодови давно минулог, али нипошто и заборављеног времена, у себи су понеле једно осећање скривено погледу данашњег посматрача. Уколико га он сам не потражи стеченим разумевањем, оно ће остати затворено дубоко у слици телесног распадања. Међутим, ако се ипак упусти у ову узбудљиву потрагу, и пред својим очима развеје анахрони утисак *морбидног*, на месту депресије једне епохе указаће се море окамењене пути која чека дан коначног васкрсења.

of California Press, 1973), 46.

Литература:

- Arijes, Filip. *Eseji o istoriji smrti na Zapadu: od srednjeg veka do naših dana*. Beograd: Rad, 1989.
- Becker, Carl B. "Aging, Dying, and Bereavement in Contemporary Japan." *International Journal of Group Tensions* Vol. 28, Nos. 1/2 (1999): 59 – 83.
- Bynum, Caroline W. "Jesus as Mother and Abbot as Mother: Some Themes in Twelfth-Century Cistercian Writing." in *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, 110-169. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1984.
- Bynum, Caroline W. "Did the Twelfth Century Discover the Individual?." in *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, 82-109. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1984.
- Gertsman, Elina. "Visualizing Death: Medieval Plagues and the Macabre." in *Piety and plague: from Byzantium to the Baroque*, 64-89. Kriksville, Missouri: Truman State University Press, 2007.
- Johnson, Mark J. "The Lost Royal Portraits of Gerace and Cefalù Cathedrals." *Dumbarton Oaks Papers* Vol. 53 (1999): 237-262.
- Le Gof, Žak. *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku?*. Beograd: Clio, 2010.
- Le Gof, Žak. *Nastanak čistilišta*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1992.
- Delimo, Žan. *Greh i strah I: Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada: Dnevnik, 1986.
- Dibi, Žorž. *Vreme katedrala*. Beograd: Nolit, 1989.
- Irish, Jeffrey S. "Mourning in rural Japan." *Japan Quarterly* 47. 4 (2000): 73-81.
- Историја приватног живота II: Од феудалне Европе до ренесансе*. прир. Филип Аријес, Жорж Диби. Београд: Clio, 2001.
- Panofsky, Erwin. *Tomb Sculpture: Four Lectures on Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*. London: Thames and Hudson, 1964.

- Fujii, Masao. "Maintenance and Change in Japanese Traditional Funerals and Death-Related Behavior." *Japanese Journal of Religious Studies* Vol. 10, No. 1 (1983): 39-64.
- Хојзинга, Јохан. *Јесен средњег века*. Нови Сад: Матица српска, 1991.
- Cohen, Kathleen. *Metamorphosis of a Death Symbol: The Transi Tomb in the Late Middle Ages and the Renaissance*. Berkeley, Los Angeles, California: University of California Press, 1973.

Summary

Jakov Đorđević

**Where was macabre in 12th century?
(From imago Dei to the image of cadaver)**

Key words: *medieval death, macabre, contemptus mundi, Christian humanism, transi tombs*

In the Middle Ages attitudes toward death were different than modern man would expect them to be. The image of cadaver was not strange theme to the medieval authors, especially not in literature from 12th to 15th century. However, in 12th century the image of cadaver had not been defined as *macabre* yet. Why is that so? The rise of the economy in 13th century Europe pushed medieval man into the arms of earthly pleasures. But, death interfered and brought bitterness to all life's delights. Man in 14th and 15th century was strongly attached to the world and felt deep sorrow because of the transience of his fortune. For that reason he saw his reflection in the image of cadaver. The twelfth century monasteries were bathed in the atmosphere of Christian humanism. The Divine love was the ultimate goal, so every monk was encouraged to embrace the image of God within himself. This is the main reason why *macabre* sensibility could not have been part of 12th century religious thought – reflection of man did not reveal the image of corpse, but *imago Dei*.

Transnational criminality in Europe and the danger of its movement from East to West¹

Abstract: *Everyday criminality is a real threat for contemporary society and its development inclines to be extended in the most sensitive fields of activity. The paper aims to provide the criminal phenomenon in Europe and its movement from the East to the West part of the continent. It also outlines the special features of transnational criminality in Europe in one of the most important areas of research, which is based on the issue of criminal groups, methods of criminal operation, investigation process and law enforcement skills of control. Stringent research was conducted in this matter taking into consideration the standards provided by European criminal law and the national strategies of fighting serious crime having a transnational feature. At the same time, a comparative approach between East and West criminality will be emphasized with a special focus on the phenomenon in Eastern Europe. As methods of research, comparative, synthetic and analytic methods were used.*

Keywords: *transnational criminality, East Europe, West Europe, criminal groups, organized crime*

General Background

The East – West criminality in Europe was very much a curiosity until the 1990s. Criminologists have devoted ample research to the matter of analyzing the phenomenon of transnational criminality both from theoretical and practical points of view. At present, in the whole of Europe it is recognized

¹ The present paper was carried out during the Postdoctoral Research Grant conducted by myself at the “Max Planck” Institute of Freiburg in Germany in October/November 2009. The short version of this paper was presented in the International Scholastic Conference „Law as a unifying factor of Europe – Jurisprudence and practice” held in Bratislava, Slovakia in October 2010.

as being one of the most dangerous threats, which presents a particular interest for specialists because of its expansion and diversification and also because of the fact that it has become organized.

Usually, the penalists are considering a profound investigation upon the criminal phenomenon in a comparative field is required due to the major transformation of the European societies that has happened in the political and economic fields during the 20th century.

Basically, I am looking for a better understanding of the criminal phenomenon through finding factors, which increase the development of the cross-border criminality. Globalization of the economy, the abolition of border controls between states in the Schengen area or the commercial ties between Western and Eastern Europe after 1989,² combined with persisting national differences and diversification of home legislation in criminal matters are only certain factors, which facilitate the development of the phenomenon and increase the opportunities for illicit cross-border transactions. On the other hand, performing an evaluation of prevailing politics is necessary in order to adopt a new perspective, which comprises the current situation in Europe.

The topic on the legal institution of transnational criminality in Europe is devoted to a comparative research taking into account its particular feature in Eastern Europe and the comparison between Eastern and Western Europe. In other words, it can be observed how many differences there are between the East of Europe and the West part of the continent in the legislative field and also in the matter of fact including the trends in various areas of illicit activities with a special focus on the phenomenon transnationally.

As I will highlight in this paper, there is a serious threat, which consists in developing the criminal phenomenon in the Eastern Europe and its movement from the East to the West part of the continent. This aspect involves specialists in the matter of fact and on the topic of several issues such as organized criminal groups, methods of operation, special used technologies and so on.

Particular Features of the Transnational Criminality in Europe

In carrying out a special feature of the phenomenon of criminality in Europe, two ways of research arise from a geographical area point of view, which divides Europe into two parts: East and West, each of them having a particular interest in this field. One of these concerns the particularity of the transnational crime in Eastern Europe and another one focuses on the

² Sabrina Adamoli, "Organized Crime and Money Laundering Trends and Countermeasures: A Comparison between Western and Eastern Europe," in: *Cross-border Crime in a Changing Europe*, eds. Petrus C. van Duyne, V. Ruggiero, M. Schinost, W. Valkenburg, 209 (Tilburg: Tilburg University, 2000).

Western European type of transnational criminality. However, certain legal elements are similar in both cases and a number of circumstances encourage the development of the organized crime. As a consequence, the criminal organizations are increasing and their action plan tends to be more dynamic and ample. Despite the large volume of cases of the serious crimes committed in Europe, in the Eastern European framework the criminal organizations pose an alarming threat because of the intense expansion and the high level of illicit proceeds they produce.

Various forms of serious crime having impact upon the European societies arise an interest for criminologists in their research on transnational criminality in Europe. The most frequent cases refer to the diverse types of trafficking, such as trafficking in human beings, drugs trafficking, trafficking in weapons, stolen car trafficking, artefacts trafficking, to which other forms of serious transnational crimes are added (penetrating economy, counterfeiting, money laundering, bribery, tax evasion and so on), most of them being committed with the public officials' agreement while they are involved in this kind of illegal activities. Frequently, doctrine speaks about the nexus between the criminal groups' operations and the public officers³ implying corruption and funds embezzlement. Moreover, the more organised the transnational criminal groups are carrying out the most sensitive activity sectors at the regional level, the bigger the threat is. The supranational character of these cases is recognized by the national authorities, even if there is no solution in order to prevent the real situation.

Thus, when studying criminal behaviour of transnational groups, many forms of criminality involving neighbouring countries can be noticed and there already are links between them having consequences upon the whole criminal activity in Europe, although the organized groups do not work together in order to commit transnational serious crimes.

On the other hand, factually criminals belonging to different criminal groups join together for exploiting this purpose which actually occurs especially in the East of Europe, where several cases of serious crimes are committed involving the supranational perpetrators' networks. This kind of networks is either concerned with the participants who normally are neighbour citizens committing transnational criminal activity or it is concerned with preliminary acts in the neighbouring territory, but the crimes are committed in another country. In other words, the crime system which crosses the jurisdiction and involves the social relations of two or more countries is also called the *multinational crime system*.⁴ A typical case of nations involved in a

³ Jan Van Dijk, *The World of Crime. Breaking the silence on problems of security, justice and development across the world* (Los Angeles: Sage, 2008), 146.

⁴ John M. Martin and Anne T. Romano, *Multinational Crime. Terrorism, Espionage, Drug & Arm Trafficking* (London: Sage Publications, 1992), 14.

multinational crime system is related to the drugs trafficking and it came from the Southeast Asia in the mid of 1980s.⁵ One of the most significant features of the multinational crime system is its own way of organization implying division of labour, leadership, rules or sanctions. Usually, it is important for researchers to distinguish between a criminal act committed by an organized criminal group through its own strategy or skills, which is viewed as a domestic offence and another criminal act committed by a joint criminal team, a mixed one involving many other criminal groups. Despite the general feature of both cases presented above, the final resolution is different and, moreover, it produces effects regarding the research as it will be argued below.

On the other hand, new routes from the Eastern European countries via Central to the Western part of the continent and also the abolition of the control of many borders in the Schengen area are important factors that must be taken into account in carrying out the present paper. Any pattern of trafficking and other forms of transnational criminality in Europe have considerably changed the movement of people within Europe and also the recent development of the phenomenon within the continent.⁶

Eastern European Non-Member States' Style of Approach

First of all, continuing on the matter of the geographical area, the links of committing serious crimes are of special interest in developing and processing the action plans of the criminal groups. Nevertheless, in accordance with their behaviour, known as a "rule" in this field, and also noticed in the Eastern Europe, the Russian style⁷ of the criminal groups is relevant more than ever at the moment.

Within the nexus state – civil society – everyday life, the resolute struggle against organized crime is not sufficient to ensure the success of the democratic and market changes.⁸ Several rules of behaviour which conduct the Russian life of criminal groups are similar to those in the prison setting.⁹

Looking for a particular pattern of behaviour in the Russian style of tackling the issue, I am looking for an explanation for the ubiquity of that model at the institutional level of the former Soviet and post-Soviet societies. As a matter of fact, the doctrine makes a remark upon the absentee state, the

⁵ Ibid., 15.

⁶ Kauko Aromaa, *Trends in Criminality*, in: *Crime and Criminal Justice in Europe*, 14 (Strasbourg: Council of Europe Publishing Cedex, 2000).

⁷ Anton Oleinik, *Organized crime, prison and post-Soviet societies* (Cornwall: Ashgate, 2003), 8.

⁸ Ibid., 9.

⁹ Yuli Dubov, *Bolshaja pajka* (Moscow: Vagrius, 1999), 38.

state separated from society and also responsible for its serious problems such as criminality and its high level of development which occurs in everyday life and which does not have anything in common with citizens or their habitual life.

From the point of view of the perspective, the state has transformed such kind of relationship among nationals which has consequences in the field of criminality, in particular in the transnational one. Unfortunately, at the moment, this perspective should not be excluded, and we should analyse of the current situation in Russia that creates the phenomenon which it can be observed outside its borders. I am referring to this special element because of the institutional approach which delineates the methodology of researching the phenomenon and other institutional approaches that rouse an interest for penalists while they come to research a new version of their norm.¹⁰ Moreover, the Russian doctrine has been involved in finding more efficient theories and practical solutions or sides for labelling the criminality phenomenon having a transnational valence. Relating the state and the civil society, the assumption of responsibility by the law enforcement in the matter of fighting against criminality, particularly the transnational one, is required.

Moreover, the links created by the organized criminal groups, exceeding Russian borders and going to the nearest frontier of the European Union, show us how much they are involved in finding new advanced methods to violate the legal provisions into force and have an international recognition by the other relevant groups. The criminal activity procedure is viewed by the European doctrine as one which manage to “work as crime or crime as work”.¹¹ Actually, the specific element of these groups is their managing to coordinate their activity according to their own rules or laws adopted by themselves and also recognized even outside of the organization.

Taking into consideration the provisions stipulated in the Trafficking in Persons Report¹² of 2009, Russia is a source, transit and destination country for women, men and children trafficked in order for traffickers to commit both commercial sexual exploitation and forced labour. The women from Far East Russia are trafficked to the Arabian countries and Turkey, South Korea and China for purposes of sexual exploitations and forced labour as well as for other erotic services that the traffickers require from them. Another part of Russian women are trafficked to the West part of the European continent to countries such as Germany, Italy, France, Spain or the United Kingdom for

¹⁰ Anton Oleinik, *Institucional` naja ekonomika* (Moscow: Infra M, 2000), 11.

¹¹ Vincenzo Ruggiero, *Organized and Corporate Crime in Europe* (Brookfield: Dartmouth Aldershot, 1996), 71-84.

¹² See: <http://www.docstoc.com/docs/7400493/Trafficking-of-Humans-Report-2009>, 246-248.

the same purposes. Most of the men are trafficked in the Far East for forced labour including work in the construction industry. As destination countries they are trafficked also to the Western European countries. The Russian style of transnational criminality in Europe influences, in a negative manner, many other countries, the focus of the phenomenon being upon the neighbouring area.

Statistics show us how many cases of these offences are discovered by the national law enforcement. The Report offers information in the matter of fact that, under Article 127 of the Russian Criminal Code,¹³ the Police Investigation Department investigated in 2007 a number of 139 cases of trafficking and 111 trafficking cases in 2008, 95 for sexual trafficking and 16 for forced labour. In 2007, about 46 traffickers were prosecuted, but only 9 were prosecuted in 2008. However, it is very difficult to have real data both for prosecutions and for convictions because of the authorities which do not collect and maintain such statistics.

As far as these criminal groups are engaged in any kinds of illegal activity, it is natural that the authorities have to make huge efforts in order to reform the legal framework favourable to gating and accelerating fight against transnational criminality, as it can be observed as a real threat towards the European values, including the financial interests of the European Communities, as a result of these activities, fact which is not desirable, of course. Taking into account these issues, I appreciate that the control mechanisms upon the transnational organized criminality should be rethought by the legislator and other more efficient strategies should be adopted in this respect.

Many times, as the practice shows, there were situations in which the criminals' behaviour has to be one step ahead of law enforcement. Moreover, the penalists have drawn a parallel between the efforts made by the law enforcement and the instruments used by the organized criminal groups. In this area, the technologies of the transnational criminal groups appear as an opportunity for those who would like to exploit the benefit of criminal conduct.¹⁴

At the same time, referring to fighting criminality, a criminologists team joined within the International Preparatory Colloquium on the topic of the *Expanding forms of preparatory acts and participation* held in Spain in 2007, had stated a theoretical formulation. One of the most important theories was

¹³ The Russian Criminal Code provides punishments up to five years imprisonment for this kind of offences and up to 15 years imprisonment for aggravated circumstances.

¹⁴ Antonio Vitorino, "Strategies of the EU and the US in Combating Transnational Organized Crime," in: *Strategies of the EU and the US in Combating Transnational Organized crime*, eds. Brice De Ruyver, Gert Vermeulen and Tom Vander Beken, 15 (Antwerpen-Apeldoorn: Maklu, 2002).

stated by the general rapporteur who emphasized that “we do not need more strategies or newer mechanisms, but we need more information and power including a financial one, in order to control and prevent the phenomenon.”

Not so far away from the Russian “style” of approaching the issue of transnational criminality, another country situated near the Russian Federation area is my target of research in the present paper. It is the case of the Republic of Moldova, which is geographically located at the Eastern European Union border having Romania as its Western neighbour. Actually, there is no particular feature of that country because of its past integration in the former Soviet Union until 1991, while the R. of Moldova enjoyed independence. Despite its independent status, at the moment, so many kinds of criminal activities, including the transnational ones, are committed involving the perpetrators from Ukraine and Romania. For the present research, these kinds of transnational criminal acts committed in the Republic of Moldova rouse a special interest in order to highlight its particular feature in opposition to the context. The home specialists in combating and preventing such forms of transnational criminality close to the geographic area of the Republic of Moldova have made huge efforts in order to carry out an efficient legal framework for fighting this scourge.

As long as the drugs trafficking is concerned, a high level of the involvement of law enforcements is being observed in order to control the phenomenon which is materialized in adopting the home legislation in accordance with the international one by respecting human rights and human security and also by playing an active role in the regional co-operation in criminal matters. At the same time, Moldova is a part of the European instruments of fighting against the transnational criminal phenomenon having consequences upon this country’s goal to join the European Union in the future.

One of the most important implications of that country consists in its statute as a member of the SECI Centre¹⁵ in Bucharest, which is an operational regional organization bringing together police and customs authorities from 13 member countries in Southeast Europe, including non-European Member States. The process of adapting the home legislation of the Republic of Moldova to the International one depends not only on the national legislative system, but, gradually, on the Moldova’s integration into the International community. The objectives of diminishing the drugs market can be approached only in an institutionalized frame or an inter-ministers relation too. The Centre for Combating Economic Crimes and Corruption¹⁶

¹⁵ See: <http://www.secicenter.org>

¹⁶ The Center for Combating Economic Crimes and Corruption is a home organism specialized in combating economical and financial serious crimes and preventing corruption too. Its legal framework includes the Constitution of the Republic of Moldova, the Law on the CCECC no. 1104-XV of 6 June 2002 published in the

of the Republic of Moldova is engaged in a permanent and progressive effort in order to redress economically and reduce criminality which is a real threat for the contemporary society. Moreover, in the home legislation,¹⁷ adopted by Moldova's Parliament, the transnational side of the serious crimes which are committed across its frontiers has been taken into consideration because of its concept of cross-border feature which is being used, without a clear definition.¹⁸

The Moldovan doctrine of criminal matters and transnational criminality has been involved in defining the cross-border phenomenon of the organized crime, within a general frame at the European level. Despite its "generalization", it could be noted that the transnational phenomenon of criminality underlines the meaning of threats for the states situated close to its geographical area of whose manifestation scene is based on the concept of various nations.¹⁹ On the other hand, the doctrine in the Southeast Europe has highlighted that these countries are affected due to the freedom and democracy established in their sovereign territories because of the globalization and expansion of the transnational criminality in this area.²⁰

Official Journal of the R. of Moldova no. 91-94/668 of 27 June 2002 and other normative acts such as the International treaties to which the Republic of Moldova is a part. The Center's responsibilities consist in preventing, analyzing and curbing contraventions, financial and fiscal offences, combating corruption, preventing and curbing money laundering and terrorism financing, anticorruption expertise of drafts of legal and normative regarding their correspondence to the state policy of preventing and combating corruption. For more information, see <http://www.cceec.md>

¹⁷ The Law on preventing and combating money laundering and financing of terrorism no. 190-XVI on 26 June 2007, published in the Official Journal of the R. of Moldova no. 141-145/597 of 7 November 2007; The Law on combating corruption and protectionism no. 900 of 27 June 1996, published in the Official Journal of the R. of Moldova no. 56 of 22 August 2007. See: http://en.cceec.md/legislation_RM

¹⁸ The National Strategy for fighting against organized crime, adopted by Decision of the Ministerial Council no. 726 of 7 November 2002; the Strategic Implementation Planning (SIP) Framework – An Implementation Tool to Prioritize Your Mutual Evaluation Report Recommendation. See: <http://en.cceec.md/Dezvoltar-eastrategica>

¹⁹ Vlado Ivanov, "Possibilities of border security in the fight against trans-border criminality," in: *Prävention und Bekämpfung der Transnationalen Verbrechen. Theoretische und Praktische Probleme* (Menschenhandel, Terrorismus, Geldwäsche, der Illegale Drogen – und Waffenhandel), Sammelwerk der internationalen wissenschaftlichen und praktischen Konferenz, 38 (Chisinau, 2005).

²⁰ *Ibid.*, 38.

Particularities of the Cases of Bulgaria and Romania

In spite of the fact that the Eastern European doctrine²¹ states that it is the key front-line transit region into the European Union of the illegal products or services, I have to notice that for a long time this kind of serious offences I am referring to have increased into this area, and their organized groups have perpetrated the internal markets managing primary links, but developing gradually. Excepting the Western Balkan Region, which is closest to the Western part of the continent, it is observed that the preferred forms of criminality are also inclined to be trafficking, both small and heavy arms.

Thus, remaining in the geographical territory of the Southeast Europe, but entering into the European Union area of interest, I have to notice the case of Bulgaria and Romania arise a particular pattern from this point of view, as it will be pointed out further. In spite of the general configuration of the kind of criminal activity which is committed in these countries, from a point of view, the Bulgarian style of criminal groups are closer to the Russian Federation style than the Western and Central European ones. However, the transnational criminality in Bulgaria is based on the “trans-border” criminality concept whose activities are controlled both by the EU provisions in criminal matters including the judicial co-operation in criminal matters and also by the national legislation, which is adapted to the European one.

As a matter of fact, there are many kinds of transnational criminal acts committed by the Bulgarian organized criminal groups, such as: drugs trafficking, including toxic and psychotropic materials; smuggling of excised goods, weapon and radioactive materials; smuggling of cultural-historical valuables; illegal immigration across-border; trafficking in human beings for the purpose of sexual exploitation; money laundering via cross-border financial operations and other transactions; money counterfeiting and other official documents.

One of the major problems that the law enforcement faces in Bulgaria is to examine the criminal acts as more than elements in a global market of criminal groups or societies and networks. However, for the present study the foreign activity represents a high interest. Not only from the structural point of view, these criminal acts take place in many particular countries, regions or firms in the international framework, using accessible communications in order to conduct their activity. In the area of issue it is usually stated that certain enterprises, that produce chemical radioactive materials for example, are not interested in the fact that, by using their technology and products,

²¹ Misha Glenn, “Migration Policies of the Western European Government and the Fight Against Organized Crime in SEE,” in: *Fighting Organized Crime in Southeast Europe*, ed. Ekavi Athanassopoulou, 34 (London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2005).

someone could produce weapons for mass destruction in another part of the world.²² This point of view should be taken into account by the national authorities and also by the criminology in order to examine all these acts and the consequences they produce and also to manage the illegal transnational activity through collaboration with other national law enforcements.

There are so many questions which pose interest regarding the case of Bulgaria and its type of transnational criminality. How much Bulgaria is a criminality producer country is shown by the European reports on the criminality issue of the Member States.²³ Concerned its transitory character, taking into consideration the legal sources, it is defined as “a combination of border trespasses of Bulgaria or to several state border of other countries on the road to the final aim-country of the movement.”²⁴

Regarding the Trafficking in Persons Report,²⁵ published in June 2009, it is emphasized that “Bulgaria is a source, transit, and, to a lesser extent, a destination country for men, women and children from Ukraine, Moldova and Romania trafficked to and through Bulgaria to Germany, Belgium, France, Italy, Spain, Austria, Norway, the Czech Republic, Poland, Greece, Turkey and Macedonia for the purposes of commercial sexual exploitation and forced labour”. The same Report continues that “Ethnic Roma women and children remain highly vulnerable to trafficking. Children are trafficked within Bulgaria

²² Ivanov, *Possibilities of border security in the fight against trans-border criminality*, 39.

²³ Report against illegal trafficking of migrates by land, see and air; Report for prevention, opposition and punishment on the human trafficking, especially women and children from 2000, published in the Official Journal issue 42/2001; See: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&language=EN&reference=A6-2007-0323>; Trafficking in Persons Report, Office to Monitor and Combat Trafficking in Persons, June 2002, see: www.state.gov/g/tip/rls/tiprpt/2002/10678.htm

²⁴ Ivanov, *Possibilities of border security in the fight against trans-border criminality*, 40.

²⁵ See: <http://www.docstoc.com/docs/7400493/Trafficking-of-Humans-Report-2009>, 89-90. This Report and subsequent updates are also available at: www.state.gov/g/tip. The Report offers us certain useful statistical information on penalties between one and 15 years' imprisonment pronounced in accordance with Article 159 of the Bulgarian Criminal Code. For example, in 2007, Police Investigation Department conducted 179 offences of sexual trafficking and 22 labor trafficking investigations, but in 2008, the same Department investigated 187 offences of sexual trafficking and 25 labor trafficking causes. At the same time, in 2007, a number of 78 people were prosecuted for committing sexual trafficking and forced labor, in compared with 87 prosecuted in 2008 for both offences. And finally, in 2007 a 71 perpetrators for sexual trafficking offences were convicted and two for labor trafficking, but in 2008, 66 perpetrators were convicted for sexual trafficking offences and three for labor trafficking.

and to Greece and the United Kingdom for the purposes of forced begging and forced petty theft.”

Statistically speaking, 15% of identified trafficking victims in Bulgaria are children. Why? Because of so many domestic factors such as the undeveloped standard of living. Bulgarian women and men are trafficked internally, primarily to resort areas around the Black Sea Coast and in border towns with Greece for the purposes of commercial sexual exploitation and forced labour, as I have already detailed above.

It is appreciated that the Bulgarian authorities have made enough efforts in order to diminish as much as possible both the home and transnational criminality by issuing several standards including strategies for fighting serious crimes, in particular the organized ones having a transnational feature. It is reproached Bulgaria with unprosecuted public authorities who are part in trafficking over the last years which is still a serious drawback that the national officials should take into account when adopting new provisions. However, as a positive aspect of fighting against serious crimes in Bulgaria, the home authorities have devoted their activity to protecting children. In this way, the government has increased available assistance to children victims of trafficking by establishing centres of rehabilitation and psychological assistance.²⁶

The same particular features as the ones presented in the latter case, Romania has faced most of the problems mentioned above. Despite its joining the European Union, which took place on 1 January 2007, this country has made efforts in order to adapt the domestic legislation to the European one, as a result of the European authorities' requests. However, even if the Bucharest authorities have been involved in diminishing and controlling the various forms of serious crimes, such as organized crime and corruption, as a matter of fact there are many unexplored fields which are still awaiting for investigation.

Analysing the causes that produce this phenomenon, the specialists usually consider the most frequent kind of factors as being both economic and political ones. Indeed, there is a unanimous opinion on the economic causes which produce and develop the transnational criminality in the Eastern Europe including Romania. In the period of transition, the national authorities have had to face many drawbacks in this field. Romania is also a source, transit and destination country for trafficking offences in the Southeast Europe having the external border of the European Union. Victims are both women and children, who are exploited for sexual purposes and for forced labour. Romanians prefer to go abroad in the Western countries, such as Italy,²⁷ Spain, Germany, the Netherlands and the United Kingdom.

²⁶ Ivanov, *Possibilities of border security in the fight against trans-border criminality*, 90.

²⁷ Statistically speaking, in 2007, 1 million people were registered at the Ministry of Labor, Family and Social Protection of Bucharest, who have worked legal in Italy,

Since its joining the European Union, the Romanian citizens have the possibility to enjoy one of the European liberties – *the free movement of people* and also the free movement of labour into the EU area. In spite of these fundamental rights which offer them the opportunity not only to travel, but much more, including the right of searching a job, right of residence, the family right, many people prefer not to travel abroad in order to find a legal job, but most of them have chosen an illegal route to penetrate the labour market, in particular in the field of agriculture, construction and services. Another purpose for their illegal activity is to develop a sexual “industry”. Traffickers prefer women and children in order for them to commit petty thefts. Moreover, in the last period of time, traffickers are involved in trafficking children as young as three months old in the United Kingdom. They are trained in street crimes and most of the children commit offences with their parents’ agreement. Moreover, the traffickers use illegal immigration documents and employment records in order to obtain fraudulent benefit claims. This procedure is the newest method used by the Romanian perpetrators abroad. In this matter, Mr. Anthony Steen MP, Chairman of the all-party parliamentary group on trafficking of women and children stated that: “This is an appalling scandal of desperately poor people being trafficked here to siphon money from the benefit system. The current checks are totally inadequate and there need to be an EU-wide response. HM Revenue and Customs and the Development for Work and Pensions need to get a grip”.²⁸

Statistically speaking, in 2007 the Romanian authorities investigated a number of 232 cases of serious crimes and over 494 new cases in 2008. The judicial bodies prosecuted 398 cases of this kind of offences in 2007 and there were 329 cases prosecuted in 2008. Romania convicted 188 perpetrators in 2007 and 125 perpetrators in 2008.²⁹

Basically, the East European doctrine³⁰ highlights that the illegal immigration is connected to the criminological phenomena such as trafficking in human beings, organs trafficking, sexual exploitation which depends on both economic and social factors. In the first kind of factors meanness, unemployment, communist feeling, people’s division into poor and rich

and, that ministry expected that half million are working without a work permit in that country.

²⁸ Jon Ungeod-Thomas, “Gangs import children for benefit fraud,” in: *Sunday Times/ Timesonline* on 23 August 2009. See: <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/uk/crime/article6806493.ece>

²⁹ Taking into account the data published in the same Report, in 2008, 48 traffickers were sentenced of one to five years’ imprisonment, 56 traffickers were sentenced of five to ten years’ imprisonment and two traffickers were sentenced to more than ten years’ imprisonment.

³⁰ A.I. Dolgova, *Zdorovie natii* (Moscow, 1996), 132.

whose balance inclines to the first issue are included. The social factors also contain the peoples' low level of education, the generation gap, losing the social values, mirage of the Western lifestyle, lack of the legal culture of young generation or the lack of life knowledge. To these kinds of factors presented above another one can be added - the political one - which influences the people's culture by lack of a real strategy on immigration and also by deficiencies of the regional strategies on combating trafficking or in a lack of national legislation. However, despite the social, economic and political factors which represent a real source of producing phenomena of transnational criminality all over the world, particularly in the Eastern Europe, illegal immigration is conditioned not only by the home drawbacks, but also by the trends to "humanize" labour and also to minimize globalization. Another point of view³¹ relates the trafficking phenomenon with a high level of graduated people who live in their home countries. In this situation, there is a common tendency for this kind of population who wish to go abroad in order to find a better life, work, and spend a decent everyday life.

Using its definition, trafficking in human beings means "recruiting, transporting, transferring, housing or accepting people by assault and battery, by using force or other forms of under duress, by using the offence of rape, fake or abuse, or by using a vulnerable position, by offering or receiving a tax or benefit in order to obtain the powerful accord for other people's exploitation". Exploitation refers to the kind of offences such as: prostitution, sexual exploitation, forced labour, slavery or other similar practices or assaying organs. It is appreciated that, at the moment most of the Eastern European societies are confronted with these forms of trafficking and for the national authorities it is impossible to solve completely these deficiencies knowing that the organized criminal groups are permanently involved in the development of the phenomena.

However, as the criminologists have stated, the law enforcement should always be one step ahead the perpetrators. The "technologies" of recruiting young people for transnational criminality, in particular young girls, usually up to 18 years old, are the well-organized networks and managing diverse methods of attracting them in these kinks. For example, one of the preferred ways to transport girls abroad is used through the tourism agencies

³¹ Vitalie Budeci, "Traficul de finite umane – Principala forma a migratiei ilegale in contextual situatiei actuale din R. Moldova," in: *Prävention und Bekämpfung der Transnationalen Verbrechen: Theoretische und Praktische Probleme* (Menschenhandel, Terrorismus, Geldwäsche, der Illegale Drogen – und Waffenhandel), Sammelwerk der internationalen wissenschaftlichen und praktischen Konferenz, 105-106 (Chisinau, 2005).

or firms having as main activity recruitment for working abroad or the so-called matrimonial or modelling agencies.³²

Involving the European judicial co-operation in criminal matters, Romania is a part of the regional and international instruments of controlling various forms of serious crimes, such as terrorism and organized crime. The Southeast European Cooperative Initiative, in particular the Regional Centre for Combating Trans-Border Crime³³ is a proof of developing several partnerships in and out of the European Union.³⁴ Since 2002, Romania has signed the bilateral co-operation protocols with various countries such as Switzerland, the Netherlands, Bulgaria, China, Albania and the Republic of Moldova.

Up to the present, the Council of the European Union adopted the conclusions on the Commission's reports on progress in Bulgaria and Romania under the co-operation and checking the mechanisms of fighting criminality and respecting EU rules in criminal matters.³⁵ On that occasion, the Council noted the good level of co-operation of Bulgaria and Romania with Commission and with other Member States as part of the responsibilities assumed by these countries on criminal matters.

Rethinking political partnership is dedicated for more decisive and strategic approaches and for the progress made both by the Bucharest and Sofia authorities in order to continue their efforts to adapt the home legislation to the European one. At the same time, the Council added that these two countries are called to intensify their efforts "by taking all the necessary steps without delay and by demonstrating tangible and lasting results especially in the areas highlighted in the report".³⁶ At the same time, the EU recommendation is to consider an efficient, independent and impartial judicial system with sufficient resources in each Member States, which is indispensable for enacting the

³² Ibid., 107.

³³ In 2007, for example, the total quantity of heroin captured in the SECI Center increased overall by 28%, cocaine 27 %, but almost 87% of the confiscated quantities. See: <http://seepag.info/download/Draft%20minutes%20of%20the%2012th%20SEEPAG%20Meeting%20%20Durrës%20%20Albania%20%20June%2026-27%20%202008.doc>

³⁴ Aside of the EU Member State, Southeast European Cooperative Initiative of SECI Center of Bucharest has the following non-Member States: Albania, Bosnia and Herzegovina, Croatia, F.Y.R. of Macedonia, Moldova, Montenegro, Serbia and Turkey.

³⁵ 2960 General Affairs Council Meeting on 14 September 2009 in Brussels *Council Conclusions on the Mechanisms on Cooperation and Verification of Bulgaria and Romania*, available online at: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/gena/110110.pdf

³⁶ Ibid.

EU policies and also for creating a stable and safe climate for the European citizens.

Regarding the reform of the judicial system in Romania, the Council stated that this country has taken a number of good steps which consisted in adopting the new Code of penal law. This momentum is also appreciated as a positive change, but it does not produce a real effort in this field yet. One of the major drawbacks of the Romania's judicial system remains corruption. In this matter, this country's authorities still develop a defective policy, which is not favourable to the citizens.

Relative to Bulgaria's results in this area of interest, the Council's conclusions were positive too. They noticed acknowledging a momentum in recognizing steps undertaken in improving corruption and organized crime. However, it is still considered as one of the most delicate issues arisen in this country.³⁷ As a drawback of the domestic authorities, the Council reiterated the need to develop an unequivocal political and also to start a profound reform in the judicial field. Thus, in co-operation with Bulgaria and Romania other Member States are ready to conduct the assistance needed to attain the proposed objectives.

Protecting Standards in European Criminal Law

Taking into account the complexity of the European Union negotiations in the field of Justice and Home Affairs and highlighting difficulties in conciliating Member States judicial cultures and challenges related to the introduction of some new and original cross-border co-operation models at the supranational level, at the beginning of the idea of an area of freedom, security and justice created since the Tampere EU Council of 1999, the European officials have been involved in developing common criteria of solving current problems of their societies by providing several mechanisms which will be discussed below.

Even from the very beginning of the European negotiation upon this kind of values, one of the most appreciated issues emphasizes that the Member States need to intensify the fight against terrorism and organized crime, as one of the main objectives of the future. They also have taken into account other priorities for the next period of time such as: immigration and asylum policies. However, despite the huge efforts they have made in order to achieve these purposes, the undeveloped economic system of the Eastern Europeans and also the transition period they have undergone were serious drawbacks in this project. It is well-known that, this kind of problems will produce illegal immigration in Europe, exclusively from the Eastern to the Western part of the

³⁷ Ibid.

continent.³⁸ This means that, the “coordination of migration policy remains at a low level and public disputes”.³⁹ At present, this issue is still recognized within the European Council and the Commission as being one of the most urgent policies that should be implemented into the national legal system of the Member States, because of the high level of illegal immigrants who arrive in the Western countries every year, The United Kingdom, France, Italy and Germany as preferred destination.⁴⁰

However, at the moment, the European law enforcement states that the transnational criminality in Europe is developed more and more rapidly on outdated notions of national sovereign states that pose obstacles to join anti-crime efforts.⁴¹ At the same time, the European doctrine speaks about all opportunities of co-operation between the Member States as a solution to negotiate a comprehensive framework of agreements, such as Mutual Legal Assistance and Extradition Treaties in order to facilitate exchanges of information and data in criminal cases. This means that, a wide range of legal instruments (hearing witnesses, forensic procedures, collecting evidence) performed in a country can be used in the judicial process in another country. Moreover, their effort focuses on developing an area of effective criminal justice system at all levels: police, prosecution, judgment.

Since the Belgian presidency of the EU, in the second part of 2001, the attention of law enforcements was focused on further common efforts to approach the challenges of transnational criminality⁴² both in Europe and all over the world. At that time, it was discussed the benefit of the globalization in an increasingly border free world in opposition with other interest in laundering money and in “the roam of the electronic environment of computer network with the help of sophisticated technologies.”⁴³

³⁸ Delia Magherescu, “The Danger of Organized Crime Development at the East of Europe and its Movement from East to West,” in: *Anuario de la Facultad de Derecho da Universidade Da Coruna* 13 (2009): 405-410.

³⁹ Glennly, *Migration Policies of the Western European Government and the Fight Against Organized Crime in SEE*, 36.

⁴⁰ A statistics published at the European level show that in Britain, France and Germany, “figures over the five years to 2002 hover between 100.000 and 225.000 net immigrants in each country”: Ekavi Athanassopoulos (ed.), 37.

⁴¹ W. Chamberlin, “Remarks before the EU – US Conference on Strategies to Combat Transnational Organized Crime,” in: *Strategies of the EU and the US in Combating Transnational Organized crime*, ed. Brice De Ruyver, Gert Vermeulen and Tom Vander Beken, 31 (Antwerpen-Apeldoorn: Maklu, 2002).

⁴² Vitorino, *Strategies of the EU and the US in Combating Transnational Organized Crime*, 15.

⁴³ Ibid.

Most of the recommendations adopted in this matter have been fully implemented, even since the endorsement of the Amsterdam Treaty and its two Action Plans in the matter of fighting organized crime. This means the era of progress in the development of national co-operation by disappearing in the national procedures some legal institutions that are not the result of the treaty. Moreover, the Amsterdam Treaty has started a new era in the fields of police and judicial co-operation in criminal matters.

Because of the rapid development of the transnational organized crime in Europe, and also taking into consideration its alarming feature against democracy and rule of law, the European officials decided to set up the European Police Office,⁴⁴ as a Law Enforcement Organization which is involved in co-operation between Member States in preventing and controlling various forms of transnational serious crimes.⁴⁵ Having an international vocation and competence in this kind of activities, Europol has a fruitful co-operation with the non-Member States too. In order to achieve this purpose, bilateral agreements have been signed with Switzerland, Croatia, Albania, Bosnia and Herzegovina, FYR of Macedonia, Moldova, Turkey and Russia. Europol also assists non-Member States in their interest in preventing transnational criminality in Europe that affects most of the various values of the European Union.⁴⁶

The European doctrine has included a certain contradiction, the so-called *paradoxes* of the judicial systems of the Member States. One of these refers to the principle of territoriality that is also placed within the traditional concept of the states' sovereignty. Another paradox takes into consideration the "material world" location, time, perpetrators, victims, witnesses and procedures – all these elements being investigated in the reconstruction of a crime scene, for example. The virtual world⁴⁷ appears as an alternative in finding a way to help the judicial bodies in their investigation, prosecution or judgment. Moreover, this paradox concerns the dilemmatic character of the Internet and the advantages it produces.

⁴⁴ The Europol has been established on 7 February 1992 and also regulated by the Convention based on the Article K.3 of the Treaty of the EU. The Europol Convention published in the Official Journal of the EU OJ C 316 of 27 November 1995, at p. 1.

⁴⁵ See: <http://www.europol.europa.eu/index.asp?page=home&language=>

⁴⁶ The Europol Convention available on-line at: http://www.europol.europa.eu/legal/Europol_Convention_Consolidated_version.pdf

⁴⁷ M. Den Boer, "Cybercrime," in: *Strategies of the EU and the US in Combating Transnational Organized crime*, ed. Brice De Ruyver, 15 (Antwerpen-Apeldoorn: Maklu, 2002).

Special Focus on the Phenomenon in the Western Europe

As I have already stated in the above mentioned chapter the development of the criminal phenomenon in Eastern Europe tends to influence the European values of the Western part of the continent, it is true and I have to admit that there already is a nexus between them. In other words, the Eastern European societies can be called as sources and transit areas, but the destination is assuredly the Western countries. Speaking about its *transitivity* in Europe, the criminality is researched in a different manner on a variety of sources of diverse reliability, while the scene of action is a very dynamic one.⁴⁸

Indeed, the character of transition of the criminal phenomenon in Europe is perceived in various ways, from a “monolithic organization on its march to take control of society”⁴⁹ to a generalized picture made in a variety of ways of market opportunities and market segments on which the criminal groups may operate by introducing their own methods and style of perpetrating illegal market or developing underground economy. Thus, speaking about the “East-West crime”, it should not imply that transnational criminality in Europe is unidirectional with a spectre of an Eastern Mafia preying on innocent Western Europe.⁵⁰ This means that the Western European societies have had no lack of both traditional and organized crime. The home organized crime grown within the European Union “has apparently not been slow in taking advantage of the new routes and markets that have opened up to and through Central and Eastern Europe”.⁵¹

Nevertheless, at present, most of the Eastern nationals are involved in committing serious crimes in Western Europe because of the high economic development and life style, among others, that they do not find at the home countries. Moreover, the victims’ traffickers, for example, are attracted by the mirage of the standard of living in the Western European countries, more developed than in the origin ones.⁵² Unfortunately, most of the cases of illegal immigration, children and girls prostitution as well as other forms of transnational crimes are committed by the Eastern citizens in Western European countries. This phenomenon should be viewed as a “shopping criminality”

⁴⁸ Petrus C. Van Duyne, *Organized crime in Europe* (Nova Science Publishers, Inc. 1996), 91.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ M. Joutsen, “Cross-border crime patterns between Eastern Europe and the European Union,” in: *Cross-border crime in a changing Europe*, ed. Petrus C. Van Duyne, 64 (Tilburg: Tilburg University, 2000).

⁵¹ Ibid.

⁵² Magherescu, *The Danger of Organized Crime Development at the East of Europe and its Movement from East to West*, 408.

imported from East to West. Moreover, a civilized society is not possible to be run as long as the law enforcement does not investigate the instruments of committing transnational crimes, at all, and also they are not conversant with organized criminal groups' *modus operandi*, which are variable and changed without a precise and permanent action plan.⁵³ Thus, remaining in the field of the economic issue of the Western European countries, its development has created turbulence on the crime scene. Moreover, the discussed phenomenon was emphasized by opening borders between East and West that have produced effects upon many forms of criminal phenomena with consequences in the future.

Theoretically speaking, the perpetrators' motivation in accelerating their criminal activity in the Western European countries depends on the adverse economies in transition in their home countries⁵⁴ and of the fundamental transformation in all of the Eastern Europe over the past years, while the organized crime had a fertile soil in which to grow. Moreover, the transition period that the Eastern countries are passing through has presently influenced this issue more than ever. The advanced technology including the Internet one has played a significant impact upon the illegal activities and also has resulted in new opportunities for the organized groups and for their activity. The organized groups have taken advantages of the transnational feature of global finance to "launder money, which is a process by which the proceeds of crime are disguised to conceal their criminal origins and make their future use appear legitimate."⁵⁵

From trafficking criminal activity in its various forms to the development of an illicit drug market as well as other similar forms of serious crimes, the idea of an integrated Europe without "innerborder controls"⁵⁶ become clear, while the law enforcement was worried because this would enormously enhance the opportunities for perpetrators to emphasize their "business". On the other hand, the worries were bigger as much as giving a certain market demand severe border control has only served for increasing "consumer prices which meant a higher netto profit per unit for the traffickers."⁵⁷ Moreover, creating a general theory on the free movement of criminal goods and persons in Europe, looking at the structure and prospects of a different market is important for that segment.

⁵³ Ian Loader, Neil Walker, *Civilizing Security* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 235.

⁵⁴ Aromaa, *Trends in Criminality*, 15.

⁵⁵ Van Dijk, *The world of crime. Breaking the silence on problems of security, justice and development across the world*, 145.

⁵⁶ Van Duyne, *Organized crime in Europe*, 91.

⁵⁷ *Ibid.*, 93.

Since mid-1990s a large movement of the people from East to West occurred, which influenced the criminality side. Referring to the trafficking in human beings, the most desired destination countries are Austria, Germany, but also Belgium and the United Kingdom are preferred. Nevertheless, Italy is one of these countries, which are seriously affected by the foreigners who, part of them, are arriving in this geographical area for an illegal purpose. Until 2001, such countries having external borders with the non-European Member States (Germany shares a long border with Poland and Czech Republic, Austria borders on Slovenia, Hungary, Slovakia and Czech Republic, Denmark on long Baltic Sea) represented an ample possibility for transnational criminality and its influence to penetrate the Western societies. Moreover, many routes from the Western Balkan region into the Western European area have been linked in that period of time. From this point of view and also taking into account the geographical area of the continent, Switzerland is situated in a central position to Austria, Italy, France and Germany, and in this respect, it plays an important role with the Western Member States in their effort to control the transnational serious crimes.

Statistically speaking, until 1997 the main crimes committed in the Western European countries were assaults in Germany, rapes in Austria and Germany, robberies in Austria, while in Luxembourg, Belgium and Holland trafficking in drugs was more highly developed than in other countries of Europe. The phenomenon was additional with drugs and alcohol consumption and was very highly urbanized in these countries and also present in the United Kingdom. Despite the various forms of criminal activity performed in the whole of Europe, combating production and trafficking of drugs remain the goal of the law enforcements in their effort to develop joint actions.

At present, one of the most important threats is concerned with the potential use by the international terrorists of nuclear weapons, acquired with the help of the organized crime.⁵⁸ Even if the new global European context states clearly the governments' position for this purpose, an important criticism of the effective implementation of several instruments⁵⁹ both at the European and international level, shows how much the nexus between the organized crime, corruption and terrorism has been developed and also how they have

⁵⁸ Van Dijk, *The world of crime. Breaking the silence on problems of security, justice and development across the world*, 145.

⁵⁹ The Protocol on Trafficking in Persons, Especially Women and Children entered into force in December 2003, the Protocol on Smuggling of Migrants, entered into force in January 2004; the Protocol on Illicit Manufacturing and of Trafficking in Firearms, entered into force in June 2005.

committed themselves to share information on trends in this kind of serious crimes.⁶⁰

Studying the current issue from a comprehensive point of view, understanding the diversity of criminal co-operation and also emphasizing how criminal groups and their activities interact with the legitimate ones as well as to overrate the degree of complicated “symbiosis” of the perpetrators’ need to occur.⁶¹ Thus, doctrine has stated that not less than twelve guiding principles must be appreciated in order to analyze the criminal organized links and their infiltration in the interest area, viewed as the “web criminal cooperation”.⁶² The specialists distinguish, among others, public, semi-public, semi-private and private aspects of the criminal co-operation.⁶³ They also outline the dependence of the organized crime on the failure to manage the public sector of activity. It is a qualitative point of view of the criminal groups’ activity and the way in which they manage to achieve infiltration in the public sector.

On the other hand, quantitatively speaking, it is relevant how much the organized criminal groups have found a way to penetrate the Western societies as well as it is good to know how they use illegal instruments in order to destruct the abroad civilization of those countries. Actually, it is an immense danger to observe in which sense they extend the home criminal activity upon diverse fields of societies’ activity too.⁶⁴ It is only a reason for which officials have got involved in developing efficient mechanisms to control all these threats as much as they strengthen special legislations both at European and international level.⁶⁵ In the very beginning, law enforcements have been interested in creating a serious plan for solving migration of the criminality from Eastern to Western Europe. Only through several common actions, reaching the result of preventing all forms of transnational criminality in Europe that tends to affect Western society is possible. As sources for reducing the idea of

⁶⁰ Van Dijk, *The world of crime. Breaking the silence on problems of security, justice and development across the world*, 146.

⁶¹ Marcus Felson, “*The Ecosystem for organized crime*”. *Heuni Paper n° 26*, (Helsinki: Heuni, 2006), 7.

⁶² *Ibid.*, 7.

⁶³ Jon Spencer, *Organized crime, corruption and the movement of people across borders in the enlarged EU: A case study of Estonia, Finland and the UK*. *Heuni Paper n° 24*, (Helsinki: Heuni, 2006). In addition, see Petrus C. Van Duyne, *Threats and phantoms of organized crime, corruption and terrorism* (Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2004), 104.

⁶⁴ Ian Loader and Neil Walker, *Civilizing Security*, 235.

⁶⁵ The European legislative adopted by the European Council available online at: <http://register.consilium.europa.eu/servlet/driver?typ=&page=Simple&lang=EN&cmsid=638>

criminality,⁶⁶ diminishing offender convergence and transaction setting were preferred. However, increasing research in this matter convinces us of the fact that many forces of interest are involved in developing this project. They also create an idea of “zero tolerance” against any kind of criminal activity that could be developed in the whole Europe.⁶⁷

Thus, if I am looking for the transnational criminal acts that were committed in the Western European countries until 1999 an inflation for the typical influence of criminalization in society, named “conventional” criminalization, will be observed.⁶⁸ Moreover, it is notorious that the crime phenomena involve corruption, organized crime and economic crimes having a link between them. A particular feature arises in the countries with the lowest rates and also having “a low level of urbanization” in registered crime over the past three decades.

However, at the moment the rate of criminality in the Western European countries is increasing. Property crimes, assaults, robberies, armed robberies, burglaries, juvenile crimes, gang crimes, to which smuggling migrants are added, all these forms of serious crimes are committed in this geographical area. Unfortunately, it is not protected against the criminal groups’ target and tends to be developed. A report published by the Council of Europe in 2000 has pointed out that the increased forms of criminality in the Western Europe have as a result the political, economic and social changes produced in the last period of time.⁶⁹ Because of the real situation created upon the main three values (political, social and economic ones) I add that these phenomena must be in an alarming increase in the last two year period due to the global economic crisis that has affected both industries and social values of the Europeans. Unfortunately, at present, there are no statistics on the matter of criminal rates in the Western European countries in order to compare the transnational criminality with the same one in the recent past. It is also appreciated that, at the moment, the European Union Member States are confronted with a high level of influxes of criminality from Eastern Europe, for example trafficking in human beings from the Russian Federation, Romania, Republic of Moldova and Bulgaria, trafficking in firearms from the Western Balkan region, illegal caviar trafficking from the closeness of Caspian Sea area.⁷⁰ Based on the results of the comparative statistical information,⁷¹ reliable crime information

⁶⁶ Felson, *The Ecosystem for organized crime*, 15.

⁶⁷ *Ibid.*, 16.

⁶⁸ Aromaa, *Trends in Criminality*, 13.

⁶⁹ *Ibid.*, 14.

⁷⁰ Europol 2004, in: Van Dijk, *The world of crime. Breaking the silence on problems of security, justice and development across the world*, 5.

⁷¹ Performed by the International Crime Victim Survey since 1997.

on some of the largest developing countries including the Russian Federation, Ukraine, Moldova, is still conspicuously missing. However, the ranking of countries in Europe in terms of criminalization of serious crimes has been shown as a clear and consistent trend. From a European perspective, Poland has turned from a high crime into a medium crime country. In Sweden, for example, between 2000 and 2004, the crime rate dropped steeply and its level is now kept on the medium range.

In the United Kingdom the criminal rate has also increased in the last period of time. The level of crimes has climbed up to the level in England and Wales and has overtaken that of Scotland. Northern Ireland seems to pass a different situation because of the IRA's influence and its role in the informal policing has created a lack of social control in that area.

Despite the current situation at the economic level, I have to observe an enormous interest of the law enforcement in developing more efficient instruments of fighting organized crime having a transnational feature.⁷² One of them is initiated by the United Nations and is related to the border control, essential in combating transnational organized crime.⁷³ The co-operative activities were launched in order to increase co-operation between nations in crime related matters and control transnational cross-border crime phenomena which is the obvious target. As a matter of fact, the Anti-Organized Crime and Law Enforcement Unit within the United Nations Office on Drugs and Crime stipulates technical and professional assistance to officers on the problems of illegal immigration in improving exchange of information between the law enforcement agencies and border control. The legal framework of creating the European co-operation in criminal matters and improving the ability of the states to control the problems on their own crimes before extending them to the external borders has been preferred.

On the other hand, the Council of Europe Recommendation of 2001 emphasizes that "the organized groups' economic power, transnational connection and sophisticated techniques and methods, is a major threat to society,

⁷² EU/US Agreements on extradition and on mutual legal assistance, 14826/09, Luxembourg, 23 October 2009 available online at: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/110727.pdf; Council Conclusions on the European Financial Coalition and national financial coalitions against child pornography on the Internet, 2969th Justice and Home Affairs Council meeting, Luxembourg, 23 October 2009, see: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/110748.pdf; Council Conclusion/ the Brussels Declaration made at the European Conference on Preventing and Combating Trafficking in Human Being, held on 18-20 September 2002, see: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/polju/EN/EJN339.pdf;

⁷³ See UNODC: <http://www.unodc.org/unodc/en/organized-crime/law-enforcement.html>

the rule of law and democracy to which states need to react with a common strategy⁷⁴ is related in the Preamble of the Committee of Ministers aware of the need of the Member States to develop “a common crime policy in relation to organized crime by creating opportunities which ensure greater effectiveness in their legislation and enhance international co-operation in this area.”⁷⁵

Conclusion

Basically, from the traditional organized crime in Europe, even if a few particular cases have been taken into consideration in the current research work and only in a tangential manner, which are covered by a large spectre of the geographical area through defining the phenomenon proposed by doctrine to the contemporary transnational criminality in Europe, an inevitable process of social movement followed by a criminal one is noticeable. I am referring to the frequent cases of the transnational criminal activities committed by the Eastern European groups in the West part of the continent as well as to the serious consequences they produce both in the field of economy and socially speaking.

Due to the inhomogeneous cultural background, tradition and education of the European people and also taking into account the dramatic social movement of criminality from the East to the West of Europe, this process seems to be intensified in the last years more than ever. A long time ago, the transnational criminal phenomenon was preferred by the traffickers, but the significant moment of accelerating this scourge and its movement from East to West has been produced in the early 90s, while certain significant events on the European political scene occurred. One of them refers to the European frontiers between East and West which have fallen. This momentum is one of the most delicate because of the serious consequences it produced in the European societies after the fall of the Soviet Union and of the Berlin Wall, having consequences in the criminal activities of the Eastern groups while they “met” Western values and similar groups too. To these events, the deficit economy of the Eastern countries is added. Moreover, the high level of technology including the Internet has played a major role in determining criminality in Europe, as I have already presented above. However, despite the huge efforts made by the law enforcement agencies both at European and national levels, the market for trading illegal goods and services was intensified enough to generate illegal revenues.

⁷⁴ See the Council of Europe, Recommendation Rec.(2001)11 of the Committee of Ministers to Member States concerning guiding principles on the fight against organized crime adopted on 19 September 2001: http://www.secicenter.org/doc/Recommendation_on_fighting_organized_crime.19.09.2001.pdf

⁷⁵ Ibid.

At the same time, a range of illegal activities was produced by the Mafia groups, from trafficking in human beings to smuggling, from arm trafficking to illegal or underground activities that existed in the socialist countries. On the other hand, the danger of the criminality movement from the East to the West of Europe is presently one of the main priorities of the European authorities in their efforts of controlling this kind of serious crimes, which tends to affect the most sensitive areas of the Western European values. This is a result of the uncivilized invasion of the Eastern nationals who recently joined the European Union and of their non-member neighbours.

As a matter of fact, three main conclusions rise on the present study:

- criminality is a target of the law enforcement and its strategies of controlling it by adopting several legal instruments in this respect;
- criminality is a product of the process of social transformation in the East of Europe and the transition period the Eastern people are still passing through;
- criminality is a permanent and main preoccupation of the criminal groups, which degenerates in a serious criminal subculture.

Bibliography:

- Adamoli, Sabrina. "Organized Crime and Money Laundering Trends and Countermeasures: A Comparison between Western and Eastern Europe." in: *Cross-border Crime in a Changing Europe*, ed. Petrus C. Van Duyne. Tilburg: Tilburg University, 2000.
- Aromaa, Kauko. *Trends in Criminality: Crime and Criminal Justice in Europe*. Strasbourg: Cedex Council of Europe Publishing, 2000.
- Boer, M. Den. "Cybercrime." in: *Strategies of the EU and the US in Combating Transnational Organized crime*, ed. Brice De Ruyver. Antwerpen-Apeldoorn: Maklu, 2002.
- Budeci, Vitalie. "Traficul de finite umane – Principala forma a migratiei ilegale in contextual situatiei actuale din R. Moldova." in: *Prävention und Bekämpfung der Transnationalen Verbrechen: Theoretische und Praktische Probleme*. Chisinau: Sammelwerk der internationalen wissenschaftlichen und praktischen Konferenz, 6-7 October 2005.
- Chamberlin, W. "Remarks before the EU – US Conference on Strategies to Combat Transnational Organized Crime." in: *Strategies of the EU and the US in Combating Transnational Organized crime*, ed. Brice De Ruyver. Antwerpen-Apeldoorn: Maklu, 2002.
- Council Conclusion/ the Brussels Declaration made at the European Conference on Preventing and Combating Trafficking in Human Being, held on 18-20 September 2002 available online at: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/polju/EN/EJN339.pdf;
- Council Conclusions on the European Financial Coalition and national financial coalitions against child pornography on the Internet, 2969 Justice and Home Affairs Council meeting: Luxembourg, 23 October 2009 available online at: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/110748.pdf
- Council of Europe, Recommendation Rec. (2001)11 of the Committee of Ministers adopted on 19 September 2001, available online at: <http://www.secicenter.org/doc/>
- Dolgova, A.I. *Zdorovie natii*, Moscow, 1996.
- Dubov, Yuli. *Bolshaja pajka*. Moskva: Vagrius, 1999.

- EU/US Agreements on extradition and on mutual legal assistance, 14826/09: Luxembourg, 23 October 2009 available online at: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/110727.pdf
- Felson, Marcus. The Ecosystem for organized crime. *Heuni Paper n° 26*. Helsinki: Heuni, 2006.
- General Affairs Council Meeting 2960 on 14 September 2009 in Brussels “Council Conclusions on the Mechanisms on Cooperation and Verification of Bulgaria and Romania”, available online at: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/gena/110110.pdf
- Glenny, Misha. Migration Policies of the Western European Government and the Fight Against Organized Crime in *SEE: Ekavi Athanassopoulou Editar. Fighting Organized Crime in Southeast Europe*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2005.
- Ivanov, Vlado. “Possibilities of border security in the fight against trans-border criminality.” in: *Prävention und Bekämpfung der Transnationalen Verbrechen: Theoretische und Praktische Probleme*. Chisinau: Sammelwerk der internationalen wissenschaftlichen und praktischen Konferenz, 6-7 October 2005.
- Joutsen, M. “Cross-border crime patterns between Eastern Europe and the European Union.” in: ed. Petrus C. Van Duyne. *Cross-border crime in a changing Europe*. Tilburg: Tilburg University, 2000.
- Law on combating corruption and protectionism no. 900 of 27 June 1996: *Official Journal of the R. of Moldova* no. 56 of 22 August 2007.
- Law on preventing and combating money laundering and financing of terrorism no. 190-XVI on 26 June 2007: *Official Journal of the R. of Moldova* no. 141-145/597 of 7 November 2007.
- Law on preventing and combating trafficking in human being no. 241-XVI of 20 October 2005: *Official Journal of the R. of Moldova* no.164-167/812 of 9 December 2005.
- Law on the Centre for combating economic crime and corruption no. 1104-XV of 6 June 2002: *Official Journal of the R. of Moldova* no. 91-94/668 of 27 June 2002.

- Law no. 93/2010 of adopting UGO no. 198/2008 on modification and completing the Penal Code of Romania: OJ no. 351 of 27 May 2010.
- Law no. 365/2004 on ratification of the UN Convention against Corruption: OJ of Romania of 15 September 2004.
- Loader, Ian and Neil Walker. *Civilizing Security*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Magherescu, Delia. "The Danger of Organized Crime Development at the East of Europe and its Movement from East to West." *Anuario de la Facultad de Derecho da Universidade Da Coruna* 13 (2009): 405-410.
- Martin, John M., and Anne T. Romano. *Multinational Crime. Terrorism, Espionage, Drug & Arm Trafficking*. London: Sage Publications, 1992.
- Oleinik, Anton. *Organized crime, prison and post-Soviet societies*. Cornwall: Ashgate, 2003.
- Oleinik, Anton. *Institucionalnaja ekonomika*. Moscow, 2000.
- Recommendation_on_fighting_organized_crime.19.09.2001.pdf
- Report against illegal trafficking of migrates by land, sea and air and Report for prevention, opposition and punishment on the human trafficking, especially women and children from 2000: Official Journal issue 42/2001.
- Ruggiero, Vincenzo. *Organized and Corporate Crime in Europe*. Brookfield: Dartmouth Aldershot, 1996.
- Spencer, Jon. *Organized crime, Corruption and the Movement of People Across Borders in the Enlarged EU: A Case Study of Estonia, Finland and the UK. Heuni Paper n° 24*. Helsinki: Heuni, 2006.
- The Europol Convention: Official Journal of the EU OJ C 316 of 27 November 1995.
- Trafficking in Persons Report, Office to Monitor and Combat Trafficking in Persons, June 2002, available on-line at: www.state.gov/g/tip/rls/tiprpt/2002/10678.htm
- Ungoed-Thomas, "Jon. Gangs import children for benefit fraud". *Sunday Times* 8 (2009).
- UNODC available online at: <http://www.unodc.org/unodc/en/organized-crime/law-enforcement.html>

- Van Dijk, Jan. *The World of Crime. Breaking the silence on problems of security, justice and development across the world*. Los Angeles: SAGE, 2008.
- Van Duyne, Petrus C. *Organized crime in Europe*. Nova Science Publishers Inc., 1996.
- Van Duyne, Petrus C. *Threats and Phantoms of Organized crime, Corruption and Terrorism*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2004.
- Vitorino, Antonio. *Strategies of the EU and the US in Combating Transnational Organized Crime: De Ruyver, Brice. Strategies of the EU and the US in Combating Transnational Organized crime*. Maklu: Antwerp-Apeldoorn, 2002.

Резиме

Делија Магереску

Транснационални криминалитет у Европи и опасности од његовог преношења са Истока на Запад

Кључне речи: *транснационални криминалитет, Источна Европа, Западна Европа, криминалне групе, организовани криминал*

Свакодневни криминалитет представља праву опасност по савремено друштво и тежи да продре и у најосетљивије сфере друштвене делатности. Овај се рад бави феноменом криминала у Европи и његовим преношењем из источног у западни део континента. У раду се наглашавају посебне одлике транснационалног криминалитета у Европи у оквиру једног од најзначајнијих поља истраживања, оног који се тиче криминалних група, метода криминалног деловања, процеса истраге и контролних механизма примене закона. Рад је резултат темељног истраживања у овом пољу и узима у обзир стандарде које постављају европско криминално право и националне стратегије за борбу против тешког међународног криминала. Коришћен је компаративни приступ при разматрању криминалитета у Источној и Западној Европи, уз посебан нагласак на овом феномену у Источној Европи. У истраживачкој методологији употребљени су компаративни, синтетички и аналитички методи.

Гробља као простори сећања

Апстракт: Памћење и сећање представљају важне концепте на којима почива установљавање самог процеса баштињења, заштите наслеђа као науке, али и сведочанствености баштинских предмета. Наслеђе (а самим тим и сећање и памћење) се углавном преноси путем „трагова прошлости“, у које спадају и гробља као истакнути споменици културе. Овај рад има за циљ да укаже на одређене промене које су се догодиле у Европи у XVIII и XIX веку, а које су довеле до другачијег посматрања историје, појаве систематске заштите наслеђа и његове индивидуализације, као и коришћења другачије прошлости, и доведе их у везу са променама на нивоу културе смрти, појавом организованог сахрањивања и оснивањем гробља. Такође, други важан аспект рада јесте посматрање гробља као простора сећања, односно, начина на који се људи боре против своје коначности путем рикеровског „присуства одсутности“.

Кључне речи: сећање, памћење, гробља, простори сећања, баштина, култура смрти, трагови прошлости

„Кораци којима човек иде напред, носе отиске још из периода пре његовог постојања. Проласком времена, његов ход оставља трагове на белом екрану Кронуса које, или усиса Лета, река заборава, што је горе од смрти, или се у потискивању сваког постојања трагови наставе – чак и када су заборављени или неоткривени – као залиха памћења и историје.“¹

Фернандо Катрога

Увод

Сећање. Истакнут појам, као и ментални концепт, којем се у свакодневици² не придаје превише пажње. Не постоји јасна свест да је људски живот проткан сећањима, да се догађаји након кратког, незнатног

¹ Фернандо Катрога, *Историја, време и памћење* (Београд: Слио, 2011), 13.

² У научним оквирима, са друге стране, постоји велики број теоријских прегнућа везаних за ову област у претходних неколико деценија.

момента у којем се простиру у садашњем тренутку јако брзо претварају у прошлост – сећање.

Та сећања су доста често везана за неки материјални предмет који постаје иницијатор, покретач лавине сећања – било да је у питању огрлица коју нам је бака поклонила или да је у питању каменчић са плаже на којој смо волели да свирамо гитару са пријатељима. Семиотички, они су означитељ, а сећање на тај тренутак, пошто се сам тај тренутак више неће и не може поновити, бива означено. Међутим, не мора само материјалност да проузрокује сећање, то могу бити звукови, мириси, укуси... Али, оно што је битно јесте да сећања углавном морају имати тог неког посредника, тог означитеља.

Управо у том механизму – догађај – памћење тог догађаја – сећање на тај догађај лежи сведочанственост баштине, наслеђа. Сваки предмет има неки значај за неког, сваки предмет јесте сведочанство нечега, документ. Након што се та његова сведочанственост препозна, када се оно установи као истакнут предмет баштине, опет ће се идеја о његовој сведочанствениости запамтити, то ће остати у нечијем сећању (али и архивирани), како би било пренето будућим генерацијама. Дакле, памћење и сећање представљају два врло важна механизма везана преваходно за идентификовање сведочанствениости неког баштинског предмета, а касније и за преношење баштинског материјала тих предмета.

Не треба, дакле, релативизовати концепт сећања, јер он јесте кључан у читавој херитологији као науци о умећу памћења, као и о одговорном памћењу које је на путу да постане мудрост – кроз концепт мнемозофије. Али, шта је то „исправно памћење“? Који су то процеси који на њега утичу?

Процес памћења (уз њега, наравно и концепт заборављања) јесте врло сложен. Он се базира на неким биолошким процесима, својственим и општеважећим за све људе. Са друге стране, њега усмеравају психолошки чиниоци индивидуе – личност. Надаље, та личност бива постављена у неки друштвени и културни контекст, породицу, религију, епоху, етницу, њу прожима *Zeitgeist* читаве те епохе. И, након тога, том и до тада доста комплексном путу бивају додати и политички системи који јесу део тог истог *Zeitgeist*-а, али се могу сматрати елементом за себе, као и официјелна култура памћења која ће утицати на све оно што сме/не сме бити запамћено или на оно што мора бити заборављено.

Све ово има утицај на потентност сведочанствениости неког предмета, као и његову даљу употребу, могућност да управо он буде оно што је одабрано из прошлости како би се користило у садашњости и чувало за будућност.

Уколико се прихвати значај сећања и памћења у оквиру механизма везаних за наслеђе, треба установити када долази до одређених

промена везаних за њих, које ће довести до тога да се развије свест ка сопственом наслеђу, као и жеља за његовим очувањем. Такође, пошто постоји доста носилаца памћења, у овом раду нагласак ће бити дат на моделу гробља, као простора сећања. Оно што ће бити главна идеја јесте да се нешто променило у контексту памћења и сећања за време романтизма (не конкретно и само тада, могуће је да је припремљено и раније), односно са новим идејама и промена на нивоу мисли, осећања, друштва и система у XVIII и XIX веку, што ће довести до тога да се стварају гробља као простори сећања. Тада, долази до ослобађања наслеђа, првих кретања ка стварању закона да се оно заштити, али и појаве могућности да свака индивидуа перципира важност сопственог наслеђа и да жели да га сачува – а на тај начин се ослобађају и лична сећања.

Појава систематске заштите наслеђа и тенденције ка његовој индивидуализацији

У XIX веку се јављају и прве тенденције ка чувању споменика прошлости.³ Разлог томе јесу промене на нивоу мишљења које ће довести до тога да се другачије посматра прошлост. Алојз Ригл карактерише XIX век као историјски, зато што је сагледавао појединачне људске делатности (а не само оног доминантног наратива антике који је прво успостављен током ренесансе, а касније оправдан као норматив), као незамењиве у развојном ланцу. Управо тада постаје значајнија старосна, коју он посматра као развојну вредност споменика, а не више историјска која је давала значај појединачном. Међутим, први закони који се у XIX веку јављају ипак се базирају на очувању споменика због њихове историјске вредности.⁴

У време романтизма, старина постаје изузетно битна. То се може превасходно видети у различитим култовима рушевина, углавном средњовековних, који су присутни у делима различитих уметника, песника и писаца и у Европи и Америци. Рушевине, старине, остаци древности – сматрало се – изазивале су код посматрача осећај сублимности и жељу да сагледава пређашњу славу свога народа.

Управо у тренутку када долази до тога да не морају само научници да препознају вредност споменика кроз његов историјски и уметнички значај (колико је близак вечитом канону), сагледавање историје и значаја споменика преузимају и обични људи. На тај начин долази и

³ Dominique Poulot, "The birth of heritage: 'le moment Guizot'", *Oxford Art Journal* Vol. 11, No. 2. (1988): 40-56.

⁴ Alojz Rigl, „Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak,“ u: *Anatomija povjesnog spomenika*, 349-412 (Zagreb: Institut za povjest umjetnosti, 2006).

до испољавања све већих слобода усмерених ка личном, индивидуалном памћењу и сећању, начину на који ће људи хтети све те споменике – које сада посматрају као сопствено наслеђе, да заштите – а тај тренутак, према Франсоа Гизоу, долази када је успостављен нови друштвени поредак који тежи ка моралним реформама, а проузрокован је дешавањима након револуције, као и Наполеоновим царством и националним тенденцијама.⁵

Доста широку тему, којом су се бавили многи аутори – међу њима и Макс Вебер, представља процес преласка са холистичке концепције света на ону усредсређену на улогу појединца, индивидуе. Успостављање погледа на свет који у свом центру има појединца заслужан је за појављивање широког спектра биографија током XIX века, као и за установљавање форме писања историје која је славила деловање одређених личности виђених као кључних за процес развоја националних историја. Ове промене довешће до тога да се памћење и сећање почињу посматрати као лични феномен. Међутим, процес у којем ће сећање почети да се повезује са појединцем, различити научници су већ окарактерисали као синоним слабљења националног осећања.

Па ипак, процес који трансформише индивидуално у културно најважнијем смислу, који је свакако у вези са централном улогом коју је култ „значајног човека“ добио након Француске револуције, је дубоко повезан са слављењем нације као широког ентитета које обухвата појединачно. Луј Димон сведочи о чињеници да национално не представља супротност оном индивидуалном: „Заправо, у најпрецизнијем, модерном смислу речи, нација и национализам – које треба разликовани од једноставног патриотизма – су историјски били везани за појединачно (индивидуално) као вредност. Не само да нација историјски прати национализам, већ се намеће њихова међузависност, те се може рећи да је нација глобално друштво које се састоји од људи које себе доживљавају индивидуама.“⁶

Данас, услед доминантних наратива културе сећања, званичних историја и памћења, донекле се релативизује значај оних личних, који су се демократизовали у XIX веку. Свака особа може бити донекле свесна сопственог наслеђа, међутим, њихово сећање ће углавном устукнути пред оним доминантним, званичним, истицаним. Из тог разлога, сматрам да на неки начин треба омогућити да и она лична сећања буду шире представљана.

⁵ Dominique Poulot, “The birth of heritage: ’le moment Guizot’,” *Oxford Art Journal* Vol. 11, No. 2. (1988): 40-56.

⁶ Douglas Attila Marcelino, *Funerals as civic liturgies notes about a field of research*, http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S0102-01882011000100007&script=sci_arttext&tlng=en.

*Главне идеје романтизма које се могу повезати
са променама у односу ка наслеђу*

Романтизам сам по себи представља највећи могући отклон од традиције, на нивоу мисли, осећања и естетике, који је на многим нивоима носио битне промене које се подударају са променама у установљавању систематске заштите наслеђа. Главни допринос била је тенденција све већег кретања ка прошлости, повезивања са прецима и носталгија за прошлим временима (конкретно средњим веком). Разлог томе, поред мењања концепта посматрања историје, може бити и опонирање етаблираном неокласицизму у оквиру националних држава, који траје паралелно са романтизмом. Међутим, зашто баш постаје доминантно окретање ка средњем веку, с обзиром да до тада овај историјски период није био благонаклоно посматран? Зато што се тај период посматра као врста опонирања класичном, у којем се не види добро јер се повезује са Наполеоновом Француском, а извор је племенитости, врлине и прави је корен европских нација. Постоји носталгија за витешким периодом средњег века, хришћанством, патерналистичким монархијама.⁷ Иако романтизам често јесте у индивидуалности, обнова средњовековног се креће ка колективном интересовању и приватни сентимент за прошлост се подудара са националним идејама. Управо тада настаје идеја да човек мора да се повеже са мртвима – својим прецима.

Сам покрет романтизма се јавља када се у оквиру просветитељског покрета јављају нове мисли, осећања тескобе у друштву, систему и систему вредности, међутим, припремљен је бројним променама које је донело само просветитељство. Романтизам је рођен у кризи, осећању *mal du siècle*-а, сукобу, патњи, револуцији – политичкој, ратној, па и индивидуалној. Међутим, успон индивидуалног дешава се са индустријском револуцијом, као и успоном буржоаске класе и просветитељским становиштима да је сваком човеку разум дат на рођењу и да сопственим трудом може утицати на бољитак света. У романтизму се та идеја одржала, међутим, у односу на просветитељство сумња се у ред и поредак који треба да буду темељи разума.

У таквом друштву јавља се нова врста хероја, који не жели, и не уме у таквом друштву да функционише. Тај нови, фатални човек јесте неко ко је способан да се жртвује, страда и умре за своје принципе у борби против хипокризије и лажи. Такође, постоји јако велико угледање на хришћанске мученике, чије је страдање смештено у средњи век, међу-

⁷ Исаија Берлин, *Корени романтизма* (Београд: Службени гласник, 2006), 102.

тим, они не преузимају модел њихових страдања у хришћанском контексту, већ страдања за сопствене идеале.⁸

Сва ова ослобађања и кретања ка прошлости, као и присвајање смрти као нечег бољег од живота на овом свету уколико је базиран на системима на којима и филистинско друштво, довешће до обновљеног односа ка самој прошлости, али и установљавања новог односа ка култури смрти.

Промена односа ка смрти

Карактеристике романтизма као покрета за неке истраживаче могу бити сматране претеривањем, анархијом и лажним бивствовањем, али управо су оне установиле неке промене везане за памћење и сећање, које су довеле до тога да се у Европи дефинитивно формира организовано сахрањивање, као и оснивање гробља. Љубав према смрти јесте била део романтизма, па и периода пре романтизма као „дугог XIX века“, када се и у књижевности и поезији јављају сличне тенденције кроз „Јаде младог Вертера“, „Graveyard school of poetry“, самих живота романтичара, Бајрона, Жерикоа. Тада, можда и мало пре главних окосница романтизма као покрета, али због сличности концепата феноменолошки не толико раније, почињу да се јављају промене везане за културу смрти.

До персонализације смрти долази још у ренесанси, међутим, од средине XVIII века све је више присутна њена приватизација. Филип Аријес сведочи о томе да се стварају култови бесмртности и успомене, али и посмртних остатака и посете гробљу, који се огледају у томе колико долазе драги и блиски људи на гроб и колико покојника памте. Оне су такође и последица промена на нивоу породице, јачања породичних односа, одакле је место сахране почело да се посматра све више приватним, а почиње се користити за посете и поштовање драгих чланова породице.⁹

Међутим, сама држава бринући о гробљима такође брине за бесмртност својих чланова. Одређени аутори, као Даглас А. Марселино, то „ослобођење култа мртвих“ виде и у развоју националног осећања, као и уобличавању осећаја припадности националном колективу, плоду трансформација карактеристичних посебно за XVIII и XIX век. Разлог томе је било то што је национализам обећавао осећај континуитета и вечности, проналазећи одговор на одређене егзистенционалне чежње и људске патње – ако је нација вечна, онда су и њени хероји. Ово би било симболичко значење кенотафа и гробова незнатим јунацима, који се опо-

⁸ Ibid., 25-27.

⁹ Филип Аријес, *Есеји о историји смрти на западу: Од средњег века до наших дана* (Београд: Рад, 1989), 59-166.

нирају људској вечности управо осећајем постојања колектива који се успоставља као вечан, а на тај начин гарантује вечност својој „славнијој деци“.¹⁰

Обе ове појаве, и индивидуализација и национализам, могу се посматрати као значајне за стварање промена у култури смрти. Управо тада почињу да се формирају гробља као „простори сећања“ – *Les lieux des mémoires* – који према концепту Пјера Норе заиста то и јесу. Дакле, места врло битних за сећање, памћење, сведочанственост епоха, градова, личности, друштва.

Простори сећања

„Као биће вредно памћења, прожето ишчекивањима, човек, испричан као историја, умирује догађаје, уписујући их у просторе и времена којима управља са полугама осећања. Као што зна да само с неумитним забором смрт постаје коначно ништа, дијалог са знацима одсутности је поновна присутност, чијим посредством, дајући будућностима прошлост, човек живи обезбеђујући сопствену будућност.“¹¹

Фернандо Катрога

Постоји дистинкција између појмова памћења и сећања. Према Фернанду Катроги, још се признаје да памћење, када је архивирано, престаје да буде сећање, јер се одваја од јединог посредника који је у стању да га оживи: од субјекта-сведока. У том стању, сећање има статус „сировине“ коју је потребно испитати како би се претворила у докуменат.¹² Међутим, други аутори, као што је то на пример Јан Асман, праве другачије дистинкције појмова сећања и памћења, те се под оним што Катрога сматра сећањем код Асмана донекле обухвата комуникативно памћење. Према овом аутору, комуникативно памћење представља сећања која се односе на скорију прошлост, односно, сећања које особа дели са својим савременицима. Типичан случај је генерацијско памћење. То памћење историјски прираста групи; настаје у времену и пролази с њим, тачније:

¹⁰ Douglas Attila Marcelino, *Funerals as civic liturgies notes about a field of research*, http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S0102-01882011000100007&script=sci_arttext&tlng=en.

¹¹ Фернандо Катрога, *Историја, време и памћење* (Београд: Clio, 2011), 13.

¹² Ibid., 54.

с његовим носиоцима. Када умру носиоци који га отелотворују, уступа се место неком новом памћењу.¹³

У овом раду под сећањем ће се подразумевати Катрогино сећање (као и Асманово комуникативно памћење), међутим с обзиром да гробља јесу битна са становишта тих личних, непосреднијих, облика размишљања о прошлости од самог памћења, ипак се поставља и питање шта се са њим дешава након што постане архивирано, и одвоји се од субјеката-сведока.

Како Пјер Нора истиче, када би човек био способан да живи у сећањима, не би морао да ствара просторе у име тих сећања. Сећање је стално актуелан проблем, онај који нас повезује са вечитом садашњицом, док историја представља само репрезентацију прошлости. Управо ћемо посредством сећања знати на који начин смо и ми део те прошлости, начин на који ћемо потврдити себе унутар неке породичне, религијске или друге заједнице. Сећање је апсолутно, које има свој извор у конкретном, просторима, гестовима, представама и предметима, док историја може да представи само оно релативно – временске континууме, развој или односе међу стварима.

Међутим, све су то доприноси различитих истраживања којима је установљена трансформација сећања – које ће се базирати пре на психолошким него историјским принципима, на оним индивидуалним радије него на друштвеним, на субјективној перцепцији различитих порука, на памћењу радије него на понављању. Дакле, свакој индивидуи је задата обавеза да памти и да штити главне елементе свог идентитета.

У оквиру таквих тенденција настају простори сећања. Они према Пјеру Нори имају три нивоа – материјални, симболички и функционални.¹⁴ Њихова главна сврха јесте да спрече заборављање и на тај начин потврђују своју документарну функцију. Простори су сећања не зато што су бољи или већи пример од осталих „простора“, већ зато што усложњавају сам концепт памћења постављајући питања везана за само памћење (као и сећање). Све што се опонира „култу мртвих“, све везано за наслеђе, све што усмерава присуство прошлости на садашњост могу бити простори и сећања и памћења. Кроз гробља, али и фотографије, материјалне и нематеријалне остатке, али пре свега сећања везана за све њих, наши преци настављају да живе. Управо сећањем ми покушавамо да дамо свету смисао, да иступимо из „света препуног рушевина“. Те рушевине могу бити

¹³ Јан Асман, *Култура памћења* (Београд: Просвета, 2011), 49.

¹⁴ Сама гробља, на основу већ поменутих карактеристика имају сва три.

и оне менталне, односно било какав недостатак у временском и историјском ланцу који ће потврдити наш идентитет.¹⁵

Дакле, човек ствара историју у знак протеста против своје коначности, кроз потребу насталу из нужде коју доноси труљење и заборав. Да је одувек знао шта је било, шта јесте и шта ће бити, човек не би имао сећање, не би имао способност ишчекивања, нити потребу да оставља трагове по којима га траже. Али, како се у овом трагу открива свест о смрти и њеном одбијању, значење корака онога који је прошао неодвојиво је од питања шта ти кораци значе за онога који долази.

Хана Арент говори о нечему сличном, сведочећи да човек делује против детерминизма на различите начине, од којих управо само деловање, насупрот диктатима природе, ствара „услов за сећање, односно за историју“. Разуме се да деловање опредмећује оно што ствара, с циљем да конзервира и, на тај начин, победи пропадање које изазива време. Како је и логично, све, као код Хајдегера, има поглед на хоризонт ограничен смрћу. Али баш зато деловање се потврђује као градитељ „система сећања“ с којима човек може тежити постојаној трајности због деловања праксе уобличене у историјско дело, у политичко дело, уметничко дело. То значи „са стварањем услова за сећање, у облику речи и дела, дело остварено кроз сећање приближава се земаљској бесмртности“.

Суочавајући се с непрекидном дијалектиком која постоји између сећања и заборава, и имајући у виду прихваћено разграничење психофизиолошких равни памћења (кортекса, психе), Пол Рикер је покушао да разреши тајну представљања прошлости у памћењу. Прибегао је одговору који је дао Платон у *Тетму* кроз слику-сећање, како би истакао њену супротност: да је она присутност неке одсутне ствари у човековом духу, или боље речено, да је она присуство одсутности.

Памћење ће моћи да врши своју друштвену улогу кроз сопствене литургије, усредсређене да побуде само оно што су трагови-остаци непостојећег у стању да подстакну. Зато је њихов садржај неодвојив не само од надања у односу на будућност него и од поља остварености – језика, слика, реликвија, места, писања, споменика – и од обреда који га репродукују и преносе; што показује да се сећање никада не може развити без присуства унутрашњих записа (трагова) које спољашњи, материјални, друштвени и симболички ослонци могу оживети.

Одатле, враћено присуство је временско искуство нераздвојиво од свог просторног одређења. Међутим, ова особина се не ограничава на његову материјалност, јер такође ствара поље значења које гарантује трајање које симулира вечност, неопходну основу да би се одредиле и овековечиле личне и групне визије света. А мноштво времена, обједиње-

¹⁵ Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux des Mémoire," *Representations* No. 26 (1989): 7-25.

но у увек напрегнутом памћењу, подразумева резове у хомогеност простора, иако, у извесним случајевима, долази до понављања саме физичке стварности, коју сакралност сећања и слављења уситњује на различита „места памћења“.

Дакле, нема представљања памћења без трагова. Записана у XII веку, ова реч се (из латинског *tractus*) односила на низ отисака које је својим проласком остављала нека животиња; а који су служили као сведочење и знак проласка, како су то говорили Левинас, Гинзбург и Пол Рикер. Не изненађује да се њено значење проширило и данас се односи на било који, жељени или нежељени људски траг. Ако материјално сећање делује једино почев од трагова утиснутих у свести, или остављених споља, њихово стварање као метамеморије захтева екстернализацију представљања времена и простора кроз обред, основну анамнетичку праксу у друштвима без писаних трагова, а која се неће угасити ни у друштвима која ће развити друге *ars memoriae*.

Иначе, карактеристично је да само порекло речи меморија изгледа да захтева траг и обред. У ствари, латинска реч *monumento* (споменик) изведена је од индоевропског корена *men*, а која се користи за једну од суштинских функција духа (*mens*), меморију. Али ова веза *monumenta* и меморије не може се сагледати искључиво у оквирима учености; она такође указује на однос просторно-временских димензија које оба ова израза обухватају. И ако је сваки споменик, свесно или несвесно, остављени траг прошлости, његово тумачење ће бити оживљавање памћења једино ако се не ограничи на гносеолошку и „хладну“ перспективу (типично за завештања, музеолошка и историографска тумачења) и ако сећања поделе са другима.

Просторно посредовање трага појављује се, значи, као неопходан услов да се сећање не изроди у искључиву имагинацију, и да, будући остварење враћене присутности, такође буде откриће које сређује хаос и догађајну неповезаност, дајући смисао животу појединца и група чији су саставни део. Али, такође је истина да ће, ако је споменик симбол који чека сећање, његово најосновније значење бити схваћено једино ако његова споредна значења буду упоређена, колико год је то могуће, са оним што она изостављају или скривају. У ствари, сложене целине, заједничке успомене и понављање обреда (породичне прославе), чување сазнања и симбола (фотографије и одговарајући албуми, родитељска кућа или кућа бабе и деде, надгробни споменици и маузолеји, ознаке власништва, документи породице, мириси, песме, кухињски рецепти, породично име, имена), заједно са одговорношћу да се пренесе (духовни и материјални) садржај наслеђа, чине неопходне услове за стварање осећања припадности, по коме се појединци препознају унутар целокупног родословља

које, будући да долази из прошлости, полаже право да се, без прекидања континуитета, пројектује и на будућност.¹⁶

Гробља као простори сећања

Како Фернандо Катрога сведочи, консолидација представничких система у Европи није се, само пуким случајем, поклопила с максималним изразом такозваних „друштава памћења“ (европски XIX век) и с величањем историцизма, појавом која је истовремена са процватом новог култа мртвих – став који може да изненади због структуралних карактеристика самог чина сећања. Сличност не треба да чуди јер, на изванредан начин, писање историје је као позив који изненађује у погледу Бенјаминовог анђела, да „оживи мртве“.

Довољно би било потражити корен из кога се рађа потреба за сећањем, па да га прихватимо као људско искуство приближавања мртвих кроз култ танатологије. Писање историје је такође, на свој начин, „чин сахране“, а сматрам да се исто може рећи и за сећање. У ствари, приче из прошлости покушавају да „поново представе (према аутору да *репрезентификују*, прим. И. С.) односно врате присуство мртвих кроз испричано путовање“.

Тако и погребни симболизам, заправо, игра на карту изградње памћења и указује на симулацију „присуства“ онога ко је одсутан, на основу трагова који, истовремено, скривају оно што се не жели прихватити: његово труљење. Он објашњава да: ако смрт поручује да она то није, надгробни споменик продире у простор као апел за допуну будућег памћења. Маркирање прошлости значи дати место мртвима и омогућити друштвима да се симболично сместе у времену, али је то такође и начин указивања на смисао живота живима.

Сваки погребни сигнал, јасан или прикривен, односи се се на гроб кроз слојевитост свога значења. И у овој игри негирања смрти и труљења које изазива време, сигнали су „чињенице у замену за ништа – према томе што више сигнала имамо више је постојања, а мање ништавила. Захваљујући алхемији речи, покрета, слика или споменика – долази до претварања ничега у нешто или некога. Због тога се гробница и гробље морају тумачити као значајне целине које артикулишу два веома различита нивоа: један који је невидљив и други који је видљив. Семиотички слојеви од којих је сачињен овај други ниво имају улогу да прикрију пропадање (време), а да истовремено симулирају не-смрт, пренесећи онима који долазе значење које је у стању да помогне појединачно представљање, или боље речено, да *репрезентификује* – врати присуство

¹⁶ Фернандо Катрога, *Историја, време и памћење* (Београд: Clio, 2011), 17-41.

онога који је својим бићем одутан. И у светлу ових карактеристика допуштено је говорити, у вези с гробљанским језиком – као о анамнетском говору – о „поетици одсуства“.¹⁷

Закључак

Гробља јесу битни трагови прошлости, носиоци баштине, споменици културе, места посвећена враћању присутности наших одсутних предака. За простор гробља, међутим, и за друге трагове који имају за циљ да нас упуте на прошлост, везана су наша сећања. Сећања нас као индивидуа, па самим тим и идентитетско проналажење унутар неке друштвене заједнице. Сећања на нама драге људе чије присуство на неки начин можемо осећати када одемо на гробље. Сећања на прошлост – која ће свакако усмеравати нашу садашњост, чинити нас да постанемо онаквима какви желимо да будемо.

А зашто су битна?

Кораџи којима човек иде напред, носе отиске још из периода пре његовог постојања. Проласком времена, његов ход оставља трагове на белом екрану Кроноса које, или усиса Лета, река заборавља, што је горе од смрти, или се у потискивању сваког постојања трагови наставе – чак и када су заборављени или неоткривени – као залиха памћења и историје.¹⁸

Фернандо Катрога

¹⁷ Ibid., 44-50.

¹⁸ Ibid., 13.

Литература:

- Аријес, Филип. *Есеји о историји смрти на западу: Од средњег века до наших дана*. Београд: Рад, 1989.
- Асман, Јан. *Култура памћења*. Београд: Просвета, 2011.
- Берлин, Исаиа. *Корени романтизма*. Београд: Службени гласник, 2006.
- Катрога, Фернандо. *Историја, време и памћење*. Београд: Слио, 2011.
- Marcelino, Douglas Attila. Funerals as civic liturgies notes about a field of research. http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S0102-01882011000100007&script=sci_arttext&tlng=en
- Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux des Mémoire." *Representations* No. 26 (1989).
- Poulot, Dominique. "The birth of heritage: 'le moment Guizot.'" *Oxford Art Journal* Vol. 11, No. 2 (1988).
- Rigl, Alojz. „Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak.“ u: *Anatomija povjesnog spomenika*, 349-412. Zagreb: Institut za povjest umjetnosti, 2006.

*Summary***Isidora Stanković****Cemeteries as places of memory**

Key words: *memory, cemeteries, places of memory, heritage, culture of death, traces of the past*

Memory is a very important concept concerning heritage, realisation of a hereditary process and, above all, cultural potential of various objects – precisely, their potential to be the testimonies of the past eras. However, heritage (and also the memory) are usually related to “traces of the past”, materiality. That’s the reason why cemeteries could also be that kind of traces. The aim of this work is to emphasize the changes that occurred in 18th and 19th century which effected changes in the conception of history (and historiography), appearance of systematic care for heritage and different attitude towards the past. Furthermore, the impact of ideology of Nationalism, and the movement of Romanticism could not be neglected. All of these changes could be related to modifications in the culture of death concerning the foundation of modern cemeteries and systematic burials. Main aspect is to observe cemeteries, trough concept of Pierre Nora, as places of memory, special “traces of the past” that serves to show man’s immortality, despite his temporariness. Their purpose is to be the representation of the things that are not present, the “presence of the absence”. One aspect of importance of cemeteries as places of memory is relevance of individual memories of people whose ancestors are buried there. The second aspect is the relevance of continuity of social groups to memorize the past so they could create their own identity.

Баштињење, сликовито памћење или конструисање идентитета?

Апстракт: *Рад тежи да укаже на нераскидиву повезаност појмова баштињење, чување, сећање и памћење са процесом конструисања и перцепције како индивидуалног, тако и колективног идентитета. Услед чињенице да се значења ових појмова често подразумевају или сматрају синонимима, у првом делу рада они су ближе објашњени, те су, у контексту основне идеје теме, наведени неки од њихових међусобних односа. Говорећи о креирању социјалног идентитета, многи аутори изводе закључак да је друштву потребна прошлост за његово самодеофинисање. У другом делу критички је размотрен појам индивидуалног идентитета наспрам колективног, његово настајање и представљање, да би затим исти био објашњен у контексту наслеђивања. Уз помоћ модела фотографског албума, рад најзад тежи да укаже на својеврстан начин размишљања и културу памћења уз помоћ визуелних представа – менталних или физички присутних слика – које се кроз време само испољавају различитим медијумима. Коначно, представљени модели стварања слике о себи, као и представљања сопственог идентитета другима, могу бити препознати и у савременим медијумима комуникације.*

Кључне речи: *идентитет, баштина, култура памћења, сећање, слика, фотографски албум, наслеђивање, конструисање (слике о себи/идентитета), чување, медијум*

„Појам идентитета, његовог настанка и опстанка, немогуће је раздвојити од појмова памћења, сећања, па најзад ни историје и традиције, као ни промена перцепције времена и простора које доносе различите идеолошке позадине и технички проналасци.“¹

Т. Куљић

¹ Тодор Куљић, *Култура сећања, теоријска објашњења употребе прошлости* (Београд: Чигоја штампа, 2006), 149-160.

Култура, баштина, идентитет

Можда делује сувишно указивати на постојање повезаности између појмова *наслеђе*, односно *баштина*, *култура* и *идентитет*. Наиме, свако ко је икада размишљао о наслеђивању могао је закључити да оно на много различитих начина утиче на изградњу идентитета појединца или групе, те да је условљено одређеним културним карактеристикама. Ипак, значење сваког од ових појмова се све чешће подразумева, а све ређе научно, филозофски или чак логички проматра. Управо зато, у даљем раду покушаћу прво да ближе одредим, а затим и доведем у везу ова три, према мом мишљењу, сродна појма. Најзад, као што и култура и идентитет, па и баштина представљају само конструкте, веза коју ћу ја покушати да нађем између културе сећања, техника памћења и баштине, те њиховог утицаја на стварање идентитета, јесте само још један могући конструкт, могућа интерпретација, овога пута моја.

Човјек живи од духа, од културе, од знакова и значења, од обавјести, заједно са живима, али скупа с мртвима. . . Култура је дјело неизмјерно више оних преминулих неголи живих и оних садашњих што ће им се придружити.

И. Бабић

Као један од првих који су покушали да дефинишу појам баштине, Андре Шастел *patrimoniae* односно баштину види као нејасан и свеобухватан појам који своје порекло црпи из римског правног система, у коме је *patrimonium* означавао поступак путем кога породица одржава наследство.² Доминик Пуло везује појам наслеђивања за „гајење“ односно „култивацију памћења“ путем кога се преноси наслеђе.³ Најзад, промишљајући баштину са савременог гледишта, професор Шола баштину објашњава како науку о „памћењу селектираном и вреднованом као нужном за опстанак одређеног идентитета“.⁴ *Препознавање* баштинства, како професор Булатовић закључује, не постоји без однегованог *сећања*. Такође, као што ништа не можемо препознати ако ничег немамо у свом „коферу“ сећања, исто тако се може рећи да у сећајућој пројекцији идентификујемо себе. Тим чином развлачења сопственог идентитета уназад

² Andre Šastel, „Pojam baštine,“ *Pogledi* 3-4, vol. 18 (Split: 1988): 709-723.

³ Dominique Poulot, „The Birth of Heritage: 'le Moment Guizot',“ *Oxford Art Journal* Vol. 11, No. 2 (1988): 40-56.

⁴ Tomislav Šola, *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji. Prema kibernetском музеју* (Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM, 2003), 312.

учвршћујемо темељ на коме ће се ослонити сва неизвесност наступајућег корака.⁵

Прошлост дакле, не настаје сама од себе, већ је резултат културних конструкција и репрезентације; њу увек воде специфични мотиви, очекивања, наде, циљеви, а блокирају оквири садашњости. Пошто ни баштина, као ни целокупна култура памћења, нису биолошки наследне, неопходно је да буду културолошки одржаване кроз генерације. То је питање културне мнемотехнике тј. меморисања, реактивације и посредовања смисла. Функција такве културне мнемотехнике састоји се у одржавању континуитета, односно идентитета. Идентитет је, стога, питање памћења и сећања.

Сећање и памћење

„Срећни људи имају
лоше памћење и богатосећање.“

Т. Брусиг

Пишући о појмовима сећање и памћење, аутори попут Тодора Куљића, Јана Асмана и Фернанда Катроге слажу се да постоји очита разлика између ова два појма. Иако, према Катроги, памћење, када је архивирано, престаје да буде сећање, јер се одваја од јединог посредника који је у стању да га оживи, односно субјекта, те у том стању сећање има статус „сировине“ коју је потребно испитати како би се претворила у документ.⁶ Према Асмановом мишљењу, с друге стране, сећање обухвата како ненамерно опажање, тако и несвесно реаговање, док је памћење смишљени однос према прошлости, више везано за установе и медијуме који чувају и преносе садржаје прошлости. Памћење селективне садржаје прошлости склапа у смисаони поредак, успоставља склад у прихватању и тумачењу света, али, наравно, не само чувањем одређених садржаја, већ и заборавом других. Куљић, најзад, упозорава да треба раздвојити *памћење* („складиштење“ садржаја прошлости) од *сећања* (актуализовање сачуваних садржаја), јер сећање је захват у прошло увек из нове садашњице. Херменеутичари су прилично уверљиво показали како уз помоћ сећања, а памћењем одабраних прошлих садржаја, стварамо оквири тумачења и значења за садашњицу. Код обе делатности важну улогу имају критерији

⁵ Драган Булатовић, „Баштинство или о незаборављању,“ у: *Лесковачки зборник* 11 (Лесковац: 2005): 7-20.

⁶ Фернандо Катрога, *Историја, време и памћење* (Београд: Clio, 2011), 54.

одабира: лични, породични, национални, политички и други. Посредници памћења (усмени, писани, визуелни, електронски) имају такође активан утицај на сећање. Они организују и структурирају поље општења између субјеката и усклађују расподелу обавештења.

Појам „умеће памћења“ – „ars memoriae“ или „memorativa“ – чврсто је утемељен у западњачкој традицији. Сматра се да га је осмислио грчки песник Симонид, који је живео у VI веку пре нове ере. Римљани су ово умеће кодификовали као једно од пет поља реторике и пренели га средњем веку и ренесанси. Принцип ове мнемотехнике се састоји у томе да одаберемо места и оне ствари које желимо да запамтимо, повежемо их са тим местима и створимо менталне слике о њима. Умеће памћења је основ „артифицијелног“ (на супрот природном) памћења и скоро да нема ничег заједничког са појмом култура сећања. Умеће памћења се односи на појединца и пружа му технике уз помоћ којих може да унапреди своје памћење. Ради се о индивидуалном капацитету. Код културе сећања, на супрот томе, реч је о испуњавању социјалне обавезе. За разлику од умећа памћења као античког феномена, култура сећања је универзални феномен који се јавља у свим социјалним групама.

Сећање следи из принципа изабраности. Јер изабраност не значи ништа друго до комплекс задатака који веома обавезују и ни у ком случају не смеју да падну у заборав. Друштва тако имагинуирају слику о себи и континуирају кроз генерације свој идентитет тиме што изграђују културу сећања, а то често чине на потпуно различите начине.

Метафоре сећања

Ко говори о сећању, не може да избегне метафоре. То се не односи само на књижевну и лаичку рефлексију. И у науци свака нова теорија памћења углавном доноси и нову сликовитост. Феномен сећања очигледно се опире директном описивању и тера нас у сликовитост. Сlike при томе имају улогу фигура мисли које ограничавају појмовна поља и према којима се теорија оријентише. Једна од најуопштенијих метафора памћења свакако је метафора писма које постаје траг. Памћење и траг тумаче се, према овој концепцији, као синонимни појмови: „О памћењу свеколике органске материје, штавише, материје уопште, може се говорити у смислу да одређени утицаји у њој остављају мање или више трајне трагове. Чак и на камену остаје траг чекића који га је ударио.“⁷

Проблем памћења, дакле, тера нас у сликовитост, и то изузетно шаролику. Број тих слика начелно је неограничен. Са материјалном кул-

⁷ Јан Асман, *Култура памћења, Писмо, сећање и политички идентитет у раним високим културама* (Београд: Просвета, 2011), 137.

туром животног окружења мењају се и метафоре за памћење. Оне се, заправо, непрестано модернизују. Тако је Валтер Бењамин у XX веку метафорику писма заменио метафориком фотографије: „Историја је као текст у који је прошлост ускладиштила слике као на фотосензитивну плочу. Тек будућност поседује хемикалије помоћу којих ће се та слика развити у свој оштрини.“⁸

Метафора мог сећања јесу буквално слике прошлости, односно старе фотографије из породичних албума мојих предака. Стога, у овом раду своје лично наслеђе ћу, као пример мнемотехнике, ређати у замишљене кутије (одвојене целине) са одабраним сликама, које ће повезане у ланац оставити траг, креирати виртуелни простор памћења. Оваквим примером тежим да укажем на посебан принцип самопредстављања и нераскидиву повезаност наслеђивања и културе памћења, односно желим да наслеђе једног породичног фото-албума објасним у контексту стварања идентитета његових власника, али и доприноса колективном идентитету грађеном у простору и времену којем ова породица припада.

Албум са фотографијама као носилац идентитета

Пример фотографског албума врло је zgodно тумачити као метафору целокупне културе „сликовитог памћења“ која дела у служби креирања културног идентитета како појединца, тако и групе. Сама реч *album* латинског је порекла и означава белину, белу таблицу у коју се записује; споменар, лепо украшену свеску за уписивање, да би тек временом ова реч добила значење свеске за сакупљање фотографија, марака, исечака из штампе и сличног.

Дакле, албум се, од саме идеје постојања, може и мора схватити као намерни споменик, онај који има за циљ да не допусти да одређени тренутак икада постане прошлост, већ да га одржи присутним и живим у свести оних који долазе. Намерна комеморативна вредност албума, без околишања, полаже право на непролазност, вечну садашњост, на стање непрестаног настајања.⁹ Као и антички песници који су развијали мнемотехничке способности памтећи распореде информација, замишљајући их на празним зидовима великих храмова, тако и фотографски албум чува на својим празним белим листовима податке о прошлости записане у сликама.

⁸ Валтер Бењамин, „Уметничко дело у раздобљу његове техничке репродуктивности,“ у: *О фотографији и уметности* (Београд: Културни центар Београда, 2007), 79.

⁹ Alojz Rigl, „Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak,“ у: *Anatomija povjesnog spomenika*, 349-412 (Zagreb: Institut za povjest umjetnosti, 2006).

а) *Фотографски албум у XIX веку*

Као што је већ напомињано, сваки конструкт, била то култура, креирање сећања или било који други репрезент идентитета, тако и распоред фотографија и сврха постојања фотографског албума као медијума, једног од носилаца сећања, зависи од времена и простора на којима настаје. Породични фотографски албум у XIX веку је репрезентативна форма која мора да „преслика“ расподелу моћи унутар породице, с једне стране, али и да означи позицију породице у ширем друштвеном контексту, с друге. Дакле, у фотографском албуму XIX века, породичном музеју, конструише се представа идеалне породице и њен идентитет који је намењен јавности. Унутрашњом структуром и импресивном формом кодекса са сликама породични албум је био визуелни посредник који је артикулисао – наравно на симболичном плану – како односе унутар породице, тако и класне односе у грађанском друштву XIX века. Он је као део сфере приватности био намењен комуникацији са јавношћу и његов основни задатак је био да пружи једну улепшану слику спокојног буржоаског живота и слатког породичног дома.

У албуму моје баке, као и у другим деветнаестовековним албумима, породична лоза Зидверца, (друге генерације јеврејске ашкенашке породице која се настанила у Београду) изложена на страницама старог фото-албума са дебелим кожним корицама и богатим ручним радом на њима, има оца и оснивача, свој камен темељац који је представљен одмах на првој страни. Репрезентативни портрет оца фамилије, Јонатана Зидверца, представљеног импозантном целом фигуром у уредном црном оделу, са високом белом крагном, црним рукавицама и шеширом у руци, строгог израза лица са брковима уређеним брковезом, налепљен је на тврду картонску подлогу са натписом: *Princess Portrait*. Ово је слика очеве позиције у кући, али и у друштву. Визуелна порука ове кабинет фотографије је њено истакнуто, водеће, место у симболичном ланцу слика, чак и када не бисмо знали идентитет портретисаног, потврђује патријархалну идеологију у којој доминира фигура оца. Портрет оца или грађанина, родоначелника нове лозе, налази се на првом месту у сваком породичном албуму, јер му то место по хијерархији патернализма припада.

Ако је формирање породичног фото-албума комплементаран процес конструкцији породичног идентитета, онда је то врло одговоран, пре свега, едукативни задатак. Овде се треба подсетити да, према традиционалној иконографији, лик жене која подучава, пре свега, своје дете, представља опште место у европској историји уметности – од Богородице која држи књигу пред малим Христом, до фотографије Михаила Терзибашића где мајка једном руком држи ухо свом сину, а у другој држи прут. Фотографија Жени Зидверц са својих петоро деце компонована је тако да

ненаметљиво упућује да је ова мајка, представљена пред тешком драперијом, која се још у религијској иконографији користи како би указала на унутрашњост храма, ентеријер, приватни домен, окренута породици и извођењу деце на прави пут, кроз образовање. Док Жени седи на столици одевена у блузу од народног платна и дугачку, тешку сукњу која се неће тако тешко похабати приликом кућних послова, на крилу јој стоји на смејана беба, која, лепо припремљена за фотографисање радознано гледа ка објективу. То је Стела, моја бака, најмлађе дете у породици Зидверц. Старије сестре, Дора и Фрида, одевене у исте, школске грађанске ношње, хаљине од народног платна са појасевима и машнама у коси, стоје са леве и десне мајчине стране, док су браћа Адолф и Максим испред њих, у „униформама“ – матроским оделима.¹⁰

До задње корице раскошног повеза најстаријег породичног албума који данас чувам се тако нижу појединачни портрети деце или фотографије мајке са сваким од њих, да би се, временом, јављало све више оних *момент* фотографија које не настају нужно у фотографском студију, поштујући све кодексе компоновања ради саморепрезентације. Деца породице Зидверц бивају прекинута у игри у дворишту, а Фрида, Дора и Стела полако, кроз то исто двориште, излазе из приватног у јавни домен идући у корак са модернизацијом Београда, новим поимањем женског сопства и њиховим новим положајем у друштву.

б) Фотографски албум XX века

Са развојем модерног, технолошког друштва и фотографски албум комунира новим, другачијим сликама. Приватни фотографски албуми XX века изгледају тако као да ће се њихови листови са малим фотогра-

¹⁰ Матроско одело настало је у Енглеској 1846. године када је један кројач, према морнарској униформи, израдио одећу за петогодишњег принца од Велса, будућег Едварда VII. То одело се састојало од широких звонастих панталона, блузе са великом морнарском крагном, везане мараме око врата и морнарског шешира са широким ободом. У таквом оделу је принц од Велса путовао краљевском јахтом у посету Ирској. Убрзо после тога, у Британији, поносној на своју морнарицу и владавину морима, матроско одело је постало широко распрострањена мода и ускоро су га имали сви дечаци и девојчице у својој гардероби. Пошто није било компликовано за израду, производила га је и конфекција тако да је било доступно свим слојевима, а за његов успех заслужно је и то што је задовољавало низ потреба: истицало је понос родитеља, било је подесно за сваку прилику и удобно за ношење. Немачка, Француска и друге европске земље, па чак и САД прихватиле су ову моду, додајући неке нове детаље и својствености. Матроско одело у Србији родитељи су куповали деци у ери тежње ка еманципацији, модернизацији, окретању Западу и ослобађању од отоманских стега.

фијама у сваком тренутку расути, а то ће онда прекомпоновати првобитно утврђену визуелну нарацију. Неки породични албуми нису никада ни били чврсто повезани и обликовани као књига са сликама, него су њихови појединачни листови били произвољно сложени у обележене фасцикле. Дакле, већ сама структура фотографског албума у XX веку није пратила линеарни ток визуелне нарације, него је својом флексибилношћу нудила могућност за отворену и ризомску форму представљања, а онда и читања породичне историје. Другим речима, пролазност и променљивост, а не стабилност и трајност као у XIX веку, постали су кључни принципи на којима се темељи структура породичних фотографских албума XX века. То су биле, уједно, и нове вредности на којима је инсистирала ера модерности.¹¹

Фотографски дневник модерног човека није био заглаван у унутрашњост топлог и ушушканог породичног дома, већ је био фокусиран на спољашњи свет. Када листате странице ових фотографских породичних сага упадљиво је одсуство интересовања за свакодневне ритуале окупљања и за сеновите ентеријере куће. Чланови модерне и урбане породице у XX веку у Србији, као и свуда у свету, судећи према фотографијама из породичних албума, не желе да гледају у кућу, него свој поглед, а онда и камеру, окрећу изван заштићеног простора породичне куће, у двориште, на улицу ка отвореним трамвајима, на реку, бањски предео или морску пучину. Уместо унутра, они гледају напоље. Уместо досадних, статичних и крутих свакодневних домаћих ритуала, на фотографијама су фиксиране акције. Тако и моја бака свој идентитет гради за друге, ређајући фотографије са балова, излета бродом, шетњи градом у костимима по најновијој моди.

Уместо монументалног кодекса, дошао је албум који изгледом више личи на визуелни споменар у коме се чувају сувенири са заједничких или индивидуалних путовања и излета. Заустављени пролазни и краткотрајни тренуци личног и породичног живота, искидани и неповезани на малим и нерепрезентативним фотографијама, већ на нивоу физичког организовања бројних албума с фотографијама, руше линеарност и осећање за континуитет у опажању и разумевању простора и времена. Субјективност и индивидуалност су основни принципи у избору тачке опажања и снимања реалног породичног живота, али и у организовању и презентовању сакупљеног визуелног материјала у форми породичних албума. Тај узбудљив, променљив и разноводан садржај фотографских албума, персоналних музеја, није, као у XIX веку, ни био намењен конструисању породичног, него дефинисању индивидуалних идентитета унутар породичне заједнице.

¹¹ Милан Ристовић, „Породични албум пролазности,“ у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, прир. М. Ристовић, 29-56 (Београд: Clio, 2007).

Заборављање

„Да би се историја поднела,
потребна је доза заборав.“

Ф. Ниче

Породични фотографски албуми Зидверца, иако настали у периоду светских ратова, холокауста у Београду, када је неколико чланова ове породице страдало, ипак не чувају ни једну једину фотографију која би могла упутити на рат – рушења Београда, скривања, бежања и страдања. Албуми прве половине XX века такве слике још увек нису могли да поднесу. Они чувају оне лепе слојеве идентитета какве њихов власник обликује и чува за будуће нараштаје који ће, попут мене, тражити оправдање свог постојања у датом простору и времену. Ни бака, као ни њен албум, није била у стању да прикаже страшне слике тог мрачног периода њеног живота.

Памћење склапа селективне садржаје прошлости у смисаони поредак, успоставља склад у прихватању и тумачењу света, али, наравно, не само чувањем одређених садржаја, већ и заборавом других. Треба развојити памћење – „складиштење“ садржаја прошлости, од „сећања“ – актуализовања сачуваних садржаја. Сећање је захват у прошло увек из нове садашњице.¹²

Фридрих Ниче се залагао за заборав који би омогућавао покушај да се живи изван историје, тј. без окова прошлости. Премда је реч о забораву, то подразумева сећање и преузимање одговорности за прошлост. Морамо се сећати да бисмо знали ко смо, а морамо заборављати да бисмо постали оно што можемо постати. Штетност историјског памћења је у томе што се враћа прошлости па ограничава могућност садашњице.

Премда је свака прошлост противречна, најчешће је слика прошлости организована и дотерана, лишена противречности и уобличена у хомогену приповест са јасном поларизацијом добра и зла, жртава и целата, нас и других. Лако је појмљиво да се само организованом визијом прошлости може управљати, спонтаном не. Колико год биле манипулативне, тенденциозне и једностране, организоване слике прошлости су за појединце и групе ипак важне, јер од њих зависе различити облици осмишљавања искуства. Самовиђење појединца не почива на слободном, него на друштвенопризнатом памћењу.

¹² Тодор Куљић, *Култура сећања*, 274-282.

Слике идентитета у савременом добу

Крајем XIX века фотографија, а затим у XX веку и тонски филм, радио и телевизија, још више усложњавају динамику посредовања прошлости. Пред крај XX века, интернет је демократизовао приступ информацијама, али су и нарасле могућности манипулисања прошлошћу. Била је то „Гутенбергова револуција аудио-визуелних медија“. Колективно памћење постало је у дигиталном облику све више мултимедијско. Нова временска машина омогућила је разматрање прошлости из различитих перспектива и симулацију алтернативних историјских токова.

Дакле, не мења се само начин памћења, него и поимање времена. Прошлост престаје да бива само оно што је претходило садашњини, већ постаје нешто што тражи чување и поновно откривање. Изум фотографије је једну привилегију (уметнички портрет) учинио масовном могућношћу, јер је свака породица могла стећи властито „дворског сликара“, имати властити албум и властито сећање.

Памћење може бити схваћено као отпор синхронизованом „хипер-простору“ глобализације, или као облик конзервативне културне компензације за поремећаје настале убрзањем историје или другом модерношћу. Данас се догађа такозвано „појачано биографизирање друштва“, односно, појединац не кроји личну прошлост преко традиционалних заједница памћења, него успоставља властите компетенције у сећању. За разлику од службене историје, која је увек била у рукама владајућих, режимске интелигенције и професионалних историчара, сећање је било повезано са народним протестним облицима.

Наравно да фотографија у албуму нема последњу реч. Сугестивност слика, трага, утискивања, уписивања, у међувремену је са материјалних прешла на нематеријалне медије. При том, исто остаје то да стално мора да се уписује (*inscrive*), било у мождану кору, кортекс, било у оно што је социокултурном терминологијом названо писањем (*escriture*). Мислити без уписивања, дакле без потпоре, није могуће. Ту потпору може да пружи сваки медијум. Шта је, најзад, појединачни виртуелни „профил“ на друштвеној мрежи Фејсбук на Интернету, до представа личног идентитета у оквиру колективне, глобалне мреже у којој креирамо сопствени идентитет сходно ономе што желимо о себи другима да прикажемо, док ти „други“ истовремено говоре о нама и стварају спољашњу слику нас пишући нам на „зиду профила“, односно остављајући неке своје менталне записе на беле странице нашег албума, овога пута само у неком новом простору.

Литература:

- Асман, Јан. *Култура памћења*. Београд: Просвета, 2011.
- Булатовић, Драган. „Баштинство или о незаборављању.“ у: *Лесковачки зборник* 11 (2005): 7-20.
- Бењамин, Валтер. „Уметничко дело у раздобљу његове техничке репродуктивности.“ у: *О фотографији и уметности*. Београд: Културни центар Београда, 2007.
- Катрога, Фернандо. *Историја, време и памћење*. Београд: СЛИО, 2011.
- Куљић, Тодор. *Култура сећања, теоријска објашњења употребе прошлости*. Београд: Чигоја штампа, 2006.
- Poulot, Dominique. „The Birth of Heritage: 'le Moment Guizot'.“ *Oxford Art Journal* Vol. 11, No. 2 (1988): 40-56.
- Rigl, Alojz. „Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak.“ у: *Anatomija povjesnog spomenika*, 349-412. Zagreb: Institut za povjest umjetnosti, 2006.
- Ристовић, Милан. „Породични албум пролазности.“ у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, прир. М. Ристовић. Београд: Слио, 2007.
- Šola, Tomislav. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji. Prema kibernetском музеју*. Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM, 2003.
- Šastel, Andre. „Pojam baštine.“ *Pogledi* 3-4, Vol. 18 (Split: 1988)

*Summary***Milena Gnjatović****Patrimony, pictorial memory or identity construction?**

Key words: *Identity, patrimony, culture of memory, remembering, image, photo album, heritage, construction (of the self/identity), medium, maintaining*

The aim of this study is to reveal the unbreakable connection between the terms heritage, conservation, memory and remembering on the one hand, and the process of identity construction and perception on the other, being the identity both individual and collective. Considering the fact that the terms mentioned above are often used as synonyms, the first part of this paper tends to explain them and mention some of their possible relations. While speaking on social identity, various authors have concluded that society requires its past for its own definition. Having this in mind, the second part of the paper confronts the individual and the collective identity, especially the beginning and representing of the first regarding the second and finally it tries to explain the identity in the context of inheritance. Using the photo album as a model of remembering this study's final aim is to point out, in its own way, the concept of thinking and the culture of memory by means of visual representations, both mentally and physically presented images, which are expressed through time by different mediums. Ultimately, the models of making one's own image, as well as (re)presenting the individual identity to others, can easily be recognized in contemporary means of communication.

АРТ
СИНТЕЗИС

Марија Шевућ

Култура NON-STOP, 2012, неонске цеви

Овај рад поставља питање положаја човека као јединке у данашњим културним и социјалним оквирима. *Култура NON-STOP* на ироничан начин говори о одсуству културе и културних институција у овом граду и овој земљи. Коришћењем неонских цеви прави се визуелна аналогија са светлосним рекламама којима смо бомбардовани, које свакодневно, свесно или подсвесно, запажамо у градском окружењу.

Без Назива, 2011 – 140 x 200 cm – уље на платну

1) Без Назива, 2011 – 200 x 140 cm – уље на платну

Без Назива, 2010 – 120 x 180 cm – уље на платну

Без Назива, 2010 – 120 x 180 cm – уље на платну

Портрет Fredox-а, 2011 – 120 x 80 см – уље на платну

Портрет Abdelkader Benchamma-е, 2011 – 120 x 80 cm – уље на платну

Без Назива, 2010 – 50 x 35 см – графит на папиру

Без Назива, 2010 – 50 x 35 cm – графит на папиру

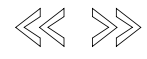

Без Назива, 2010 – 50 x 35 cm – графит на папиру

Марија Шевич (1987), дипломирала сликарство у класи Јована Сивачког на Факултету ликовних уметности у Београду 2011. године. Од октобра 2010. до фебруара 2011. као стипендиста француске владе боравила на Академији Beaux-Arts у Паризу у класи професора Claude Closky и James Rielly. Тренутно живи и ради у Београду.

Контакт: marijasevic@rocketmail.com

ПРИКАЗИ

Stevan Gajić

stevangajich@yahoo.com

Will Kymlicka, *Multicultural Odysseys – Navigating the New international Politics of Diversity*, Oxford University Press, Oxford 2007, 320 p.

If I would have to choose only three characteristics to describe the effect Will Kymlicka's book *Multicultural Odysseys* had left on me, those would have been: highly analytical, dense with information and strongly opinionated. This book offers the reader a good and qualified insight into the contemporary meaning of the term *liberal multiculturalism*, as well as into the dynamics between the international organizations, nongovernmental organizations and the sovereign nation states as the main actors involved with the issues of minority rights. Liberal multiculturalism is the key term Kymlicka uses in his book and for him it "rests on the assumption that policies of recognizing and accommodating ethnic diversity can expand human freedom, strengthen human rights, diminish ethnic and racial hierarchies, and deepen democracy" (p. 18). Kymlicka himself being a strong proponent of this kind of multiculturalism makes me find the book strongly opinionated. He clearly expressed his conviction "that liberal multiculturalism is the best hope for building just and inclusive societies around the world, and that its diffusion cannot be achieved without the assistance of international organizations" (p. 25). His opinions, of course, are backed by strong arguments and a vast body of facts.

The introduction of the book starts off by drawing the reader's attention to the fact that the state-minority rights have been 'internationalized' which make multiculturalism globalized on two levels. Multiculturalism is firstly being promoted and globalized on the level of political discourse and, secondly, on the legal level – by the promotion of international legal declarations. In his interpretation, multiculturalism is an 'umbrella term' which promotes the non-dominant ethnocultural groups if they are either 'new' (such as immigrants and refugees) or 'old' minorities (national minorities and indigenous peoples). All policies promoting multiculturalism have in common the promotion of rights for these groups, and such promotion of rights goes beyond a mere protection of basic civil and political rights that liberal-democratic states guarantee to all individuals. For Kymlicka, the aim for the future would be a global diffusion of different models of multiculturalism. As he says, the aim of his study is to "identify some of the moral dilemmas and political complexities raised by international efforts to diffuse multiculturalism" (p. 16). Kymlicka finds the concept of multiculturalism promoted by the international organizations to be morally progressive and being built on top of the existing human rights.

From this point I will briefly look into the separate parts of Kymlicka's book, which follow the introduction. The main body of the book consists of three parts: "The (Re) Internationalization of State-Minority Relations", "Making Sense of Liberal Multiculturalism" and "Paradoxes in the Global Diffusion of Liberal Multiculturalism".

"The (Re) Internationalization of State-Minority Relations" deals with the development of the idea of multiculturalism through history. For Kymlicka, application of liberal multiculturalism is the only way for societies (mostly Eastern and post colonial) to protect human rights. In this part of the book, Kymlicka describes the growth of several ethnic policies in Western societies, contrasted to those that used to be applied in the former communist states, among which many had problems with ethnically motivated violence in the aftermath of the fall of communism. These experiences made the international community seek for liberal multiculturalism as a reasonable tool of preventing this kind of violence. While the problem of the former communist East was ethnic violence of the pre-existing peoples and ethnic groups, Kymlicka sees new challenges such as terrorism and mismanaged multiculturalism as the problems of Western societies. Kymlicka's book aims to answer three fundamental questions: "(i) how do we combine generic and targeted minority rights, (ii) how do we combine short-term conflict prevention with long-term promotion of the highest standards of liberal multiculturalism, and (iii) how do we combine the pursuit of ethnocultural justice with the protection of geopolitical security?" (p. 298). While there was not a clear-cut answer, Kymlicka does see internationalization of multiculturalism and keeping it as a hot topic in the international arena as a way to achieve progress in this area. That is why he focuses on the role of the international and intergovernmental organizations, which are formed either at the global (UN and related organizations) or at the regional level (such as OSCE or the EU). Purpose of these is to promote certain standards of behavior by using a variety of "carrots and sticks" at their disposal. In Kymlicka's opinion the 1990s were crucial for the power shift in the state-minority relations. "This change in the international discourse of what a normal state looks like is not merely rhetorical. It has implications for the legitimacy of minorities as political actors" (p. 43).

In the second part, "Making Sense of Liberal Multiculturalism", Kymlicka is presenting us with the reasons why liberal multiculturalism works in the West and what were the conditions for its elevation. Kymlicka admits that it was only thanks to specific conditions in the West that the liberal multiculturalism was able to come to life. There were five of these conditions and they were: (i) increasing rights consciousness, (ii) demographic changes, (iii) multiple access points for safe political mobilization, (iv) desecuritization of ethnic relations, and finally (v) consensus on human rights by the majority. Those were, however, not possible without certain preconditions that came

about thanks to the specific chain of historical events that took place in the West, and those preconditions were: democratic consolidation, human rights revolutions and geo-political security. Kymlicka in fact claims that the processes of national majority domination which is vivid today in the Post-Communist and Post-Colonial countries were nothing more but a late copy of the same processes which had occurred in the West some decades and centuries before: "Virtually every Western democracy has pursued this ideal of national homogeneity at one point or another ... every Western democracy has ought to define itself as a mono-national state" (p. 64). There are three types of minorities identified by Kymlicka who are affected by the minority policies: national minorities (that was already present throughout history), indigenous peoples and migrants (immigrants and refugees). In this part Kymlicka argues that the multicultural policies of the Western societies had helped the pacification of ethnic tensions and ethnic policies in those societies, and suggests it as an example to be followed by others.

The third part, "Paradoxes in the Global Diffusion of Liberal Multiculturalism", is dealing with problems in ethnic policies and more vividly with the outbreaks of ethnic wars and violence that have occurred in the postcolonial world and in the countries of the former Communist Bloc. The international organizations had been deeply involved into the state-minority relations in these countries, especially over the last two decades. Kymlicka sees the problem that the Western model could not just be transplanted into the societies, which did not have the same, or even similar historical development as West, nor their social structure. Kymlicka identifies certain new phenomenon in the Eastern Europe, particularly the 'minoritized majorities' (p. 185), when majorities continue to perceive themselves as if they are still weak and victimized minorities, and also continue to act accordingly. As a consequence of such thinking and acting, they continue to live in existential fear. For this and many other reasons, which make these societies specific in their own geographies and time, Kymlicka is trying to find different formulas for the diffusion of liberal multiculturalism into these societies. In trying so, he goes deeper into formulating rights for different groups in a variety of contexts, and finding a set of universally acceptable principles or "more general aspects of liberal multiculturalism – its underlying ethos – principles or strategies" (p. 24). So far the international organizations were mostly trying to promote tolerance and prevent violence, which is in Kymlicka's view only a precondition for the slow rooting of liberal multiculturalism. Limited by the practically achievable goals, sometimes by doing so, the international organizations had contradicted certain values of liberal multiculturalism. This had created a situation where it seems that the promoters of liberal multiculturalism lack principles and apply double standards.

The concluding pages, “The Way Forward?” represent a summary of the topics discussed in the book and Kymlicka’s rather pessimistic prognoses for the future proliferation of liberal multiculturalism as it is deeply contested in the international arena. Kymlicka finds it naïve of the West to think that the post-colonial and post-communist countries would “peacefully move towards significant minority rights through their own domestic democratic processes” (p. 296). He exclaims that ‘we’ should either move to the pre-1990s policy or somehow move from the dead-end. In doing so, Kymlicka suggests that there are two kinds of policies that should be applied – the short term and long term policies. Short-term policy would be to expect a certain minimum of standards, where the poor states would have to explain what they are doing for the fulfillment of these; the long-term policy would be a global diffusion of multiculturalism. In proposing so, Kymlicka is aware that the top down (West to East and South) approach is not feasible, and for that reason he suggest the formation of regional organizations which would better develop the appropriate categories of minorities then if the Western ones would have just been copied, and they would be better in formulating the “norms and discourses of minority rights” (p. 308). Kymlicka concludes with the observation that the 1990s push for minority rights had passed, and that it would be unrealistic to expect the post-colonial and post-communist societies to significantly change their policies from the inside.

* * *

Giving Kymlicka’s book an epithet of being Orientalistic (in Edward Said’s definition of the term) would be too biased and unfair; however I would say that Professor Kymlicka is walking on a sharp edge with his conclusions. This is most vivid in the second part of the book, where Kymlicka seems to put an equation mark between the West and the idea of liberalism, putting it on a morally superior pedestal in comparison to other societies and cultures. In my opinion, in this book the same standards are not being applied to the Western societies and to the developing countries of the global South (or the post colonial world, to use Kymlicka’s words), as well as to the East European societies which coincide with the countries that use to be the Cold War enemies of the West. I must note that both these categories of states were in one form or the other in a political conflict with the Western countries, which Kymlicka sees as the model states for different forms of applying liberal multiculturalism. In my opinion it could be somewhat naïve to think that these countries would not use liberal multiculturalism for advancing certain agendas, which go beyond pure humanistic interest. Professor Kymlicka makes it quite obvious and unhidden that he sees his definition of multicultural liberalism as a superior model, which should be copied into other societies, or if not copied

then remodeled with its essence remaining unchanged. At this point I must say though that Kymlicka makes it clear that all the societies are not the same and that their cultures had a different development, which bears some political and practical problems in application of liberal multiculturalism into them. I must admit that Kymlicka is well aware of this line of critique and that is why he did draw attention to this problem on several occasions in his book. Another problem with Kymlicka's argument, in my opinion, is his rather positivistic view of the development of liberal multiculturalism. It had come about as a result of political and historical progress of Western societies and its spreading is seen as an ultimate positive goal for the future. However, Kymlicka is very much aware liberal multiculturalism did receive a lot of resistance, mostly by the states. On the very last pages of the book, Kymlicka suggests that global diffusion of different forms of liberal multiculturalism is highly unlikely going to occur in a foreseeable future.

Daniel C. Dillard

dcd08@fsu.edu

**Elaine Tyler May, *Homeward Bound: American Families in the Cold War Era*
Basic Books, New York 2008, 302 p.**

Elaine May's *Homeward Bound: American Families in the Cold War Era* provides an expansive look at the relationship between politics and culture in the mid-twentieth century. "Why did postwar Americans turn to marriage and parenthood with such enthusiasm and commitment?" (p. 4). In the process of answering this question, May examines contemporary survey respondents, public policies and popular media, concluding that cold war ideology and the normative values of domesticity in the postwar years fully reinforced one another. In other words, political consensus fueled domestic conformity; in a self-perpetuating turn, this pressure to conform and adopt therapeutic models prompted individuals to adjust themselves to undesirable situations thereby weakening the possibility of social activism and political dissent.

Containment and security are the central metaphors here. Various movers and shakers – from federal officials and the burgeoning class of professional experts to Hollywood and mass-marketed magazines – sought to contain subversive elements in society, whether communism or sexual perversion (defined very broadly to include everything from rape and pedophilia to homosexuality and premarital sex). May also incorporates a very long periodization of the era to illustrate origins, outcomes and long-term trends. In fact, she guides the reader through lengthy sections covering the depression and World War II years and does not arrive at the cold war until the fourth chapter (ninety pages in). May locates the source of cold war notions of domesticity in the 1920s (sometimes even referring to Victorian era conceptions of the home and family) and examines the aftermath as it developed into the 1960s counterculture and the subsequent rise of the New Right in the 1970s and 80s. In the book's latest edition, May even offers a new epilogue on cold war echoes in post-9/11 America, warning that foreign and domestic policy alike in the first decade of the twenty-first century are frighteningly similar to that found among the previous generation.

May also speaks to many of the larger themes in twentieth-century American history. For one, she maintains that ideas of abundance and consumption, promoted in part by cold war propaganda, stimulated the suburban exodus and led to an increase in spending on homes and household items. But perhaps the most significant contribution this book makes to the narrative of U.S. history is its implicit theoretical analysis of the chessboard

model, of the potential for individual agency in light of structural limitations. Throughout May contends the federal government created public policies that reflected and encouraged the dominant ideology; this ideology then fostered and reinforced widespread cultural values and norms. Moreover, although individuals made choices and the outcome “might have been otherwise” (p. 5), institutional and cultural constraints severely limited their alternatives. Put differently, historical prescriptions shaped the meaning of individual experience. According to May, however, the values of these individuals also molded the governing institutions that affected all Americans. Thus complicity existed between parents, the government, professional experts, and the makers of popular culture. The consequent picture *Homeward Bound* therefore depicts is neither top-down teleology nor Howard Zinn-style people’s history but rather an interconnected system of ideas, influences, institutions, and initiatives that is much more complicated and fluid.

May turns often to demographic data, to film and novels, and to professional literature and guidebooks. Yet the greatest resource May has at her disposal is the Kelly Longitudinal Study (KLS), a collection of respondent surveys psychologist E. Lowell Kelly compiled over the course of two decades, from the late 1930s to the mid-1950s. The “data” here are 300 couples, all married and most rearing children in suburban homes. Every few years the couples completed questionnaires and frequently attached extra pages detailing their innermost thoughts on marriage, sex, children, careers, dreams and discontents. This is a veritable gold mine of primary sources.

Nevertheless, this particular asset also becomes one of the book’s few shortcomings. As May points out, all 600 of the KLS individuals were without exception white, middle class parents residing in the northeast. This has larger implications for the thrust of May’s thesis. Put simply, it appears May believes that just as non-whites and working class heroes were excluded from the KLS surveys (not to mention the noticeable absence of single adults and children), so too were they prevented from influencing public policy or the dominant domestic ideology. For this reason May excludes them from her study as well. She therefore concludes that the white middle class established society’s norms, standards, and ideals and in this way posed the standard against which everyone was judged. As a result, these white middle class values were relevant for all Americans at this time, even for those who could not attain this way of life (that is, anyone who was not a middle-class white) or for those who never bought it in the first place (for example, such countercultural groups as the intelligentsia, feminists, Beats, and civil rights activists). Or so the argument goes.

Likewise, another methodological weakness is May’s over-reliance on Hollywood cinema and magazines such as *Life* and *Ladies Home Journal*. Of course, speaking generally, popular culture often reflects and even fosters

cultural norms. But, unfortunately, the author does not provide her readers with any information on the creators of her specific cultural examples (writers, producers, and the like) much less their consumers (besides those elite figures who comprise the American Academy of Motion Picture Arts and Sciences and award Oscars). Rather, she merely claims that Hollywood was an expression of the nation's dominant ideology. Thus one comes away without a real feel for how representative her mass media illustrations are or what effect they had on the values of everyday women and men in the postwar years.

Still, in the final analysis this is an important and persuasive work. Though the elite figures that comprise May's focus here may not have been representative of the country as a whole in the postwar years, their lasting influence on American politics and culture has considerable implications for scholars interested in the connection between society and visions of morality.

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА

Биографије аутора Biographies of the Authors

Слободан Томић (1983), докторант на Лондонској школи економије и политичких наука (LSE, Department of Government). Дипломирао је на Универзитету у Београду – Факултету политичких наука (2005-2009) и завршио мастер студије из области јавне политике и управе на LSE (2009/10). Његова истраживачка интересовања укључују јавне политике, јавну управу, регулацију, корупцију и политичку економију. Течно говори енглески и поседује основно знање немачког и руског језика.

Slobodan Tomić (1983), PhD student in Department of Government at the London School of Economics and Political Science (LSE). He graduated from the University of Belgrade, Faculty of Political Science (2005-2009), and obtained a master's degree in public policy and administration at LSE (2009/10). His research interests include governance, public policy, public administration, regulation, corruption, and political economy. He is fluent in English, and has a basic knowledge of German and Russian.

Елена Чадова-Девлен (1983), докторант на одељењу за студије комуникологије Универзитета у Михнену (LMU). Дипломирала је са почастима на Америчком универзитету у Бугарској (2004) и на Универзитету у Мисурију (2008). Њена истраживачка интересовања укључују ефекте медија, постављање агенде, уоквиравање и политичку комуникацију. Радила је као новинар за Times of Central Asia и EurasiaNet. Течно говори енглески, руски и турски, а служи се немачким и бугарским језиком.

Elena Chadova-Devlen (1983), PhD student in the department of communication studies at University of Munich (LMU). She graduated with honors from American University in Bulgaria (2004) and University of Missouri (2008). Her research interests include media effects, agenda setting, framing, and political communication. She has worked as a journalist for the Times of Central Asia and EurasiaNet. She is fluent in English, Russian, and Turkish, and has a working knowledge of German and Bulgarian.

Марко Коњовић (1988), основне студије филозофије завршио је на Филозофском факултету у Београду 2011. године. Тренутно студент академских – мастер студија политикологије на Факултету политичких наука у Београду, са одабраном области специјализације у студијама мира. Професионална интересовања укључују, између осталог: политичку филозофију, студије мира, етику, филозофију сексуалности, филозофију права, као и историју филозофије. Од страних језика течно говори енглески језик, док се служи руским и немачким језиком.

Marko Konjović (1988) earned his B.A. in Philosophy from the Faculty of Philosophy in Belgrade in 2011. Currently, he is an M.A. Candidate in Political Science at the Faculty of Political Sciences in Belgrade, with a selected area of specialization in Peace Studies. His professional interests include, among others: political philosophy, peace studies, ethics, philosophy of sexuality, philosophy of law, as well as history of philosophy. He is fluent in English, but also has intermediate knowledge of Russian and German.

Милена Улчар (1988), студент мастер студија историје уметности на Филозофском факултету у Београду, одсек за историју уметности и визуелну културу новог века. Дипломирала 2011. године са темом Фигура луталице у немачком романтизму.

Milena Ulčar (1988), Master's degree student at the Department of History of Art at the Faculty of Philosophy in Belgrade. She graduated at the same faculty in 2011 with the dissertation entitled The Figure of a Wanderer in German Romanticism.

Марина Илић (1985), докторант Универзитета Lille 2 у Француској и истраживач у Центру за друштвена истраживања (CDI) и Центру за студије и истраживања администрације, политике и друштва (CERAPS). Тренутно обрађује тему теоријских и методолошких аспеката истраживања међународних сукоба, код професора Томаса Линдемана.

Marina Ilić (1985), doctoral student at the University of Lille 2, France and a researcher in the Center for social researches and in Centre d'Études et de Recherches Administratives, Politiques et Sociales (CERAPS). She is currently working on the theoretical and methodological aspects of international conflict's researches with professor Thomas Lindemann.

Никола Јовић (1985), докторант Факултета политичких наука у Београду и демонстратор на предметима Основи методологије политичких наука и Методологија политиколошких истраживања са статистиком код професора Ивана Радосављевића. Бави се проблематиком глобализације и теоријом и методологијом међународних односа.

Nikola Jović (1985), doctoral student and a demonstrator at the Faculty of political sciences in Belgrade. He is engaged in the courses: Basics of methodology of political sciences and Methodology of political researches and Statistics, with professor Ivan Radosavljević. He is interested in globalization and theory and methodology of international relations.

Вања Миљковић (1988), дипломирао на катедри за српски језик и књижевност Филолошког факултета у Београду. Тренутно студент мастер студија српске филологије. У средњој школи полазник семинара лингвистике у Истраживачкој станици Петница, а од 2008. до 2011. године асистент на истом програму. За дијалектолошко истраживање „Природа акцента у говору Суботице“ добио награду „Др Петар Ђукановић“ 2010. године. Области интересовања: синтакса, семантика, аспектологија, когнитивна лингвистика, социолингвистика, наратологија.

Vanja Miljković (1988) graduated at Department of Serbian Language at Faculty of Philology in Belgrade. Currently he is the master degree student in Serbian Philology. In high school he was attending the linguistic seminars in Petnica SC. During 2008-2011, he was assistant at the same program in Petnica. For his research in dialectology „The nature of accent in speech of Subotica“ he won award „Dr Petar Đukanović“ in 2010. His areas of interest include: syntax, semantics, aspectology, cognitive linguistics, social linguistics, narratology.

Јакв Ђорђевић (1988), студент мастер студија историје уметности на Филозофском факултету у Београду, одсек за историју средњовековне уметности. Дипломирао је 2011. године са темом Макабристичке теме у уметности позног средњег века.

Jakov Đorđević (1988), Master's degree student in the Department of History of Art (medieval art) at the Faculty of Philosophy in Belgrade. He graduated from the same faculty in 2011: Macabre themes in late medieval art.

Делија Магереску (1977), доктор права и специјалиста за кривично процесно право. Била је укључена у више постдокторских истраживачких програма из области криминологије на универзитетима у Италији и Немачкој. Њена истраживања објављивана су у различитим часописима и књигама из области права. Девет година је радила на Правном факултету Универзитета „Константин Бранкуши”, а тренутно је адвокат у оквиру адвокатске коморе Горжа.

Delia Magherescu (1977), Doctor in law specializing in criminal procedure law. She has been involved in several postdoctoral research programmes in criminal matters conducted at universities in Italy and Germany. Her research work is published in a wide range of law journals and books. She served on the Faculty of Law of the “Constantin Brancusi” University during a period of nine years and she is currently working as an attorney at law with the Gorj Bar Association.

Исидора Станковић (1988), студент мастер студија на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду. Области интересовања обухватају маркетинг и менаџмент у култури, заштиту наслеђа, прошлост, различите религије, као и концепте памћења и сећања. Организовала је неколико културних догађаја и била сарадник на различитим уметничким изложбама и иностраним пројектима. Стипендиста је Фонда за младе таленте.

Isidora Stanković (1988), MA student at the Department of Art History at the Faculty of Philosophy – University in Belgrade. Areas of her interests include cultural marketing and management, heritage, past, different religions and cultural memory. She has been the lead organizer of various cultural events, as well as a collaborator on different art exhibitions and international projects. She gained a scholarship from Fund for Young Talents.

Милена Гњатовић (1989), дипломирала историју уметности на Филозофском факултету Универзитета у Београду, као и културни менаџмент на Факултету за културу и медије Мегатренд универзитета. Тренутно похађа мастер студије на Одељењу за историју уметности на Филозофском факултету. Учествовала је у реализацији различитих пројеката Удружења за Уједињене нације Србије, Европе Ностре као и многих уметничких изложби. Области њеног интересовања обухватају питања идентитета, наслеђа, памћења и сећања, маркетинга и менаџмента у култури, али и различитих медија изражавања.

Milena Gnjatović (1989), graduated at the Department of Art History at the Faculty of Philosophy – University in Belgrade, and at the Department of Cultural Management at the Faculty for Culture and Media - Megatrend University. At the moment, she attends MA studies at the Department of Art History at the Faculty of Philosophy. She participated in the realisation of different projects of the United Nations Association of Serbia, Europa Nostra and various art exhibitions. Areas of her interests include problems of identity, heritage, cultural memory, marketing and various mass medias.

Стеван Гајић (1984), дипломирао на Факултету политичких наука у Београду 2008. године. Стекао диплому Мастера на Универзитетском колегијуму у Лондону на Школи за словенске и источноевропске студије. Други мастер стекао је 2010. на департману Студија национализма Централноевропског универзитета. Тренутно је на докторским студијама ФПН где се бави Афроамеричком политичком мишљу. Говори и пише на енглеском и руском језику.

Stevan Gajić (1984), graduated on BA at Political sciences department of the University of Belgrade in 2008. Graduated on MA level at the University College London's School of Slavonic and East European Studies in 2009. He obtained another MA at Nationalism Studies department of Central European University in 2010. At the present a PhD candidate at his alma mater researching Afro-American political thought. He is fluent in English and Russian.

Данијел Дилард (1980), докторант на Одељењу за религију на Државном универзитету у Флориди, предавач на Одељењу за континуирано образовање Колеца у Јужном Сијетлу и асистент уредника Часописа за проучавање религије, природе и културе. Међу његовим истраживачким интересовањима убрајају се религија у америчкој историји и култура и ислам. Завршио је мастер студије религије на Универзитету у Денверу и дипломирао религију и енглески језик на Колецу Хендрикс.

Daniel C. Dillard (1980) is a doctoral candidate in the Department of Religion at Florida State University, instructor in the Department of Continuing Education at South Seattle Community College, and Editorial Assistant for The Journal for the Study of Religion, Nature and Culture. His research interests include religion in American history and culture and Islam. He received his MA in Religious Studies from the University of Denver and his BA in Religion and English from Hendrix College.

Упутство ауторима

Часопис *Синтезис* објављује научне радове из области хуманистичких и друштвених наука на српском и енглеском језику. Неопходно је да основни текст прате наслов, апстракт, кључне речи, списак коришћених извора и литературе, резиме и биографија. Текстови на српском језику морају имати резиме на енглеском и обрнуто. Дужина резимеа не треба да прелази 1/10 основног текста. Наслов, кључне речи и биографија се дају на оба језика. Апстракт је на језику основног текста.

Текстови се достављају уредништву, искључиво у електронском формату, са екстензијом „doc“. Потребно је користити фонт Times New Roman, величина 12, проред 1,5. Текст у фуснотама је величине 10. Писмо свих текстова на српском језику је ћирилица.

Часопис *Синтезис* користи 15. издање система навођења извора и литературе Универзитета у Чикагу (The Chicago Manual of Style. 15th edition), и то Notes-Bibliography верзију. Неопходно је обратити пажњу да се библиографска одредница истог дела разликује у зависности од тога да ли се налази у оквиру напомене или списка на крају текста. Примери навођења најчешће коришћених облика одредница налази се у наставку овог Упутства; за све остале примере консултовати оригинални приручник.

Примери навођења литературе:

Књиге:

1) у фусноти:

Павле Миленковић, *Школа Анала, огледи о социолошкој историографији* (Нови Сад: Stylos, 2004), 25.

2) у списку литературе

Миленковић, Павле. *Школа Анала, огледи о социолошкој историографији*. Нови Сад: Stylos, 2004.

Чланци из часописа:

1) у фусноти:

Далибор Денда, „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији,“ *Токови историје* 3-4 (2008): 10.

2) у списку литературе

Денда, Далибор. „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији,” *Токови историје* 3-4 (2008): 9-27.

Чланци из зборника радова или поглавља из књига:

1) у фусноти

Marko Žilović, „Zašto nisam postao inženjer?,” u: *Zbornik Beogradske otvorne škole. Radovi studenata 2006/2007*, 175 (Beograd: BOŠ, 2008).

2) у списку литературе

Žilović, Marko. „Zašto nisam postao inženjer?,” u: *Zbornik Beogradske otvorne škole. Radovi studenata 2006/2007*, 171-187. Beograd: BOŠ, 2008.

Цитирање странице са Интернета:

1) у фусноти

Karl Kempton, *VISUAL POETRY: A Brief History of Ancestral Roots and Modern Traditions*. <http://www.logolalia.com/minimalistconcretepoetry/archives/karl-kempton-visual-poetry-a-brief-introduction.pdf>

2) у списку литературе

Kempton, Karl. *VISUAL POETRY: A Brief History of Ancestral Roots and Modern Traditions*. <http://www.logolalia.com/minimalistconcretepoetry/archives/karl-kempton-visual-poetry-a-brief-introduction.pdf>

Након првог навођења, једна иста одредница се у наредним фуснотама може свести на презиме аутора, део наслова и број стране. Примера ради: Миленковић, *Школа Анала*, 54. Ако је фуснота идентична претходној користи се скраћеница „Ibid.“ Уколико је разлика само у броју стране, наводи се „Ibid., број стране.“ Скраћенице „нав. дело“ и „н. д.“ се не користе.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+001

СИНТЕЗИС : часопис за хуманистичке науке
и друштвену стварност / главни и одговорни уредник
Марко Симендић. - Год. 1, бр. 1 (јесен 2009) - . - Београд
(Булевар уметности 37/31) : Центар за хуманистичке науке
“Синтезис”, 2009 - (Крагујевац : Графостил). - 24 cm

Годишње
ISSN 1821-2743 = Синтезис (Београд)
COBISS.SR-ID 169956876

Број II/1
Хоризонти науке
2010.

« СИНТЕЗИС »
Часопис за хуманистичке науке и друштвеноу стварност

Број IV/1
Криза
2012.